

ISSN: 2687-0142

ИНТЕРНАУКА

НАУЧНЫЙ

ЖУРНАЛ

ЧАСТЬ 3

18(147)

internauka.org

г. Москва

ИНТЕРНАУКА
internauka.org

«ИНТЕРНАУКА»

Научный журнал

№ 18(147)
Май 2020 г.

Часть 3

Издается с ноября 2016 года

Москва
2020

Председатель редакционной коллегии:

Еникеев Анатолий Анатольевич - кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии КУБГАУ, г. Краснодар.

Редакционная коллегия:

Авазов Комил Холлиевич - старший преподаватель;

Бабаева Фатима Адхамовна – канд. пед. наук;

Беляева Наталия Валерьевна – д-р с.-х. наук;

Беспалова Ольга Евгеньевна – канд. филол. наук;

Богданов Александр Васильевич – канд. физ.-мат. наук, доц.;

Большакова Галина Ивановна – д-р ист. наук;

Виштак Ольга Васильевна – д-р пед. наук, канд. тех. наук;

Голованов Роман Сергеевич – канд. полит. наук, канд. юрид. наук, MBA;

Дейкина Алевтина Дмитриевна – д-р пед. наук;

Добротин Дмитрий Юрьевич – канд. пед. наук;

Землякова Галина Михайловна – канд. пед. наук, доц.;

Канокова Фатима Юрьевна – канд. искусствоведения;

Кернесюк Николай Леонтьевич – д-р мед. наук;

Китиева Малика Ибрагимовна – канд. экон. наук;

Кобулов Хотамжон Абдукаримович – канд. экон. наук;

Коренева Марьям Рашидовна – канд. мед. наук, доц.;

Маматкулов Давлатжон Махаматжонович - доктор философии(PhD) по педагогическим наукам;

Напалков Сергей Васильевич – канд. пед. наук;

Понькина Антонина Михайловна – канд. искусствоведения;

Савин Валерий Викторович – канд. филос. наук;

Тагиев Урфан Тофиг оглы – канд. техн. наук;

Харчук Олег Андреевич – канд. биол. наук;

Хох Ирина Рудольфовна – канд. психол. наук, доц. ВАК;

Шевцов Владимир Викторович – д-р экон. наук;

Щербаков Андрей Викторович – канд. культурологии.

И73 «Интернаука»: научный журнал – № 18(147). Часть 3. Москва, Изд. «Интернаука», 2020. – 92 с. Электрон. версия. печ. публ. – <https://www.internauka.org/journal/science/internauka/147>

Содержание	
Papers in english	6
Architecture and construction	6
EVALUATION OF DETERMINING THE MECHANICAL COMPOSITION OF THE SOIL OF THE KASKELEN DISTRICT BY THE RUTKOVSKY METHOD Diana Aripkhanova	6
Biology	9
POLYPHENOL OXIDASES OF BIODEGRADATION IN NATIVE PSEUDOMONAS OF SOIL Bella Babayan Samvel Bagdasaryan Marina Melkumyan Tamara Davidyan	9
History and archaeology	12
ARCHITECTURE OF THE ISMAILI SAMANID PERIOD Feruza Mirhakimova Nargiza Aliyeva	12
Mathematics	15
MODELING OF THE PLATE OSCILLATION PROCESS IN A SUPERSONIC GAS FLOW Le Thi Thanh	15
FINITE DEFORMATION PROCESSES IN MODELS OF IDEAL-PLASTIC SHELLS Nguyen Thi Thanh Ha Le Thi Thanh	18
Interdisciplinary research	21
DICHOTOMY OR CONTINUUM: ON HETERONORMATIVITY IN THE CONTEMPORARY GENDER STUDIES Artem Shilintcev Linda Elsie Wright	21
Engineering	23
INFLUENCE OF THE CARBIDE NA IN MECHANICAL FEATURE OF INSTRUMENTAL STEEL Nozimxon Axmedov Zohidjon Abduqakhhorov	23
Economics	26
INNOVATIVE INSTITUTIONS ARE THE KEY TO THE COUNTRY'S ECONOMIC SUCCESS. Lyubov Kudryavtseva Emine Ishdavletova Shakhnoza Khakimova	26
Қазақ тілінде мақалалар	29
Ақпараттық технологиялар	29
МАШИНАМЕН ОҚЫТУ Жунусова Алия Жигеровна	29
Медицина және фармакология	33
АСҚАЗАН ОЙЫҚ ЖАРА АУРУЫНЫҢ АҒЫМЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАРДЫҢ ТАЛДАУЫ Садыкова Карлыгаш Жарылкасыновна Ибрагимова Динара Нурмахановна Кожабеков Ермек Бидаханович Сейдалиева Галия Батыржановна	33

ТҮРКИСТАН ӨҢИРІНДЕ АРТЕРИЯЛЫҚ ГИПЕРТЕНЗИЯНЫҢ 2013-2017 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДА ТАРАЛУЫ Садыкова Карлыгаш Жарылкасыновна Арстанова Акмарал Мерекеевна Серикбаева Анель Нурғалиевн Иманғали Жибек Жақсыбайқызы	36
Педагогика	39
АУТИСТИК СПЕКТРЛІ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ Жолдаякова Әйгерім Ерболқызы	39
ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМУМАҒАН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ДАМУ Ыбытаева Арайлым Касеновна Алшинбекова Гульназия Қанағатқызы	43
Филология	45
НАМЫС КОНЦЕПТИСІНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ Бердімұрат Әсем Шарафатдинқызы	45
Qaraqalpaq tilindegi maqalalar	48
Infomayasiyaliq texnologiyalar	48
ORTA ARNAWLI MEKTEPLERDE INFORMATIKA PA'NIN OQITIWDIŃ AKTIV METODLARI Atajanova Gulzar Kazakbaevna Saytov Kamiljan Begdullaevich	48
O'zbek tilida maqolalar	51
Yer fan	51
REKREATSIYA GEOGRAFIYASINING RIVOJLANISH TARIXI VA ZAMONAVIY TUZILISHI Akbarov G'olibjon Alisherovich Berdiyev G'ayratjon Xasanboevich Ergasheva Nargizaxon Shovkatjon qizi Xoldarov Elshodjon Ibroximjon o'g'li	51
Pedagogika	54
GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHDA LOKAL VA XUSUSIY METODIK DARAJADA FOYDALANILADIGAN TEXNOLOGIYALAR (INTERFAOL METDOLAR) Djuraeva Lobar Vohidovna	54
ABDULLA QAHHORNING "DAHSHAT" HIKOYASI TILI VA UNDAGI SINONIMLIK HODISASI Esirgapova Gulsanam G'oziboy qizi Surayyo Eshonqulova	57
INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING BOSHLANG'ICH SINFLARDA INGLIZ TILINI O'QITISHDAGI AHAMIYATI Juraboyeva Gulmira Sherali qizi To`xtayeva Gulbahor	59
Siyosiy fan	62
XAVFSIZLIK, MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAG'RIKENGLIKNI TA'MINLASH – USTUVOR VAZIFALARDAN BIRI Sherniyazova Gulnara Utenyazovna	62
Sotsiologiya	66
ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ЁШЛАР ОНГИГА МЕДИАТАЪЛИМНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ Ибрагимова Нилуфар Юлдашевна	66

Filologiya	69
LINGVOKULTUROLOGIYANING TADQIQOT OBYEKTI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI Bekiyeva Malika Jamoldinovna	69
BADIIY MATNDA PERSONAJLAR NUTQINI INDIVIDUALLASHTIRISHDA IBORALARNING LESKIK-STILISTIK XUSUSIYATLARI Qurbonov Samgin Azamat o'g'li	71
Falsafa	73
NOOSFERANIN' RAWAJLANIWI HA'M EKOLOGIYALIQ QA'WIPSIZLIK KONTSEPTSIYASININ' TIYKARINDAG'I EKOLOGIYALIQ MA'DENIYATTIN' PAYDA BOLIWI Muxammediyarova Akmaral Berdimuratova Alima Qarlibayevna Kamalova Khatira Sabirovna	73
Iqtisodiyot	79
YOQILG'I-ENERGETIKA KORXONALARI SOLIQQA TORTISH TIZIMINI ISLOH QILISH: MUAMMOLAR VA ECHIMLAR Jalilov Sherzod Qahramonovich	79
MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARI – HUDUD DAROMAD SALOHIYATINING MUHIM TARKIBIY QISMI SIFATIDA Qobulov Xotamjon Abdulkarimovich Yusupova Gulsoraxon Sobirovna	83
ХАВФ ДАРАЖАСИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ Хасанова Хамида Хайдаралиевна Хасанова Хамида Хайдарлиевна	87

PAPERS IN ENGLISH

ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION

EVALUATION OF DETERMINING THE MECHANICAL COMPOSITION OF THE SOIL OF THE KASKELEN DISTRICT BY THE RUTKOVSKY METHOD

*Diana Aripkhanova**Master student, Kazakh - German University,
Kazakhstan, Almaty***ABSTRACT**

The purpose of this work is to evaluate the effectiveness of the Rutkovsky method in the field to determine the mechanical composition of the soil, which is important for the construction of any structure.

To determine the mechanical composition of the soil, the Rutkovsky method was used, which makes it possible to determine three types of soil. This method has been tested in practice.

As a result of determining the granulometric composition of the earth, the studied soil belongs to a dusty-clay loam.

In practical terms, this method is more rational to use for determining the mechanical composition of the soil. This method is the approximate and most simplified method in the field. The work done has shown that the Rutkowski analysis is not suitable for non-swollen clays in water.

Keywords: mechanical composition of the soil, the method of Rutkowski, triangle ferret.

Introduction

Determination of mechanical composition of soil — start to define the Foundation for the construction of houses and production facilities, which will be analyzed subsidence heaving, drainage, having different soil properties. In addition, the study allows you to find out the composition of mineralogical and chemical substances in the composition of the earth, which is also important for summer residents. Experts advise to conduct a professional survey that provides the opportunity to get the most accurate data. If you don't have the resources or the ability to use the help of a geological group, how do you determine the composition of the soil yourself?

The work proceeds from the hypothesis that in practice direct methods (micrometric) practical are not common, because in particular conditions the availability of the necessary set of tools is impossible. It is assumed that the Rutkovsky method gives an approximate concept of the granulometric composition of the soil and determines the main fractions: clay, sand and dust.

The purpose of this work is to evaluate the effectiveness of the Rutkowski method in the field.

To achieve this goal, you need to solve the following tasks:

- review of literature on soil mechanical composition and classification;
- conducting an experiment to determine the mechanical composition of the soil using the Rutkovsky method using the Ferre triangle .
- The research methodology consists of the following approach:
- Proficient experiment

- Collecting data on the experiment performed;
- Conducting an analysis based on the received data;
- Application of the Ferre triangle in determining the soil;

1 Soil composition and classification

Soils under natural conditions consist of particles of different sizes and therefore, depending on the particle size, they are classified as coarse (> 2 mm), sandy (from 2 to 0.05 mm), dusty (from 0.05 to 0.005 mm) and clay (less than 0.005 mm). The composition of particles of different sizes in the soil, shown as a percentage of the total weight of dry soil, means the grain (particle size) composition of the soil. When determining the mechanical composition of the soil, it is divided into fractions containing particles of a certain size. The content of fractions determine the soil. [1]

Fractionation has been performed so far for three soil-forming species: podzolic, steppe, together with soils of the red-earth type and solonetzic. Of the common fractions, sludge is allocated first and then coarse dust. The full name of the solonetz will be - the solonetz is clayey, coarse dust and silt. When studying black soil, it was found out: the composition of physical clay is 80%, silt 45%, dust 25%, coarse dust 20% and sand 10%. The main fraction is silt, followed by dust. The full name of the soil is medium clayey dusty chernozem, etc. [1]

The classification of mechanical elements by size is called the classification of mechanical elements. In Kazakhstan the classification of prof. N. A. Kachinsky (Table. 1).

Table 1.

Classification of mechanical elements of soils (N. A. Kachinsky, 1958) [2]

Name of mechanical elements	The size of the mechanical elements in mm
Stones	> 3
Gravel	3-1
Large sand	1-0,5
Medium sand	0,5-0,25
Fine sand	0,25-0,05
Coarse dust	0,05-0,01
Medium dust	0,01-0,005
Fine dust	0,005-0,001
Silt rough	0,001-0,0005
Thin thin	0,0005-0,0001
Colloids	< 0,0001
Physical clay	< 0,01
Physical sand	> 0,01

Based on the calculated fractions, the name of the soil is given according to the granulometric composition of the soil, which in the future will help to identify the percentage of a certain fraction of mechanical elements.

2 Determination of the mechanical composition of the soil by the method of Rutkovsky

The Rutkowski method makes it possible to determine three main groups of fractions: sand (particle size 2 - 0.05 mm), silt (particle size 0.05 - 0.005 mm) and clay (particle size <0.005 mm), without accurate calculation of the particle volumes inside each group. The calculation of the composition of clay particles $d < 0.005$ mm in the soil is based on their ability to swell in water. The content of sand particles with a diameter of 0.5 to 0.05 mm is calculated by the method of elutriation, formed taking into account the different rates of fall of particles of different sizes in water. Sand particles, as the largest (2–0.05 mm), precipitate earlier than clay particles, which makes it possible to isolate them. The calculation of the percentage of sand particles is necessary to establish the complete heterogeneity of clay soil. [2]

The necessary materials and equipment:

- soil (air-dry, broken structure);
- transparent capacity;
- water;
- 5% CaCl₂ solution or detergent;

- scales;

Pour the finished 50 g of soil into a vessel and pour water to the very top, leaving about 2.5 cm from the edge for air, so that you can shake the soil sample with water. Pour a couple of drops of dishwashing liquid into the container. We close the vessel with a lid and shake the mixture with force for 3-5 minutes. The composition of soil particles can be determined in a few minutes - it quickly settles to the bottom of the tank. It is possible to determine the amount of silty particles of sludge not earlier than the interval of 2-3 hours. It can be seen how it settles on a previously settled layer of sand. It will be possible to calculate the fraction of clay only at least every other day, at the maximum after 2-5 days. When the water becomes clearer and the soil "settles", it will be possible to determine the percentage of each fraction. [4]

Next, the mechanical composition of the soil is calculated based on the sample:

- the height from the bottom of the can to the third mark is taken as 100%
- the proportion of each layer from precipitation is determined and the resulting numbers are transferred to the form using the method of triangular coordinates, which is mentioned in the Kaczynski book, with the Ferre triangle.

Table 2.

the Journal of laboratory determination of particle size distribution of the soil (Rutkovsky method)

Soil fractions, %			Amount
Sand	Clay	Silt	
50	15	35	100

The Ferret Triangle (Fig. 1), also called the Gibbs - Rosebom Triangle Method, was proposed for the representation of triple mixtures by the American scientist J. Gibbs in 1876. and the Dutch chemist B. Rosebom in 1894 [2]

Figure 1. The Ferret Triangle [2]

After the experimental determination of the value of the soil sample, it is necessary to calculate what type the sample belongs to. To do this, on the left side of the triangle, where the content of clay particles is indicated, we find a point suitable for the composition of the clay (<0.002 mm). From this point, draw a straight line parallel to the base. After that, on the right side of the triangle (dust content), we also find a point corresponding to the dust content in the studied soil. And from it we

draw a line parallel to the left side - parallel to the axis "clay content". Two straight lines intersect inside the triangle at some point, which also includes the third line drawn parallel to the "dust" axis from the point corresponding to the sand content on the base of the triangle (Figure - 1).

According to the Ferret triangle, the studied soil refers to silty-clay loam.

The triangle method for depicting the mechanical composition of the soil is very simple and indicative. The main disadvantage is that only three fractions of the soil can be displayed, while the analysis takes into account from 6 to 7 fractions. In addition, this method can be used to depict the mechanical composition of an individual sample, rather than the soil profile.

Conclusion

As a result, it was determined that, in practical terms, this method is more rational in application for determining the mechanical composition of the soil. This method is the approximate and most simplified method in the field, also for those who do not have the ability or means for a professional examination. It is also worth noting that the disadvantage of the Rutkovsky method is the direct relationship between the volume of swelling and the composition of clay particles in the soil. In fact, this dependence is much more complicated, since the size of the rock swollen in water is determined not only by the amount of clay particles, but also by their mineral composition. Rutkovsky analysis is not suitable for non-swelling clay in water.

References:

1. Barats N.I. Soil mechanics. Textbook - Omsk: Siberian State Automobile and Highway Academy, 2008. - 108 p.
2. Kachinsky N. A. Mechanical and microaggregate composition of the soil, methods for its study. - Moscow: Soil Institute V. V Dokuchaev, 1958 - 25 p.
3. Budanova T. E., Ozmidov O. R., Ozmidov I. O. Modern methods for studying the particle size distribution of soils // Engineering Surveys, 2013. - No. 8. - P. 66-73.
4. Gritsenko V.A., Tuyakova A.K., Gritsenko A.V. Determination of composition, indicators of physical properties and condition of soils. - Omsk: Siberian State Automobile and Highway Academy, 2010. - 49 p.

BIOLOGY

POLYPHENOL OXIDASES OF BIODEGRADATION IN NATIVE *PSEUDOMONAS* OF SOIL**Bella Babayan***Researcher, PhD student, "Armbiotechnology" SPC, NAS RA; National Polytechnic University of Armenia (NPUA), RA, Yerevan***Samvel Bagdasaryan***Senior laboratory assistant, "Armbiotechnology" SPC, NAS RA, RA, Yerevan***Marina Melkumyan***Senior researcher, PhD, "Armbiotechnology" SPC, NAS RA RA, Yerevan***Tamara Davidyan***Researcher, "Armbiotechnology" SPC, NAS RA, RA, Yerevan*

ABSTRACT

The study of antibiotic resistance persistence is one of the most actual problems of modern microbiology. In current paper, the different polyphenol oxidase (PPO) activities in native soil *Pseudomonas*, with stable resistance plasmids replication during their cultivation on non-selective cultural media were studied. The main goal was extracellular enzymes precipitation and their genes study. As a result, tyrosinase and laccase were detected. In all tetracycline resistant plasmid containing and non-plasmid strains of different species, with ability L-Tyr, naphtol and tannin utilization ability, PPO genes had nucleoid localization.

Keywords: tyrosinase, laccase, biodegradation, *Pseudomonas*, resistance.

Introduction

One of the modern ecological problems is day after day increasing quantity of xenobiotics in environment and the complications with biodegradation of them, especially in soil and water. *Pseudomonas* are well-known as bacteria with wide diversity of intracellular and extracellular enzymes, high adaptive potential and abilities to various xenobiotic biodegradation. They are very common for practically all types of wet surfaces in every place of Earth planet [1, p. 323].

One of the most common pollutants of environment are phenol derivatives, which are very harmful for organism of human, animals and plants, having acute and chronic toxicity as well as mutagen and genotoxic effects. The key role in biodegradation of these compounds in soil have the bacterial polyphenol oxidases (PPO). The systematic name of tyrosinase is monophenol-dehydroxyphenylalanine: oxygen oxidoreductase (PPO I or *o*-diphenol oxidase). [2, p.799]. *p*-diphenol oxidase is called laccase (PPO II). Both enzyme have predominantly multidomain construction. [3, p. 8981–8990]. PPO are characterized by wide spectrum of

catalyzing substrates, including monophenols and the various derivatives of polyphenols [4, p. 14].

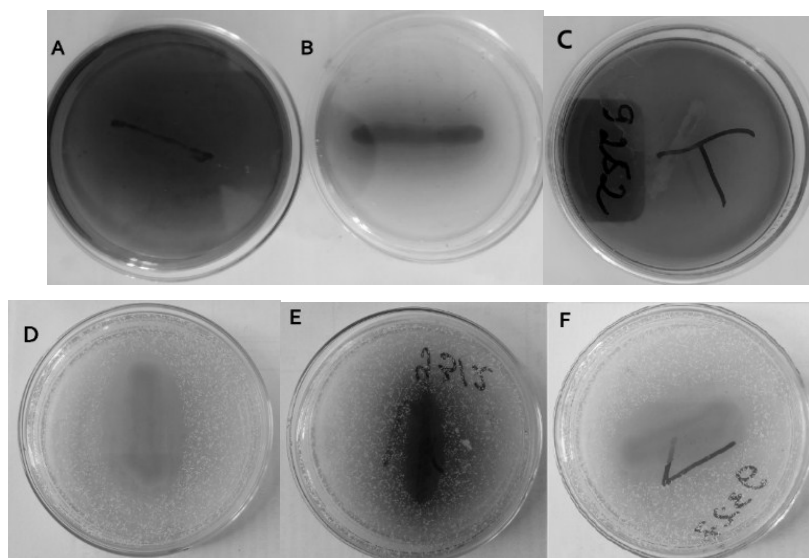
Thus, the bacteria with PPO carry several importance in processes of xenobiotic biodegradation processes [5, p. 51-57]. Extracellular PPO in study in soil *Pseudomonas* are important for understanding their biodegradation and resistance potential.

Materials and Methods

About 50 strains of 7 species of *Pseudomonas* from The National Cultural Collection of Microorganisms of MDC "Armbiotechnology" SPC, NAS RA. The cultivation of the studied strains was carried out due to standard protocols [6, p. 32-38]. The different types of PPO activities precipitation in all the studied strains of different species of *Pseudomonas* was done using 3 different substrates, according to literature data about specificity of laccase and tyrosinase to α -naphtol and tyrosine (Tyr) correspondently [7, p. 377; 8, p. 229]

Results

The results of cultivation of researched strains of bacteria on mineral cultural media with 3 different substrates of Polyphenol oxidases are represented on fig. 1 and table 1.

Figure 1. PPO precipitation in different strains of *Pseudomonas*. A – α -naphthol biodegradation by laccase of *P. fluorescens* 9075; B – tyrosinase *P. geniculata* 9335; C – tannin degradation by PPO II of *P. putida*, var. *melanogenes* 9252; D – tyrosinase *P. geniculata* 9336; E- tyrosinase of *Pseudomonas* sp. 9312; F – tyrosinase of *Pseudomonas* sp. 9327.

Table 1.

***Pseudomonas* PPO precipitation. (G – growth, A – activity; “+” – growth/activity indication (mm), “-“ – growth/activity absence; L-Tyr – L-Tyrosine, N – positive control on nutrient media, M – negative control on mineral media).**

Strain of <i>Pseudomonas</i>	L-Tyr		Tannin		α - naphthol		Control	
	G	A	G	A	G	A	N	M
<i>P. geniculata</i> 9337	2+	1	3+	3	+	-	15+	-
<i>P. geniculata</i> 9341	2+	-	3+	-	-	-	15+	-
<i>P. geniculata</i> 9338	-	-	++	10+	-	-	15+	-
<i>P. geniculata</i> 9335	2+	-	3+	10+	-	-	15+	-
<i>P. geniculata</i> 9339	2+	-	3+	10+	+	-	15+	-
<i>P. geniculata</i> 9340	3+	-	3+	7+	-	-	15+	-
<i>P. geniculata</i> 9336	3+	-	3+	10+	-	-	15+	-
<i>P. fluorescens</i> 9075	-	-	3+	-	2+	2+	15+	-
<i>P. fluorescens</i> 9092	+/-	-	3+	-	+	-	15+	-
<i>P. fluorescens</i> 9089	-	-	3+	10+	2+	-	15+	-
<i>P. aeruginosa</i> 9058	-	-	3+	-	+	-	15+	-
<i>P. aeruginosa</i> 9056	-	-	-	-	-	-	15+	-

Due to results, α - naphthol is degraded only by 3 strains of *P. aeruginosa*, *P. fluorescence*, and *P. geniculata* [9, p. 229, 10, p. 157-161].

Conclusion

The study of soil *Pseudomonas* various strains showed the presence of 3 different extracellular PPO. In a majority of the studied microorganisms, two types of extracellular tyrosinase (PPO I) and laccase (PPO II) were detected. The genes of these enzymes in all the studied strains of *Pseudomonas*, nevertheless their spe-

cies, have nucleoid location and are not transferring by plasmids, as species non-specific property, such as like their resistance to tetracycline antibiotics. Plasmid encoded genes on the studied enzymes were not detected.

Acknowledgments

This research was supported by Ministry of Education, Science, Culture and Sport RA Science Committee grant project № 18T-2I036 and research grant from ANSEF, New York, USA, grant #microbio-5133.

References

1. Chauhan P.S., Goradia B., Saxena A., Bacterial laccase: recent update on production, properties and industrial applications, *3 Biotech.* 2017, 7(5), 323.
2. Zakharova N.G., Verшинina V.I., Ilyinskaya O.N. Short Course in Microbiology, Vir. & Imm. Kazan, 2015, 799.
3. Matoba Y., Kumagai T., Yamamoto A., Yoshitsu H., Sugiyama M., Crystallographic evidence that the dinuclear Cu center of tyrosinase is flexible during catalysis. *J. Biol. Chem.*, 2006, 281(13), 8981–8990.

4. Herter S., Schmidt M., Thompson M.L., Mikolasch A., Schauer F., Study of enzymatic properties of phenol oxidase from nitrogen-fixing *Az. chroococcum*, *AMB Express*. 2011, 1, 14.
5. Shumkova E.S., Solyanikova I.P., Plotnikova E.G., Golovlyova L.A., Degradation of Phenol by *Rh. opacus* 1G, *Appl. Biochem. & Microb.*, 2009, 45(1), 51-57.
6. Babayan B.G., Hovhannisyan N.A., Hovhannisyan A.M., Sargsyan A.S., Davidyan T.S., Resistance To β -Lactam Antibiotics In Some Soil *Stenotrophomonas* and *Pseudomonas*, *The Sci.-Heritage* 2(34), 2019, 32-38.
7. Taranto F., Pasqualone A., Mangini G., Tripodi P., Miazzi M.M., Pavan S., Montemurro C., PPO in Crops: Biochemical, Physiological & Genetic Aspects, *Int. J Mol Sci*. 2017, 18(2), 377.
8. Chai B., Qiao Y., Wang H., Zhang X., Wang J., Wang C., Zhou P., Chen X., Identification of YfiH and the Catalase CatA As PPO of *Aeromonas media* and CatA as a Regulator of Pigmentation by Its Peroxyl Radical Scavenging Capacity, *Front Microbiol*. 2017, 8, 1939.
9. Vijayalakshmi A. Edalli, Sikandar I. Mulla, Syed Ali Musstjab Akber Shah Eqani, Gurumurthy D. Mahadevan, Rohit Sharma, Yogesh Shouche, Chandrappa M. Kamanavalli, Evaluation of p-cresol degradation with polyphenol oxidase (PPO) immobilized in various matrices, *3 Biotech*. 2016 Dec; 6(2), 229.
10. Vetchinkina E.P., Ponomarev E.G., Gogoleva Yu.V., Nikitina V.E., Tyrosinases of *Azospirillum* Genus Bacteria, *Microbiology, experimental articles*, 2013, 82 (2), p. 157-161.

HISTORY AND ARCHAEOLOGY

ARCHITECTURE OF THE ISMAILI SAMANID PERIOD

*Feruz Mirhakimova**Teacher of Namangan State University,
Uzbekistan, Namangan**Nargiza Aliyeva**Student of Namangan State University,
Uzbekistan, Namangan*

ABSTRACT

This article deals with the mausoleum built by the founder of the Samanid State, the great political figure Ismail Samanid, as the family dharma of the Samanids. Its structure is rich in the history, size, surface, and decoration of the bricks inside and outside, as well as its architecture analysis, which provides information about its genetic connection with Iranian and Mesopotamian architecture.

Keywords: Ismail Somoni. Central Asia. Mausoleum. Samanid State. UNESCO. brush Kiosk.

In the IX-X centuries in the Central Asian region the formation and development of large centralized states, the strengthening of statehood, spiritual life became the basis not only for the development of science, but also for the development of material culture. Due to the social conditions of Central Asian architecture of this period, the use of cotton, raw bricks and baked bricks as building materials and gypsum as binding elements was widespread. At that time, wood also played an important role in the construction of houses and public buildings, palaces, mosques and madrasas.

From the beginning of the ninth century to the beginning of the thirteenth century, during the Mongol conquest, the growth of science and culture in Movarounnahr had a positive effect on the development of world science. That is why the German scholar Adam Metz called this period the Renaissance of Central Asia. It was during this period that radical changes began to take place in Central Asian architecture. New types of buildings emerged, including shopping malls, administrative squares, mosques, and madrasas. Ismail Somoni Mausoleum is an ancient architectural monument located in the territory of Bukhara City Park of Culture and Leisure. The mausoleum is one of the earliest mausoleums in the history of Central Asian architecture and art, and is a great architectural masterpiece that preserves the traditions of ancient Sughd architecture.

The mausoleum was built by Ismail Somoni, the founder of the Samanid state and a great political figure. Ismail Somoni was born in 848 in the city of Bukhara. In 874 he was the governor of Bukhara, and in 888 he was the governor of the whole of Movarounnahr. Ismail Somoni pursued a policy of strengthening the central government and gathered scholars, writers, masters and craftsmen from different places in Bukhara. He made a great contribution to the development of culture. Following the example of the caliphs of Baghdad, he built a huge mausoleum for himself. The mausoleum was built as a family tomb of the ruling Samanid dynasty, which founded an independent state in 902-907. Ismail Somoni built the mausoleum where his father was buried, and

later he was buried in the same mausoleum. In 1927, archeological excavations with the participation of Professor Musa Saidjanov from Bukhara revealed that there were two wooden coffins in the mausoleum, which may have belonged to the Samanids. The shape of the mausoleum is a dome-covered catacomb. All four sides of the building are open, so it looks great. The master made full use of the constructive and artistic potential of the brick. The inner and outer walls of the mausoleum are made of rectangular bricks. On the walls of the mausoleum you can see a chain of brick rings. There is a separate entrance to the mausoleum on each side of the building. The door on the east side of the mausoleum is considered the main, as the inscription on this door has been preserved. The mausoleum of Ismail Somoni is also considered to be one of the greatest monuments of Central Asia due to its artistic qualities and historical and architectural significance.

The mausoleum of Ismail Somoni is cube-shaped and the outer length of the sides is about 10 meters. In terms of composition, the Samanid mausoleum is a type of "chartak" composition known from the architecture of ancient Iran and Central Asia, and is reminiscent of the fire-temple, which was widespread in the V-VIII centuries. The walls of the mausoleum are 1.8 meters thick and square. The outer and inner walls of the mausoleum are quietly lined with baked bricks. Legend has it that the baked bricks were made with camel's milk. The masters of that time made rectangular bricks in such a beautiful way. These unique patterns adorn the walls of the mausoleum so elegantly that as the sun rises, the bricks of the wall glow in the seven colors of the rainbow from morning till night. Observations show that in the morning the mausoleum is blue, then blue, then green, then pink, then red, yellow and dark brown during prayer. In the moonlight, the mausoleum has a special beauty. The architecture of the world has never encountered any other historical monument decorated in this way. These miracles are the main reason why the mausoleum is included in the UNESCO list. There was an offer to buy the mausoleum and move it to London in

exchange for gold. It is no coincidence that Professor M. Butalov wrote his doctoral dissertation on the study of the rules and laws of handasa used in its construction. It is no secret that this historical monument, built at a high professional level, was equipped with the methods of design and construction of the most experienced builders, the most talented architects of the time, and greatly enhanced their knowledge and skills.

The mausoleum of Ismail Somoni is a centralized structure, the main volume of which consists of a cube and a space dome, which are slightly inclined as the four walls rise. One of the peculiarities of the structure is the structure that connects the dome with the wall squares. All the facades of the mausoleum are done in the same way. The walls are decorated on the inside and outside with high-quality baked bricks, and carvings are used in the construction. The collection of decorative bricks gave the building a sense of relief. The entrance door frames are made in the form of arrows. These solutions, especially arched and domed roof constructions, have been widely used in recent times not only in the architecture of Bukhara, but also in the architecture of Central Asia as a whole. There are many benefits to using domes. One of them is that at that time, there were almost no reinforced concrete-like items and structures that worked well even in the collapsible parts of long-lasting structures. That's why the roof is made in such a way that any structure built on this shape is mainly compressed. As a result, the frames of the building are made of solid brick in the form of an arched arch. On the other hand, in arid and hot climates, a domed solution is effective in conditions where large amounts of solar radiation fall to the ground. Sunlight falls vertically on a part of the domed roof and heats that part a lot; at this time the radiation does not fall vertically on the rest of the dome covering and the roof does not heat up much. The third aspect of the domed roof is that the heat dissipates quickly from such a surface and the roof cools quickly. When the wind blows, the process intensifies.

The architectural monument of Ismail Somoni has been well preserved for more than XI century. It is a masterpiece of world architecture and is called the "Pearl of Oriental Architecture". Although the monument is based on the pre-Arab tradition, it marked the further development of a new style, new form and new solutions not only in Bukhara, but also in Central Asian architecture. Because the building served as a tomb, its interior was a one-room square with three steps (four - four walls, eight - from the wall to the roof and a dome-roof). In the middle of the dome of the building there is a drum structure covered with a dome for light and hot air, and on its sides there are arched frames. The outer corners of the walls are made of patterned columns, and the backs of the walls and entrance doors are skillfully made of decorative, polished bricks. A closer look at the interior of the domed building reveals that the art of creating it dates back to ancient times and has become a tradition. An architectural analysis of the monument shows that it is genetically related to the architecture of

Iran, Mesopotamia. There is no denying that in this construction, several solutions are produced as a whole, as a whole. The confident use of the foundations of housing and cultural architecture in the example of this building shows that the Bukhara School of Architecture was highly developed at that time.

The volume-celestial and constructive structure of the mausoleum of Ismail Somoni determined the development of the domed buildings built after him. Architectural patterns, beautiful silent decorative elements, and extremely beautiful and graceful artistic expressions testify to the flourishing of the art of bricklaying at that time. The high artistic taste of the bricks in the mausoleum makes it one of the masterpieces of world architecture.

Ismail Somoni also repaired the walls of Bukhara, built in 830 by Abu al-Abbas Tusi, dug 11 canals and built a number of palaces. The most popular of these are Registan and Molyan. According to him, the number of madrassas in Bukhara during this period was higher than in the rest of the East. Among the buildings that have come down to us are the Samanid mausoleum in Bukhara, the ruins of the Samanid castle in Samarkand Afrosiyab, and the Arab Ota mausoleum in Tim, which is believed to have been built by the order of the Samanids. As cities become more administratively important, they will become centers of trade and crafts. The population of the city grew. Their structural basis, as before, consisted of two streets facing the sky and intersecting in the city center. However, the city arch is not a separate fortification outside as before, but inside the city wall. Bukhara's eleven gates make up more than half of the old city.

In Central Asia, Islam not only became stronger, but also developed scientifically. New types of buildings have emerged. In particular, new types of buildings, such as mosques, minarets, mausoleums, madrasas, caravanserais, cisterns, khanaqahs, hospitals, dwellings, baths, and many other similar buildings have been built in towns and villages, as well as in other settlements. At the beginning of the ninth century, raw bricks and cotton were still used, but later baked bricks became the main material for the construction of administrative and public buildings. In the construction of residential buildings, critical construction is widespread. Various types of ganj were used in the make-up work, including straw mud plaster. Later, unglazed tiles and ceramic tiles, partially glazed tiles and pieces of clay baked in glazed monolithic carvings were invented in the 12th century. It is acknowledged that the Prophet Muhammad originally used his mother's house as a place of worship. That is why the main mosques in Islam have the appearance of a pavilion surrounding the courtyard, as in residential buildings. However, during the spread of Islam in Iran and Central Asia, mosques were used in the form of small "chartak" compositions, typical of local fires. Due to the fact that this method is also used in the construction of mansions, British researchers called it "kiosk", and the term is used in a very broad sense today.

References:

1. Adam Mets. Uchenye Muslim renaissance. - M., 1956.
2. Bakhramov Q., Khamroev K. Bukhara is science - science is Bukhara. - Bukhara, 2008.
3. Barakaev J., Khaydarov Y. History of Bukhara. - T. : Teacher, 1991
4. Vatixov. MM, Mirzayev Sh.R Architecture./ . - T. : Tafakkur, 2010.
5. MurtazaevaR. History of Uzbekistan – T. : National University of Uzbekistan, 2003.
6. Electronic resource: www.e-histoty.uz
7. Electronic resource: www.google.uz

MATHEMATICS

MODELING OF THE PLATE OSCILLATION PROCESS IN A SUPERSONIC GAS FLOW

Le Thi Thanh

Teacher, Ho Chi Minh City University of Transport, Vietnam

ABSTRACT

The relationship between the parameters of the full-scale and model processes arising in the framework of the well-known mathematical models of the flutter of elastic and viscoelastic plates is investigated. The criteria for the similarity of processes are established and some possible modeling parameters are proposed.

Keywords: panel flutter, viscoelastic plate, modeling, similarity conditions.

1. Statement of the problem

As far as one can judge from the well-known literature, the question posed in the title of the article has not yet been discussed, although it is of undoubted interest since it is the basis for the development of the theory of experiment. In the proposed work, within the framework of well-known mathematical models of the flutter of elastic and viscoelastic plates, similarity parameters are established and some possible modeling parameters are proposed.

Imagine a thin plate that in the xOy plane occupies a certain region S bounded by a piecewise-smooth contour ∂S . On one (“upper”) side, the plate flows around a plane-parallel supersonic gas flow with unperturbed parameters $p_0, \rho_0, a_0, \bar{v} = v\bar{n}_0, \bar{n}_0 = (\cos \theta, \sin \theta)$ — pressure, density, speed of sound, velocity vector $\bar{v}$; θ — the angle between the vector $\bar{v}$ and the axis Ox . The plate material is linear viscoelastic, the relationship between stress and strain is

$$\begin{aligned} \sigma &= E_0 \left(\varepsilon(t) - \varepsilon_0 \int_0^t \Gamma(t-\tau) \varepsilon(\tau) d\tau \right) = \\ &= E_0 \left(1 - \varepsilon_0 \Gamma^*(t) \right) \varepsilon(t). \end{aligned}$$

Here E_0 is the instantaneous modulus, ε_0 is the viscosity parameter. In the following presentation, we will take the relaxation core $\Gamma(t)$ in its simplest form: $\Gamma(t) = \exp(-\beta t)$, where β is the reciprocal of the relaxation time.

The equation of plate oscillations has the form [1]

$$D_0 (1 - \varepsilon_0 \Gamma^*(t)) \Delta^2 \omega + \rho h \frac{\partial^2 \omega}{\partial t^2} = \Delta p. \quad (1)$$

Here $D_0 = E_0 h^3 / (12(1-\nu^2))$, ρ, ν are the density and constant Poisson's ratio of the plate material, h is its thickness, ω is the deflection, Δp is the pressure of the aerodynamic interaction between the oscillating plate and the flow (overpressure). Variants of expressions Δp will be given below. Equation (1) is supplemented

by homogeneous boundary conditions on the circuit ∂S .

2. The elastic plate

The equation of motion in this case follows from (1) for $\varepsilon_0 = 0$.

$$D_0 \Delta^2 \omega + \rho h \frac{\partial^2 \omega}{\partial t^2} = \Delta p. \quad (2)$$

For overpressure, Δp we accept the generalized piston theory formula [2]

$$\Delta p = -\frac{\gamma p_0}{a_0} \left(\frac{\partial \omega}{\partial t} + v \bar{n}_0 \text{grad} \omega \right). \quad (3)$$

Here γ is the gas polytropic exponent. After substituting (3) in (2) we obtain

$$D_0 \Delta^2 \omega + \rho h \frac{\partial^2 \omega}{\partial t^2} + \frac{\gamma p_0}{a_0} \left(\frac{\partial \omega}{\partial t} + v \bar{n}_0 \text{grad} \omega \right) = 0 \quad (4)$$

We bring this equation to a dimensionless form using the characteristic values of the process parameter. These are l_0 — the characteristic size of the region S ;

h is the plate thickness; E_0, ν, ρ or $E_0, \nu, c_0^2 = \frac{E_0}{\rho}$ —

material properties of the plate; $t_0 = \frac{l_0}{a_0}$ is the characteristic

time of the process; unperturbed flow parameters. We introduce the dimensionless coordinates

$x_1 = \frac{x}{l_0}, y_1 = \frac{y}{l_0}$ and time $t_1 = \frac{t}{t_0}$ (in the future we omit

the indices); in these notations, equation (4) takes the form

$$\Delta^2 \omega + a_2 \frac{\partial^2 \omega}{\partial t^2} + a_1 \left(\frac{\partial \omega}{\partial t} + M \bar{n}_0 \text{grad} \omega \right) = 0 \quad (5)$$

Here $M = \frac{v}{a_0}$ is the Mach number,
 $a_1 = \frac{12(1-v^2)\gamma p_0 l_0^3}{E_0 h^3}$, $a_2 = \frac{12(1-v^2)l_0^2 a_0}{c_0 h^2}$.

We now present two processes - natural and model, we assume that both processes involve geometrically similar plates with the same boundary conditions. If it turns out that for the full-scale and model processes, all dimensionless coefficients in equation (5) and homogeneous boundary conditions coincide, then this will mean that, from a mathematical point of view, the processes of plate vibrations will become identical, and from the physical one, that at the corresponding time corresponding dimension points of the model and nature, all dimensionless characteristics coincide. Such processes are called similar; the similarity conditions formulated above are necessary.

We establish sufficient simulation conditions. The model process (in other words, a laboratory or industrial experiment in which measurements are possible) is conveniently carried out using the material of the full-scale process. Accepting this condition, and assuming that the parameters of the unperturbed flow in nature and the model coincide, it is easy to establish that the equality $(l_0/h)_m = (l_0/h)_n$ is a sufficient condition for complete modeling - hereinafter, the full-scale and model parameters are equipped with indices n and m, respectively. It is easy to show that the boundary conditions do not reveal new requirements and the equality $M_m = M_n$ holds, which also holds for critical values of M. Recalculation of physical time (or oscillation frequency $\omega = \frac{1}{t}$) from the model to nature is carried out

according to the rule: $t_m = kt_n$, $\omega_n = kt_m$, $k = \frac{l_{0,n}}{l_{0,m}}$ - the

scale of the simulation. We now consider the case when the excess pressure Δp is determined by the linearized theory of potential supersonic flow. The perturbation potential φ satisfies the equation [3]

$$\Delta\varphi = \frac{1}{a_0^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial t^2} + \frac{2}{a_0} \left(M_x \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x \partial t} + M_y \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y \partial t} \right) + M_x^2 \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} + M_y^2 \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} + 2M_x M_y \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x \partial y}, \quad (6)$$

which is supplemented by the boundary condition

$$x, y \in S: \left. \frac{\partial \varphi}{\partial z} \right|_{z=0} = \frac{\partial \omega}{\partial t} + v \bar{n}_0 \text{grad} \omega \quad (7)$$

and the damping condition $z \rightarrow \infty$.

Overpressure Δp is determined by the ratio

$$\Delta p = -\rho_0 \left(\frac{\partial \varphi}{\partial t} + v \bar{n}_0 \text{grad} \varphi \right) \Big|_{z=0} \quad (8)$$

Put

$\omega = hW(x, y) \exp(\omega t)$, $\varphi = ha_0 f(x, y) \exp(\omega t)$ and introduce, as before, dimensionless coordinates, from (6) - (8) we obtain

$$\Delta f = \Omega^2 f + 2\Omega \left(M_x \frac{\partial f}{\partial x} + M_y \frac{\partial f}{\partial y} \right) + M_x^2 \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} + M_y^2 \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} + 2M_x M_y \frac{\partial^2 f}{\partial x \partial y}, \quad (9)$$

$$\left. \frac{\partial f}{\partial z} \right|_{z=0} = 0 = \Omega W + M \bar{n}_0 \text{grad} W, \quad (10)$$

$$\Delta p = -\frac{\gamma h p_0}{l_0} (\Omega f + M \bar{n}_0 \text{grad} f). \quad (11)$$

Equation (2) of the plate oscillations will then take the form

$$\Delta^2 W + a_2 \Omega^2 W + a_1 (\Omega f + M \bar{n}_0 \text{grad} f) = 0 \quad (12)$$

Here $\Omega = l_0 \omega / a_0$, the parameters a_1, a_2 are the same as in the previous case. It follows from the form of equations (9) - (12) that the modeling conditions formulated earlier remain sufficient for complete modeling in the considered case.

3. Viscoelastic plate

We write the equation of oscillations (1) of a viscoelastic plate, provided that Δp is given by expression (3)

$$D_0 (1 - \varepsilon_0 \Gamma^*) \Delta^2 \omega + \rho h \frac{\partial^2 \omega}{\partial t^2} + \frac{\gamma p_0}{a_0} \left(\frac{\partial \omega}{\partial t} + v \bar{n}_0 \text{grad} \omega \right) = 0 \quad (13)$$

We bring (13) to a dimensionless form, taking the previous expressions for the dimensionless coordinates, and replacing $t_1 = \beta t$ for the dimensionless time. In these notations, from (13) we obtain

$$(1 - \lambda_1 \Gamma^*) \Delta^2 \omega + \frac{12(1-v^2)l_0^2 \lambda_2}{h^2} \frac{\partial^2 \omega}{\partial t_1^2} + \frac{12(1-v^2)\gamma p_0 l_0 c_0 \lambda_2}{a_0 E_0} \frac{\partial \omega}{\partial t_1} + \frac{12(1-v^2)\gamma p_0 l_0^3}{E_0 h^3} M \bar{n}_0 \text{grad} \omega = 0, \quad (14)$$

denoted here by $\lambda_1 = \frac{\varepsilon_0}{\beta}$, $\lambda_2 = \frac{\beta l_0}{c_0}$.

We will carry out further analysis provided that the flow parameters p_0 and $a_0 = (\gamma p_0 / \rho)^{\frac{1}{2}}$ are the same in the model and field processes, and the flow rates v are different. We formulate the modeling problem as follows: select such material for the model so that equations (14) written for nature and the model are identical.

We introduce the scale of modeling for the linear size $l_0 : k = \frac{l_{0,n}}{l_{0,m}}$, then it is easy to show that sufficient modeling conditions are as follows:

$$1) \left(\frac{\varepsilon_0}{\beta} \right)_m = \left(\frac{\varepsilon_0}{\beta} \right)_n,$$

$$2) \left(\frac{\beta_m}{\beta_n} \right) = \left(\frac{A_{0,m}}{A_{0,n}} \right)^{\frac{3}{2}} \cdot \left(\frac{E_{0,n}}{E_{0,m}} \right)^{\frac{1}{2}} \cdot k,$$

$$3) m = \frac{h_n}{h_m} = \left(\frac{A_{0,n} E_{0,m}}{A_{0,m} E_{0,n}} \right)^{\frac{1}{2}} \cdot k,$$

characteristics of model material $E_{0,m}, A_{0,m} = (E_{0,m} / \rho_m)^{\frac{1}{2}}$ can be arbitrary. Under these conditions, the flow velocity M_m in the model and, accordingly, the critical flutter velocity is determined by relation $M_m = E_{0,m} k^3 M_n / (E_{0,n} m^3)$.

The results of the work may be useful in organizing experimental studies on panel flutter of elastic and viscoelastic plates.

References:

1. Ilyushin A.A. Plasticity: Foundations of a general mathematical theory. M.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1963. 272 p.
2. Kiyoko I.A., Pokazeev V.V. Oscillations and stability of a viscoelastic strip in a gas stream // Dokl. RAS. 2005. Vol. 401, No. 3. pp. 342–344.
3. Ilyushin A.A., Kiyoko I.A. A new formulation of the flutter problem of a shallow shell // Prikl. 1994. V. 58. Issue. 3, pp. 167–171.
4. The basics of gas dynamics. Sat articles edited by G. Emmons. M. : Publishing house of foreign countries. lit., 1963. 702 p.
5. Novozhilov V.V., Chernykh K.F., Mikhailovsky E.I. Linear theory of thin shells. L. : Polytechnic, 1991. 656 p.
6. Berdyshev V.I., Kostousov V.B. Extreme tasks and models of navigation through geophysical fields. Scientific publication. Ekaterinburg, Ural Branch of Russian Academy of Science, 2007. 270 p.
7. Aho A., Hopcroft J., Ulman J. Construction and analysis of computational algorithms. M. : Mir, 1979.

FINITE DEFORMATION PROCESSES IN MODELS OF IDEAL-PLASTIC SHELLS

Nguyen Thi Thanh Ha

Teacher, Ho Chi Minh City University of Transport, Vietnam

Le Thi Thanh

Teacher, Ho Chi Minh City University of Transport, Vietnam

ABSTRACT

The simulation of the process of final deformation of an ideally plastic shell is associated with the study of a system of nonlinear partial differential equations, the exact solution of which is not possible. The construction of adequate models of this process is impossible without the introduction of hypotheses regarding the distribution of the characteristics of stressed or deformed states. In many works, it was found that the distribution of the angle of the type of the stress state along the radius of the shell does not change significantly, also, a significant part of the shell in the region of its pole is in a state close to the state of complete plasticity. The results obtained allow us to directly and with some generalizations apply the hypothesis of complete plasticity to model the process and move from solving a system of partial differential equations to solving a system of ordinary differential equations of a simpler form. A comparison and analysis of the obtained solutions are carried out, as well as the boundaries of their applicability are indicated.

Keywords: partial differential equations, plasticity, plastic shell, final deformations.

1. Formulation of the problem

The rotating shell system of equilibrium equations can be written in the form [2, 4]:

$$\begin{cases} \frac{p}{h_0} \frac{\partial \gamma}{\partial r} \rho^3 + 2r(\sigma_2 - 2\sigma_1) \sin^2 \gamma = 0 \\ \frac{p}{h_0} \rho^2 \frac{\partial \rho}{\partial r} = \sigma_1 r \sin 2\gamma \end{cases} \quad (1)$$

Here $p(t)$ is the magnitude of the applied pressure, h_0 - the initial thickness of the shell, $\gamma(r, t)$ - the angle of rotation of the normal to the median surface of the shell, $r, \rho(r, t)$ - the initial and current radial coordinate of a point on the median surface, $\sigma_1(r, t), \sigma_2(r, t)$ - the radial and circumferential components of the stress tensor, respectively, the functions $\lambda_1(r, t)$ and $\lambda_2(r, t)$ characterize the relative elongation of the medial surface of the shell in the radial and circumferential directions:

$$\lambda_1(r, t) = \frac{d\vec{R}}{dr}, \lambda_2(r, t) = \frac{\rho(r)}{r}.$$

The shell is deformed irreversibly without strain and speed hardening. Neglecting elastic deformations, we write down the defining relations for perfectly plastic material in the form considered in [3]:

$$\vec{\sigma} = \tau_0 \vec{N} \quad (2)$$

The shell material is assumed to be incompressible: $\mathbf{W} \cdot \mathbf{E} = 0$. Here $\vec{N}$ is the deviator of the strain tensor, $\tau_0 = \sqrt{\frac{1}{2} \text{tr} \vec{\sigma} \vec{\sigma}}$ is the second invariant of the stress tensor deviator, the yield strength of the material $\tau_0 = \sqrt{\frac{1}{2} \text{tr} \vec{\sigma} \vec{\sigma}}$.

is the second invariant of the strain tensor deviator, which is related to the strain rate of the middle surface by the following equation:

$$\frac{1}{2} \left(\frac{\partial s}{\partial s_0} \right)^2 = \left(\frac{\partial \ln \lambda_1}{\partial s_0} \right)^2 + \left(\frac{\partial \ln \lambda_2}{\partial s_0} \right)^2 + \frac{\partial \ln \lambda_1}{\partial s_0} \frac{\partial \ln \lambda_2}{\partial s_0} \quad (3)$$

As the “time” in expression (3), the strain value at the pole of the shell $s_0 = \left[\int_{r_0}^r \sqrt{\frac{1}{2} \text{tr} \vec{\sigma} \vec{\sigma}} \right]_{r=0}$ is used, which is a parameter that monotonically increases during deformation.

Equation (3) turns into an identity as a result of the following transformation:

$$\begin{cases} \frac{\partial \ln \lambda_1}{\partial s_0} = \sqrt{\frac{2}{3}} \frac{\partial s}{\partial s_0} \sin \left(\varphi + \frac{\pi}{3} \right), \\ \frac{\partial \ln \lambda_2}{\partial s_0} = \sqrt{\frac{2}{3}} \frac{\partial s}{\partial s_0} \sin \left(\varphi - \frac{\pi}{3} \right) \end{cases} \quad (4)$$

and the determining relations after transformation (4) take the form:

$$\begin{cases} \sigma_1 = \tau_0 \frac{\sqrt{6}}{6} (3 \sin \varphi + \sqrt{3} \cos \varphi), \\ \sigma_2 = \tau_0 \frac{\sqrt{6}}{6} (3 \sin \varphi - \sqrt{3} \cos \varphi) \end{cases} \quad (5)$$

Thus, the components of the deviator of the stress tensor for the material model in the form (2) are determined by the only function $\varphi(r, s_0)$ — the angle of the form of the stress state [1].

2. Constructing a solution in the framework of the assumption that the angle of the stress state is constant

Suppose that the angle of the form of the stress state A does not depend on time and has the form:

$$\varphi(s_0, r) = \Phi(r) = \frac{\pi}{2} + \frac{1}{6} \left(\frac{r}{R} \right)^4 - \frac{1}{3} \left(\frac{r}{R} \right)^5 + \frac{1}{6} \left(\frac{r}{R} \right)^6 - \frac{\pi}{6} \left(\frac{r}{R} \right)^8 \quad (6)$$

In this case, the stress state in the shell becomes known:

$$\begin{aligned} \sigma_1(r) &= \tau_0 \frac{\sqrt{6}}{6} (3 \sin \Phi + \sqrt{3} \cos \Phi), \\ \sigma_2 &= \tau_0 \frac{\sqrt{6}}{6} (3 \sin \Phi - \sqrt{3} \cos \Phi), \end{aligned} \quad (7)$$

and the problem of determining the deformed state reduces to solving a nonlinear system of ordinary differential equations (1) for functions $\gamma(s_0, r), \rho(s_0, r)$.

We will seek an approximate solution to the system in the form of power series in the radial coordinate by the method of uncertain coefficients.

We present the desired functions in the form:

$$\gamma(r) = \sum_{i=1}^{\infty} \Gamma_i r^i, \rho(r) = \sum_{i=1}^{\infty} \Lambda_i r^i. \quad (8)$$

Substituting expansions (8) into the system (1), equating to zero the expressions for various degrees of r and solving the obtained linear system of equations for the sought coefficients, we obtain the desired characteristics of the deformed state in the form of series in the radial coordinate:

$$\begin{aligned} \gamma(r) &= \frac{\sqrt{6}}{6} \lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} r + \frac{\sqrt{6}}{864} \left(\lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^3 r^3 + \\ &+ \frac{\sqrt{2}}{46080} \lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} \left(\sqrt{3} \lambda_0^{12} \left(\frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^4 - 960 \right) r^5 + \\ &+ \frac{2}{304} \lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} r^6 + \\ &+ \frac{\sqrt{2}}{139345920} \lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} \left(\begin{aligned} &139\sqrt{3} \left(\lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^6 - \\ &-40320 \left(\lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^2 - 1935360 \end{aligned} \right) r^7 + \\ &+ \frac{43\sqrt{2}}{90720} \left(\lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^3 r^8, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \rho(r) &= \lambda_0^3 r + \frac{\lambda_0^7}{48} \left(\frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^2 r^3 - \\ &- \frac{\sqrt{2} \lambda_0}{4608} \left(\lambda_0^{12} \left(\frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^4 - 64\sqrt{3} \right) r^5 + \frac{\sqrt{3}}{45} \lambda_0 r^6 + \\ &+ \frac{\lambda_0}{209018880} \left(\begin{aligned} &322560 \left(\lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^2 - 881 \left(\lambda_0^3 \frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^6 - \\ &-1935360\sqrt{3} \end{aligned} \right) r^7 - \\ &- \frac{107\sqrt{3}}{45360} \lambda_0^7 \left(\frac{p}{\tau_0 h_0} \right)^2 r^8. \end{aligned} \quad (9)$$

In solution (9), the development of the process in time is determined by a change in the monotonically increasing parameter λ_0 , the relative elongation of the shell at the pole.

Satisfying the boundary condition for the hinged support of the shell $\rho(\lambda_0, R, p) = R$, we obtain an implicit dependence of the applied pressure on the strain in the pole.

The meridional elongation of the medial surface of the shell $\lambda_1(r, \lambda_0)$ is determined based on solution (9)

$$\text{from the kinematic relation } \lambda_1 = \frac{1}{\cos \gamma} \frac{d\rho}{dr}.$$

3. Constructing a solution using the hypothesis of complete plasticity

We neglect the change in the angle of the form of the stress state near the boundary of the shell and assume that it is constant and equal to $\frac{\pi}{2}$. Thus, the shell is in a state of complete plasticity and the principal stresses are equal $\sigma_1 = \sigma_2 = \tau_0 \frac{\sqrt{6}}{2}$.

The equilibrium equations take the form

$$\begin{aligned} \frac{p}{h_0 \tau_0} \frac{\partial \gamma}{\partial r} \rho^3 - r \sqrt{6} \sin^2 \gamma &= \\ = 0, \frac{p}{h_0 \tau_0} \rho^2 \frac{\partial \rho}{\partial r} - \frac{\sqrt{6}}{2} r \sin 2\gamma &= 0. \end{aligned} \quad (10)$$

From the system (10) follows the dependence between the desired functions $\gamma(r)$ and $\rho(r)$:

$$\sin \gamma = C\rho \quad (11)$$

Studying the asymptotic behavior of solution (11) in a neighborhood of the origin, we define the constant C:

$$C = \frac{\sin \gamma}{\rho} = \lim_{r \rightarrow 0} \frac{\sin \gamma}{\rho} = \lim_{r \rightarrow 0} \frac{\gamma}{\rho} = \frac{\sqrt{6}}{6} \frac{\lambda_0^2 p}{h_0 \tau_0}.$$

$$\text{In this way: } \sin \gamma = \frac{\sqrt{6}}{6} \frac{\lambda_0^2 p}{h_0 \tau_0} \rho \quad (12)$$

The result (12) allows you to integrate the first equation of system (10) and determine the dependence of the current radial coordinate on the strain in the pole:

$$\rho^2 = r^2 \lambda_0^2 - \frac{r^4}{24} \left(\frac{p}{h_0 \tau_0} \right)^4 \lambda_0^8.$$

Satisfying the boundary condition $\rho|_{r=R} = R$, we establish the dependence of the applied pressure on the relative elongation of the middle surface of the shell in the pole:

$$\frac{p}{h_0 \tau_0} = \sqrt[4]{\frac{24(\lambda_0^2 - 1)}{\lambda_0^8 R^2}} \quad (13)$$

From the expression (13) we determine the maximum of the applied pressure:

$$\left(\frac{p}{h_0 \tau_0} \right)_{MAX} = \frac{3}{4} 2^{\frac{3}{4}} \approx 1.2613$$

and the moment of its achievement:

$$\lambda_0 = \frac{2\sqrt{3}}{3} \approx 1.1547.$$

Expression (13) contains a distinctive feature of this solution: the action of an arbitrarily small pressure causes deformation of the shell.

4. Engineering model of the deformation process of the ideal plastic shell

To assess the accuracy of the engineering model and compare it with the solutions obtained above, we briefly present here its main hypotheses and the results obtained on its basis. It is believed that the shell at each moment of the deformation process has the shape of a sphere. Denoting the current radius of curvature of the shell by Ω , we will have:

$$\frac{1}{\Omega} = \frac{1}{\lambda_1} \frac{d\gamma}{dr}, \quad \frac{d\Omega}{dr} = \frac{d\Omega}{d\rho} \equiv 0 \quad (14)$$

For a sphere of radius Ω , by Meunier's theorem, we have: $\Omega \sin \gamma = \rho$ (15)

References:

1. Ilyushin A.A. Plasticity: Foundations of a general mathematical theory. M.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1963. 272 p.
2. Kudryashov A.V. Deformation of a linearly hardening shell under the condition of generalized full plasticity // Izv. TulSU. Natural Sciences. 2010. Issue. 1, pp. 93–99.
3. Markin A.A. Thermomechanics of Elastoplastic and Superplastic Deformation of Metals // PMTF. 1999. V. 40, No. 5. P. 1640–1672.
4. Novozhilov V.V., Chernykh K.F., Mikhailovsky E.I. Linear theory of thin shells. L.: Polytechnic, 1991. 656 p.
5. Zenkevich O. Finite Element Method in Engineering. M.: World, 1975.
6. Kuzmenko A.G. The basic equations of the theory of elasticity and plasticity and the finite element method. Tula: TulPI, 1980.

Taking into account the introduced hypothesis (14) and equality (15), the equilibrium equations take the form: $\sigma_1 \frac{1}{\Omega} = \frac{p}{2h_0} \lambda_1 \lambda_2$, $\frac{1}{\Omega} (\sigma_1 + \sigma_2) = \frac{p}{h_0} \lambda_1 \lambda_2$.

It follows from them that the main stresses are equal and constant for any point on the surface:

$$\sigma_1 = \sigma_2 = \sigma = \tau_0 \frac{\sqrt{6}}{2}.$$

The dependence of the current shell radius on the pressure value and the strain reached in the pole has the form:

$$\rho^2 = r^2 \lambda_0^2 \left[\sqrt{1 - \rho^2 \frac{\lambda_0^4}{6} \left(\frac{p}{h_0 \tau_0} \right)^2} + \frac{r^2 \lambda_0^6}{4 \cdot 24} \left(\frac{p}{h_0 \tau_0} \right)^2 \right]. \quad (16)$$

Satisfying the condition of hinged support of the shell at the boundary, we determine the explicit dependence of the pressure on the strain in the pole of the shell:

$$\frac{p}{h_0 \tau_0} = \sqrt{\frac{96(-7 + \sqrt{48 + \lambda_0^4})}{\lambda_0^8 R^2}}. \quad (17)$$

From (17) we find the achieved maximum pressure:

$$\left(\frac{p}{h_0 \tau_0} \right)_{MAX} \approx \frac{1.306}{R} \text{ and the limit value of deformations}$$

in the pole achieved at a stable stage: $\lambda_0 \approx 1.1877$.

5. Conclusion

During the final deformation, a significant part of the shell around its pole is in a state of complete plasticity or close to it. As a result, the dome of the shell takes on a shape close to spherical. The hypothesis of stationarity of the angle of view of the stress state allows us to accurately model the process under study. However, it should be noted that the solutions depend on the type of hypothesis, and the hypothesis used in the form of (6) is not the only possible one. Approaching the hypothesis of complete plasticity leads the solution to solutions (11) - (17), and therefore this issue requires further investigation.

INTERDISCIPLINARY RESEARCH

DICHOTOMY OR CONTINUUM: ON HETERONORMATIVITY IN THE CONTEMPORARY GENDER STUDIES

*Artem Shilintcev**B.A. student of Peter the Great Saint Petersburg Polytechnic University,
Russia, Saint Petersburg**Linda Elsie Wright**M.A., Leibniz University Hannover, English Department,
Germany, Hannover*

ABSTRACT

This article describes the notions of genderlect and metamessage and how they contribute to the constitution of dichotomy in contemporary linguistics and gender studies. The speech patterns of homosexual, non-binary and transgender people are examined in order to reveal contradictions with much-discussed concepts of genderlect and metamessage.

Keywords: gender, sex, heteronormativity, metamessage, queer linguistics.

The existence of the gender-linked differences in language features has been examined from different angles since contemporary linguistics attaches great importance to gender studies. 'Gender' is commonly understood as the social construct of cultural traits and behavior appropriate for a person of specific sex; thus, 'genderlect' [8, p. 42]. suggests that masculine and feminine discourses are characterized by different distinctive features. Butler claims that gender is a 'rigid regulatory frame' that works by defining categories and dictating what is deemed 'normal' [1, p. 33], but not shedding light on the features that are intrinsic, congenital for the male and female sexes. In "*The Workings of Conversational Style*" Tannen contributes to her own idea of genderlect in that men and women are inclined to use patterns of speech with different underlying metamessages; metamessages refer to as 'information about the relations and attitudes among the people involved in the conversation' [3]. In this regard men stick to facts and data within the information-focused approach, whilst women place emphasis on the metamessage level of talk with intrinsic social involvement and responsiveness. Since heteronormativity is relegated to the background in the modern ever-changing society, Tannen's dichotomy is no longer relevant, and the extralinguistic level of communication (including metamessages) ought to be examined apart from the male/female scale.

From a Queer Linguistics perspective, identity categories are disputable because 'they regulate and exclude people who do not fully meet their normative requirements' [6, p. 523]. Cameron and Kulick claim that heterosexual identity is constructed by the use of gender-appropriate styles of speaking, whereas gender-deviant application of these speech styles can imply homosexuality [2, p. 74]. One may suggest that gay men are prone to use women's language and lesbians to do the opposite; in terms of Tannen's metamessage notion, this means that expressiveness, involvement and closeness expressed by a man would evoke questions about

his sexuality. The numerous attempts were made since the 1920s to study 'gayspeak', a subliminal 'secret code' of communication in homosexual world, with different lexicographers proposing their different registers of gay language: substitution of feminine pronouns, core and fringe vocabulary, syntactic patterns, slang, argot, innuendo, categorizations, the use of – *ette* morpheme, 'the voice'. Even though the studies of 'gayspeak' may seem superfluous for modern linguistics, it was a hot topic few years ago when homosexuality was beyond male and female categories. What is more, masculinity and femininity are not symmetrical terms since 'women's language' is contrasted not to 'men's' but to 'neutral', unmarked language [5, p. 12]. Switching from an unmarked to a marked register is more noticeable [2, p. 97]; hence, gender deviance for gay men is more visible than for gay women. Last century's works on gender studies may be interesting to examine since they shed light on homosexuality as the phenomenon that transcended the normal order of things; however, contemporary linguists should not focus on heteronormativity as the base for a speech analysis.

The invalidity of Tannen's approach is even more apparent when applying it to the speech of non-binary people. Although English is a gender-neutral language since it has no grammatical category of gender, gender-referentiality can be expressed both linguistically and extralinguistically. In gender-inclusive language, gender-referentiality is minimized on different levels of language; for instance, by the use of intonation patterns 'indicating either a mix of feminine and masculine traits or a neutrality – a rejection – of both' [7] or singular pronoun 'they', the honorific title Mx and gender-neutral alternatives of job and rank titles. Since the notion of 'gender' goes beyond two categories linguistically, the metamessages conveyed by individuals of non-binary gender also do not fall into two categories extralinguistically.

The main objective for the speech and language therapy (SLT) for transgender people is to make indi-

vidual's outer expression of communication congruent with their inner identity, not just to change communication style from male to female or vice versa, which happens often in heteronormative society. As Zimman put it, speech pathologists characterize 'a female voice' or 'male voice' according to 'data taken from gender normative middle-class white young people' and assume that 'trans people want to emulate these particular forms of femininity or masculinity' [10, p. 7]. Male-to-female transsexuals were taught (at least up to this day) to use more tag questions, rising intonation, diminutives, be indirect and willing to listen; female-to-male are encouraged to adopt an aggressive style, lowered pitch, stick to facts and concrete information. This approach of considering voice and language behavior as a two-dimensional category may have brought heteronormativity to linguistics as concepts like 'genderlect' or 'metamessage' took place. For trans people changing of verbal (on each level of language) and non-verbal (including kinesics and oculesics) communication pat-

terns should be done according to their gender identity and sexual identity and is more complex than shifting focus from one pole to another. Luckily, logopedics and linguistics both 'show greater sensitivity to trans people's own concerns and desires' nowadays [10, p. 7].

Although Deborah Tannen's theory of metamesage contributes to gender studies, it is contrary to Queer Linguistics tenets and concentrates on the heteronormative gender binary opposition rather than on diversity; her approach suggests that language constitutes gender rather than reflects it. Clearly, gender as a cultural construct does not have an individual quality [9, p. 36], but a continuum of characteristics, often referred to as gender spectrum. Linguistic analysis, especially on the pragmatic level, is concerned with a speaker's status and identity, which should not be viewed through heteronormative lens. For any further research it is more relevant to analyze data about how individuals actually talk in a variety of context to see how it expresses their identity than to try to tailor it to a particular template.

References:

1. Butler, Judith. *Bodies That Matter: on the Discursive Limits of "Sex"*. Routledge, 1993.
2. Cameron, Deborah, and Don Kulick. *Language and Sexuality*. Cambridge University Press, 2003.
3. Githens, Susan. *Men and Women in Conversation: An Analysis of Gender Styles in Language*. Lafayette College, 1991.
4. Kulick, Dom. "Transgender and Language: A Review of the Literature and Suggestions for the Future." *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 1999, pp. 605–622, doi:10.1215/10642684-5-4-605
5. Lakoff, Robin T. *Language and Woman's Place*. Harper & Row, 1975.
6. Motschenbacher, Heiko, and Martin Stegu. "Queer Linguistic Approaches to Discourse." *Discourse & Society*, vol. 24, no. 5, 2013, pp. 519–535, doi: 10.1177/0957926513486069
7. Schmid, Maxwell Hope, and Evan Hope Bradley. *Vocal Pitch and Intonation Characteristics of Those Who Are Gender Non-Binary*. 22 July 2019, https://icphs2019.org/icphs2019-fullpapers/pdf/full-paper_178.pdf (Accessed 17 November, 2019).
8. Tannen, Deborah. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. Random House Australia, 1991.
9. Wood, Julia T. *Gendered Lives: Communication, Gender & and Culture*. Wadsworth Cengage Learning, 2009.
10. Zimman, Lal. "Transgender Voices: Insights on Identity, Embodiment, and the Gender of the Voice." *Language and Linguistics Compass*, vol. 12, no. 8, 2018, doi: 10.1111/lnc3.1228

ENGINEERING

INFLUENCE OF THE CARBIDE NA IN MECHANICAL FEATURE OF INSTRUMENTAL STEEL

Nozimxon Axmedov

Student of "Management and automations technological processes production" Namangan engineering and technology institute, Uzbekistan, Namangan

Zohidjon Abduqakhhorov

Associate professor of the department "General technical disciplines", Namangan engineering and technology institute, Uzbekistan, Namangan

ABSTRACT

The Problem of increasing to wear capability and longevity material worker mechanism agricultural machines is actual Defining importance in shaping the features to constructive toughness material worker mechanism agricultural machines has, as is well known, variation of the structured condition. Defining importance in shaping the features to constructive toughness material worker mechanism agricultural machines has, as is well known, variation of the structured condition. For this purpose article is studied structured conversions become under different type of the thermal processing, which vastly affect the specified characteristic.

Keywords: toughness, wear capability, toughness, limit to fluidity, striking viscosity, longevity, defects crystalline lattices, density dislocation, grain.

To improve the wear resistance and durability of machine parts, various methods of hardening are used. However, in some cases, the working surfaces of power transmission components (transmission shafts, etc.) work not only under conditions of friction and wear, but also experience shock-cyclic loads. In this regard, improving the reliability and durability of machine parts by applying hardening technologies largely depends on the formation of hardened layers with high resistance to brittle fracture in a wide temperature rang

Currently, there are many methods for increasing the durability of materials of machine parts - these are mainly different variants of chemical heat treatment.

The variation in the structural state is of decisive importance in shaping the characteristics of the structural strength of the materials of the working echanisms of technological machines. The possibilities of changing it by traditional methods of volumetric heat treatment are almost exhausted. At the same time, new horizons are opened up by the regulation of the final structure due to the directional change of the starting (initial) structure immediately preceding the realization of the final heat treatment stage. This can be achieved by implementing known or developing original schemes and heat treatment modes at the preparatory heat treatment stage.

One of the possible options for improving the technology and improving the service properties of thermally processed products is the use of heat treatment with multiple heating, including phase recrystallization [1]. The essence of the method of heat treatment with double phase recrystallization in the optimal mode is to create the necessary thermal history of steel. During the first phase recrystallization, heating is performed to extreme temperatures of 1100 ° C for carbon and low alloy steels. Diffusion is already significant [3], a certain regularity of the lattice period is observed depending on

the thermal history of steel. The lattice period of the α -phase of alloyed steels depends on the pre-quenching temperature and is minimal if it is 1150 ° C.

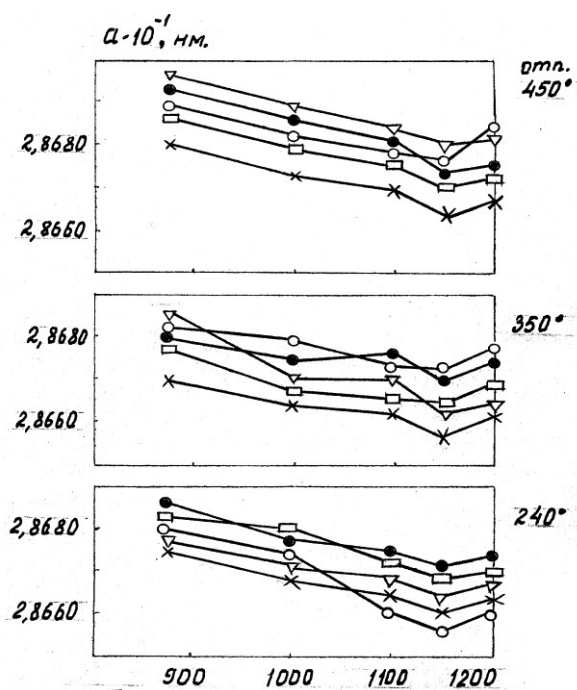

Figure 1. Change of the steel grating period depending on the pre-quenching temperature of intermediate tempering

After accelerated cooling from these temperatures, a structure is formed with the maximum level of imperfection of the crystal structure. When high-temperature heating occurs, the dissociation of refractory nitride,

carboxylic acid and oxygen-containing phases and their transition into a solid solution. This process is intensively taking place in the region of 1100 ° C heating temperatures. The beginning of the dissolution of these phases is characterized by chemical micro heterogeneity of the nitride solid solution. In this case, upon cooling, with $\gamma - \alpha$ transformation, a structure with an increased level of crystal structure deficiency is formed [2].

During cyclic heat treatment, there is also an increase in the density of dislocations, which should be associated with the development of microplastic deformation during abrupt heat cycles. The increase in the density of dislocations depends on the temperature - time cycling conditions, the possibility of inheriting the elements of the substructure in the new heating-cooling cycle.

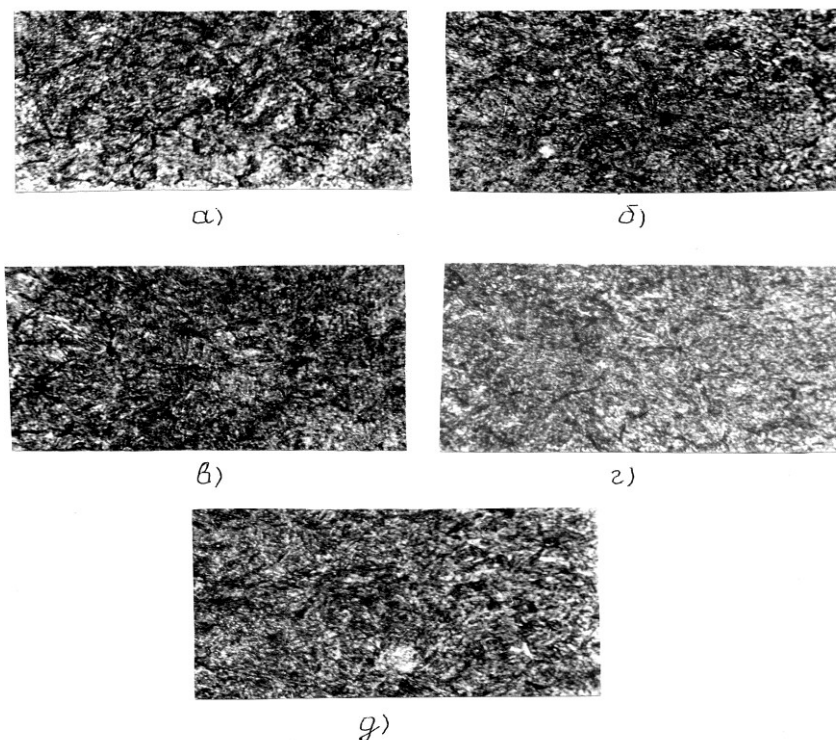

Figure 2. The microstructure of steel 5 XHM after repeated thermal processing: hardening 870 0C; pre-hardening a) 870 0 C; b) 1000 0 C; c) 1100 ° C; d) 1150 ° C; e) 1200 ° C; x 800

However, after the final quenching and tempering, the dislocation density is not much different from that obtained after quenching and tempering in the usual modes. At present, a large number of thermo cyclic treatment methods have been developed for various alloys [3].

Another way to sharply accelerate diffusion processes is to increase the process temperature. However, these processes had obviously negative sides - grain growth, increase in embrittlement temperature, etc.

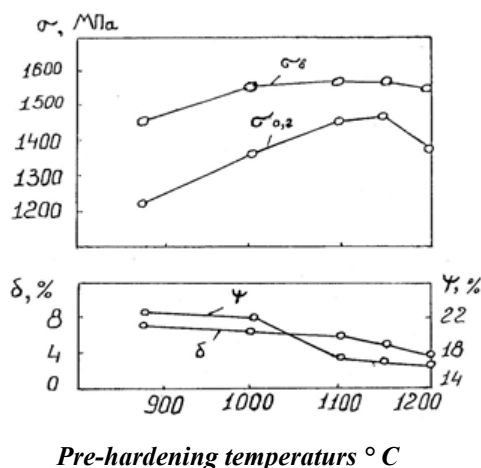

Figure 3. Change of yield strength, toughness, depending on the prehardening temperature

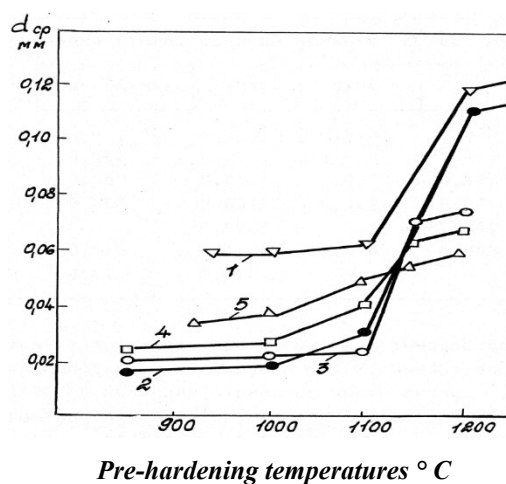

Figure 4. Growth of the average diameter of austenitic grain depending on the pre-quenching temperature

Therefore, a more acceptable process is heat treatment with double phase recrystallization. In particular, during the same years, Japanese patents were published, which described the double hardening of ball bearing steel, which several times increased the durability of ball bearings. This was due to the grinding of grain and secondary steel carbides. More complete studies on the formation of the structure of steel during heat treatment with double phase recrystallization have shown that there are optimal modes that ensure the refinement of

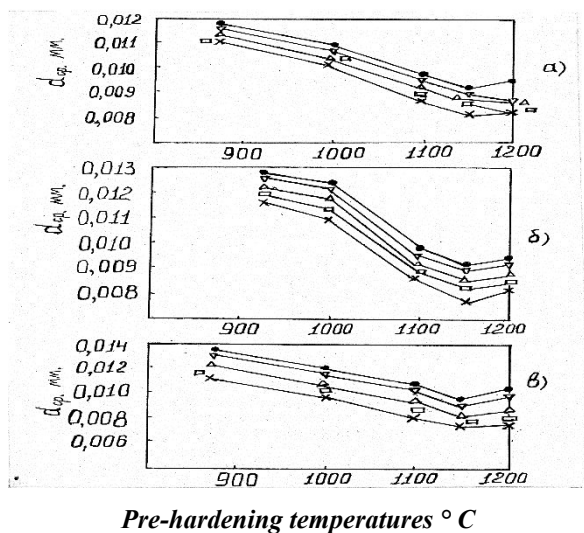

Figure 5. Growth of the average diameter of austenitic grain depending on the pre-quenching temperature and intermediate tempering

References:

1. T. M. Pugacheva, B. F. Trakhtenberg. Improving the structural strength of tool steels by the method of multiple heat treatment. Materials science and technology conference. Tashkent, 1990, p. eight.
2. A.A. Mukhamedov. Investigation of properties after recrystallization of steel. Mitom 1972. No. 12. p. 14-20.
3. N.N. Lipchin, S.A. Kokovyakina, V.N. Shubin. Features of recrystallization alloy 31437B. Higher education institutions. Ferrous metallurgy. 1966. No. 8.p. 152-156.
4. Ya. Rakhimov, Z. Abduqakhhorov, Surface diffusion and its influence on the properties of working surfaces of machine parts. Materials International Scientific and Practical Internet Conference Astrakhan 29 February 2016
5. Ya. Rakhimov, Z. Abduqakhhorov, K. Ya. Tashpulatov. The influence of carbide-forming elements on the structure and properties of steel. Sustainable development of science and education. Russia, Voronezh, №8, 2017

These modes include the first phase recrystallization with heating to extreme temperatures. As LI Mirkin showed, for carbon and low-alloy steels, the extreme temperature falls to 1,100 ° C. After heating the steel to this temperature and cooling forms an increased dislocation density. Our work showed that extreme temperatures cover a wider range of 1100 - 1150 ° C, and the formation of the maximum defect structure of the crystal structure is associated with the beginning of the dissolution of the refractory impurity phases in steel, the formation of zones with chemical microheterogeneity, which during cooling leads to an increase in the dislocation density α - phase [4]. Repeated phase recrystallization, carried out with heating of usually accepted temperatures, takes place in the conditions of inheritance of elements of the initial sub microstructure. Thus, after a new α - γ - α transformation, a structure is formed with a high dislocation density, a fine grain, and dispersion phases. This contributes to a marked increase in the elastic limit and yield strength of steel, an increase in the relaxation resistance and a significant increase in wear resistance. The heat treatment technology with double phase recrystallization was used to increase the wear resistance of the blades of the shotgun apparatus, the cold forming tool for stamping, increase the efficiency of the elastic retaining rings of high-pressure chambers, and the traction drums of the drawing machines. In all cases, a significant increase in durability was achieved from 1.5 to 3 times without significantly complicating the technology on existing equipment.

ECONOMICS

INNOVATIVE INSTITUTIONS ARE THE KEY TO THE COUNTRY'S ECONOMIC SUCCESS.

Lyubov Kudryavtseva

*Senior lecturer of the Department "technology of postal communication"
Tashkent University of information technologies named after Muhammad al-Khorazmiy,
Uzbekistan, Tashkent*

Emine Ishdavletova

*Senior lecturer of the Department "technology of postal communication"
Tashkent University of information technologies named after Muhammad al-Khorazmiy,
Uzbekistan, Tashkent*

Shakhnoza Khakimova

*Trainee-teacher of the Department "technology of postal communication" of the Tashkent University of information
technologies named after Muhammad al-Khorazmiy,
Uzbekistan, Tashkent*

ABSTRACT

Analyzing the emerging innovation infrastructure from the perspective of a systematic approach, the authors conclude that there is no developed methodology for the development of the national innovation system. The article shows that the formation and effective functioning of an innovation system adequate to the modern level will allow to diversify the economy and make the transition from the raw material orientation of the national economy to the creation of a knowledge-intensive industry and the production of competitive products with high added value. The article also discusses the percentages of funds allocated for innovative products in the modern world economy, which gives us an understanding of how currently on the innovative path of development are not only individual States, but the entire world economy. In conclusion, the authors offer their solutions for the transition to innovative development and the development of the digital economy as a whole.

АННОТАЦИЯ

Анализируя складывающуюся инновационную инфраструктуру с позиций системного подхода, авторы приходят к выводу об отсутствии разработанной методологии развития национальной инновационной системы. В статье показано, что формирование и эффективное функционирование адекватной современному уровню инновационной системы позволит реально диверсифицировать экономику и осуществить переход от сырьевой ориентации национальной экономики к созданию наукоемкой промышленности и производству конкурентной продукции с высокой добавленной стоимостью. Также в статье рассматриваются процентные отношения выделяемых средств для инновационной продукции в современной мировой экономике, что даёт нам понять как в настоящее время на инновационном пути развития идут не только отдельные государства, но и вся мировая экономика. В заключении авторы предлагают свои решения по переходу к инновационному развитию и развитию цифровой экономики в целом.

Keywords: innovative institutions, national innovation system (NIS), innovative economy, digital market, digital services.

Ключевые слова: инновационные институты, национальная инновационная система (НИС), инновационная экономика, цифровой рынок, цифровые услуги.

In terms of the effectiveness of innovative development, Uzbekistan lags far behind developed countries, because there is no developed methodological basis for the development of the national innovation system. The country still faces the problem of creating effective institutions for domestic innovation infrastructure. The analysis of the world experience in the development of innovation systems, including the innovation infrastructure itself and its innovative institutions, is also essential for Uzbekistan.

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.Mirziyoyev "On approval Of the strategy of innovative development of the Republic of Uzbekistan for 2019-2021", September 21, 2018, Decree of President № 5544 states that an important condition for the

dynamic development of the Republic of Uzbekistan is the accelerated introduction of modern innovative technologies in the economy, social and other spheres with a wide application of science and technology. Rapidly developing all spheres of public and state life of the country require close support of ongoing reforms based on modern innovative ideas, developments and technologies that ensure a quick and high-quality leap of the country into the ranks of leaders of world civilization [1].

According to this Decree and to implement above measures and achieve these goals, it is necessary first of all to build a National Innovation System, which is the initial stage of building an innovation-type economy. According to its structure, it represents a differentiated

structure in a number of directions. Nevertheless, the analysis of the theory and practice of forming innovation systems in a number of countries allows us to identify objective economic patterns of NIS development, including:

- increasing integration of science, education, production and the market, which leads to an increase in the volume and intensity of internal relationships and interaction between subsystems and elements of NIS;
- increasing the role of the state in the formation and development of NIS, which is evolving from direct management methods to indicative planning mechanisms;
- strengthening the innovation orientation of investments;
- increasing the role of regions and individual territorial interregional complexes in the development of NIS;
- changing all components of the economic system that guarantee the development of NIS. Many variants of interpretation of the concept of NIS are due, on the one hand, to differences in the understanding of the terms that make up this concept, and the initial positions of researchers. On the other hand, there are objective cross-country differences between the innovation systems of specific countries. The most important characteristics of the NIS are the interaction between the subjects of innovation activity and the cross-cutting (multi-level) organization of activities. This includes a number of interrelated components. In addition, the state plays a crucial role in the formation and development of NIS [2].

As the economist James Robinson, co-author of *Why Nations Fail*, points out, "Prosperity requires innovation, entrepreneurship, investment in people, incentives, and opportunities. They fail economically. The focus is on economic development. They fail because they don't have the right institutions and appropriate rules that create incentives and opportunities. If you want prosperity, you need innovation, entrepreneurship, people to invest, incentives and opportunities. And institutions structure these rules in society. Institutions vary widely around the world, resulting in very different consequences for incentives and opportunities and for economic success or failure" [6].

The nature of the development of modern society is determined by three main factors:

- available technology system;
- the ability of employees to effectively use the existing technological system (the quality of human capital);
- a system of institutions that sets the stability and quality of development of technological and social systems.

All of them are important. Unbalance, "slowing down" in the dynamics of development of at least one of them not only devalues the success achieved in other areas, but also, in its extreme manifestations, destroys the social stability of society as a whole [3].

Innovation has actually become the main driver of economic growth, which has led to increased international competition in this area and prompted many

countries to increase spending on R & d, on the latest technologies and promotion of innovative products to ensure leadership in the emerging global economy. The share of new knowledge embodied in technologies, equipment, personnel education, and advanced forms of production organization in developed countries accounts for 70 to 85% of GDP growth. The introduction of innovations has become a key factor in market competition, allowing advanced firms to achieve super-profits by appropriating intellectual rents generated by the monopoly use of new, more efficient products and technologies. This, in turn, determines not only the prospects for economic growth, but also serves as an indicator of the level of economic independence and well-being of the country, its national status.

In the modern world economy, the share of innovative products on the scale of allocated funds is distributed as follows: the United States – 39.2 percent, China – 21.2, Japan – 10.2, great Britain – 7.8, Germany – 6.2, France – 6, Canada – 4, Russia – 2.9 and others make up 2.5 percent. The volume of total innovative products, for example, in the US is 346 billion dollars, in China - \$ 290 billion dollars, in the EU - \$ 269 billion dollars and in Russia-24 billion dollars. R & D spending is 2.7 percent in the United States, 1.4 percent in China, 3.3 percent in Japan, and about 6.5 percent (patents) for small businesses and innovative technology in South Korea.

A distinctive feature of the transition to development is the factorial influence on the existing relationships of production, which are implemented on the basis of their systematic income and the method of managing the economy and economic structures.

Modern Uzbekistan is a part of the world economic community, so the ongoing integration processes in the international market require the national economy to create new incentives and prospects for sustainable economic growth, development of structural and innovative potential, as a solid basis for the country's stability [4].

The post-industrial economy played an important role in defining telecommunications rules, setting technical standards, and supporting research and innovation, which in turn contributed to the emergence of a new sector of the innovation economy-the digital market. Therefore, the modern digital revolution is largely driven by market and technological innovations.

The formation of a digital market space contributes to increasing competitiveness, primarily in the industrial sector, by creating new products and services that expand this market. In other words, the digital market is essentially a modern mechanism that ensures a rapid transition from limited national markets to a single global market.

A fully functioning digital market can provide a high rate of return in the real economy, while creating a large number of new jobs. The digital single market strategy includes institutional initiatives ranging from copyright to the country's cybersecurity. It is based on free access of consumers and producers to digital goods and services; creation of equal conditions for digital networks and innovative services that ensure the growth of the potential of public production [5].

As we know, due to the spreading COVID-19 pandemic, global economic systems are currently directing huge forces to the development of the digital industry, as it naturally requires market demand in both consumer and production markets. In turn, this entails major reforms in many countries' economies, including in our country.

Based on the above, we propose the following to move to an innovative development way:

- It is necessary to improve the institutional framework for the development of the national innovation system, while: a) implementing small and fast-paying innovative projects in the sectors with the participation of private large businesses, with the available opportunities for financing entrepreneurs and private investors with the support of the state; b) supporting the demand for innovative products from the private sector, creating "technological corridors" by improving the mechanism for supporting the export of high-tech products.

- Develop the infrastructure of the national innovation system (NIS) through the creation of technology parks, innovation and technology centers and business incubators.

- Create a regulatory framework that provides favorable conditions for the development of innovation activities.

- Deepen the processes of creating a business environment that can ensure the development of competition in the country, which will become an incentive and activation of innovation activities.

- Improve the quality of education, provide training and retraining of highly qualified personnel in technical and innovative specialties, including specialists in innovation management.

Thus, the solution of these tasks is a priority for an accelerated transition to an innovative way of economic development, increasing the country's competitiveness and ensuring a decent life for the population.

References:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "on approval Of the strategy of innovative development of the Republic of Uzbekistan for 2019-2021", Tashkent, September 21, 2018 , no.5544
2. Abramov R. A. Innovative institutions and infrastructure-directions of development, Russian entrepreneurship, Russian entrepreneurship, Moscow, no. 9-2, 2018, p. 4-9
3. A.V. Alekseev. Innovative institutions for the innovative economy, Innovative institutions for the innovative economy, Russia and the modern world magazine. 2011. № 2. С. 36—45
4. F. B. Shakirova, Development of the economy of Uzbekistan based on innovation. Problems of modern economy. Research and production company "ROST", Saint Petersburg, no. 3 (55), 2015.
5. Yu. R. Tumanyan, Digitalization of the economy as a factor of stimulating economic growth and solving social problems. State and municipal administration. Skaggs scientific notes, No. 2, 2019.
6. Electronic resource: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/04/03/>

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ МАҚАЛАЛАР

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

МАШИНАМЕН ОҚЫТУ

*Жунусова Алия Жигеровна**докторант 1 курса, Казахский национальный университет,
Казахстан, г. Алматы*

MACHINE LEARNING

*Aliya Zhunussova**Doctoral student 1 course, Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty*

АННОТАЦИЯ

Машиналық оқыту күн сайын оның қолданылуының кеңдігіне байланысты қазіргі технологиялық әлемде үлкен орын алады. Кептелісті талдаудан бастап, өздігінен жүретін автомобильдермен дейін көптеген тапсырмалар өздігінен үйренетін автомобильдерге ауысуда. Қазір машиналық оқыту екінші және үшінші деңгейлердің түйіскен жерінде, осы технологиямен әлемнің өзгеруі қарқыны күн сайын артып келеді.

ABSTRACT

Machine learning is growing every day thanks to a wide range of applications. From traffic analysis to self-driving cars, many tasks are shifting to self-learning cars. Now, at the intersection of the second and third levels of machine learning, the pace of change in the world with the help of this technology is growing every day.

Түйін сөздер: машиналық оқыту, нейрондық желілер, терең оқыту.

Keywords: machine learning, neural networks, advanced learning.

Қазіргі уақытта жасанды интеллект, машиналық оқыту және терең білім беру - бұл қазіргі заманғы технологиялардың, сонымен қатар болашақтағы технологиялардың негізі. Олардың әрқайсысының негізгі идеясы - адамдар жасай алатын тапсырманы орындау немесе адамның миы сияқты жұмыс істеу.

Сонымен, жасанды интеллект, машинамен оқыту және терең білім бірдей ме?

Ис жүзінде емес, олардың барлығы бірдей болуы мүмкін, бірақ олар бірдей емес. Жасанды интеллект - машиналық оқыту мен терең білім алудың тамыры. Жасанды интеллект машиналық және терең оқуға бөлінеді.

Машиналық оқыту кезінде біз машинаны белгілі бір мәліметтер типінен және оның нәтижесінен жағдайдың белгілі бір түрін үйренуге мәжбүр етеміз, ал оның оқу тәжірибесінен жағдайдың ұқсас типі үшін белгісіз мәліметтер үшін нәтижені болжай аламыз. Дәл сол нәрсені терендету қажет.

Машиналық оқыту мен терең оқытудың айырмашылығы - олардың жұмыс істеу тәсілі. Машинамен оқыту кезінде модель кеңістіктегі деректерді даналарға немесе мәліметтер нүктелеріне бөледі, содан кейін оларды ағаштың көмегімен немесе екі немесе одан да көп даналарды жіктеуге болатын шешім жазықтығын құру немесе бастапқы нәтижемен салыстыру нәтижесін болжау арқылы шешуге тырысады жоғалтуды есептеу арқылы, со-

дан кейін әрбір итерация соңында болжанғаннан кейін шығынды барынша азайту үшін қайтадан итерация арқылы. Терең білім алу кезінде тұжырымдама деректер қабатын бөлу болып табылады, қабат неғұрлым терең болса, ол белгілі бір мысал үшін егжей-тегжейлерден өтеді және оны болжау дәлірек болады, бірақ тереңдігі тым терең болмауы керек, сондықтан ол жаман нәтиже береді. .

Машинамен оқыту қалай басталды? Машиналық оқыту (Engl. Machine learning, ML) — бұл жасанды интеллект әдістерінің классы. Оның сипаттамасы мәселені тікелей шешу емес, көптеген ұқсас мәселелерге шешім қолдану процесінде жаттығу болып табылады. Мұндай әдістерді құру үшін математикалық статистика, сандық әдістер, оңтайландыру әдістері, ықтималдық теориясы, графтар теориясы, сандық түрде мәліметтермен жұмыс істеудің әртүрлі әдістері қолданылады. Машиналық оқыту күнделікті біздің өмірімізде көптеген қолданыстарға ие болуда. Оның қолданылуының кеңдігіне байланысты IT технологияда маңызды орын алады. Қазіргі кезде машиналық оқыту әдістеріне негізделген кейбір қосымшалар жақсы жұмыс істейді.

Машиналық оқыту жасанды интеллекттің бір саласы болып саналады. Оның негізгі идеясы компьютер алдын-ала жазылған алгоритмді қолданумен ғана шектеліп қоймай, мәселені

өздігімен шешуді үйрену. Кез келген жұмыс машиналық оқыту технологиясын шартты түрде қол жетімділікке байланысты үш деңгейдің біреуіне тағайындалуы мүмкін. Бірінші деңгей — бұл Google немесе IBM деңгейіндегі әртүрлі технологиялық алыптар үшін қол жетімді болған кезде. Екінші деңгей — белгілі бір білімі бар студент оны қолдана алатын кезде. Үшінші деңгей — бұл тіпті ата-әжелер оны басқара алатын кез. Қазір машиналық оқыту екінші және үшінші деңгейлердің түйіскен жерінде, осы технологияның көмегімен әлемнің өзгеру қарқыны күн сайын артып келеді.

Машиналық оқыту үйренуден басталды. Интуитивті түрде «үйрену» дегеніміз - белгілі бір модель қандай да бір жолмен «үйреніп», содан кейін нәтиже бере бастайды, яғни бір нәрсені болжай алады. Томас Митчеллдің «Машиналық оқыту» [1, с. 433-459] кітабында келтірілген «үйренуге» деген жалпы анықтама беруге болады: «Компьютерлік бағдарлама D проблемалары мен объективті функцияларының белгілі бір класына қатысты тәжірибе жинақталған сайын үйренеді, егер оларды шешудің сапасы болса, тапсырмалар (P-ге қатысты) жаңа тәжірибемен жақсарыды». Бұл анықтама өте жалпылама және дерексіз болып көрінсе де, іс жүзінде кейбір маңызды тұстарды нақтылауға мүмкіндік береді. Мысалы, ондағы орталық орынды деректер емес (объективті функция) алады. Кез-келген практикалық мәселені шеше бастағанда, объективті функцияны анықтау және нәтижелерді қалай бағалайтындығыңыз өте маңызды. Объективті функцияны таңдау барлық келесі жұмысты толық анықтайды, тіпті ұқсас міндеттерде де әртүрлі объективті функциялар мүлдем басқа модельдерге әкелуі мүмкін. Мысалы, «компьютерді оқуды үйрету» жақсы болар еді, бірақ алдымен оның нені білдіретінін анықтау керек. «Оқу» мәтіні бойынша сұрақтарға дұрыс жауап бере алу үшін, сөйлемді талдауда, осы мәтінге қатысты ең қажетті Wikipedia-ны көрсету қолданылады. Әр түрлі жауаптар әртүрлі модельдерге және зерттеу бағыттарына әкеледі. Бірақ Митчеллдің анықтамасы бізге жеткіліксіз болады. Машиналарды оқытудың қандай қиындықтары бар, ол неден тұрады? Осы сұрақ машиналық оқытудың классификациясымен толық байланысты. Біз машиналық оқыту тапсырмаларының негізгі классификациясына тоқталсақ. Машинамен оқытудың негізгі екі сыныбы мұғаліммен бірге оқу (бақыланатын оқыту) және мұғалімсіз оқу (бақыланбайтын оқыту) болады. «Бақыланатын» түсінігінде адамның мәліметтерді өңдеуге араласуы деп түсініледі. Адам машиналық оқытуға араласқан кезде бізде белгілі бір болжамалы ақпараттар бар. Ал адамсыз оқу кезінде бізде тек анықталатын мәліметтер болады.

Бақыланатын оқыту [2, с.285-307]. Мысалы, бізде Алматы қаласындағы 10 000 пәтерлер туралы мәліметтер бар. Сондай-ақ, әр пәтердің ауданы, бөлмелер саны, орналасқан қабаты, автотұрақтың болуы, метро станциясына дейінгі қашықтық және басқалары белгілі. Сонымен қатар, әр пәтердің құны белгілі. Біздің міндетіміз — осы белгілер негізінде пәтердің құнын болжай алатын модель құру. Бұл

бақыланатын оқытудың классикалық мысалы. Мұндай тапсырма регрессиялық есеп деп аталады. Басқа мысалдар: әр түрлі медициналық көрсеткіштерге негізделген ақпараттар бойынша науқаста қатерлі ісіктің бар-жоғын болжау. Немесе электрондық поштаның мәтініне сүйене отырып, бұл спамның ықтималдығын болжау және т.б.

Бақыланбайтын оқыту. Бұл оқыту өте қызықты болып келеді. Себебі біз нақты дұрыс жауабын білмейміз. Мысалы, бізге белгілі бір адамдардың бойы мен салмағы туралы деректер берілсін. Деректерді 3 санатқа (немесе топ) топтастыру керек. Сонымен қатар адамдардың әр санаты үшін қолайлы өлшемдегі көйлек жасау керек. Бұл тапсырма класстерлік тапсырмасы деп аталады.

Мұғаліммен жаттығу кезінде жаттығу мысалдарының жиынтығы енгізіледі, оны әдетте жаттығулар немесе жаттығулар туралы мәліметтер жиынтығы (жаттығу жиынтығы немесе жаттығу үлгісі) деп атайды, ал міндет - жаңа тәжірибеге бұрыннан белгілі жауаптарды, әдетте, тест түрінде көрсетілетін жалғастыру. мәліметтер жиынтығы (тест жиынтығы, сынама үлгісі). Мұндағы басты болжам - оқыту үшін қол жетімді мәліметтер дайындалған модельдің мәліметіне ұқсас болады, әйтпесе жалпылау мүмкін болмайды. Мәтінді «оқу» үшін мұғаліммен сабақ жүргізудің мысалы: адамдар нақты сөйлемдер құрған ағаштар жиынтығынан талдаушы ағаштарын (бұл сөздер қай сөйлемдерге байланысты) құрайтын модельді үйрету. Мұндағы болжам бойынша, талдаушы ағаштар бірдей заңдарға сәйкес жасалады, ал талданатын ағаштардың белгілі бір жиынтығында дайындалған үлгіні оқу жиынына кірмеген жаңа сөйлемдерге қолдануға болады. Егер бұл болжам бұзылса, модель жұмыс істемейді. Мысалы, егер лингвистер сөйлемдерді ағылшын тілінде жазып, содан кейін үйренген модельді неміс тілінде қолданса, онда әріптер бірдей, бірақ синтаксис мүлде өзгеше, модельден мағыналы сөйлемдерді құту мүмкін емес. Мұғаліммен жүргізілетін оқу міндеттері әдетте жіктеу және регрессиялық тапсырмалар болып бөлінеді. Дәлдік машиналық оқыту моделінде басым рөл атқарады және ол модельдің жұмысына тікелей пропорционал, ал терең оқытуда ол маңызды рөл атқарады, бірақ ол модельдің жұмысына тікелей пропорционалды емес. Бұл, егер иттерді жіктеуді тереңдетіп оқыту моделі оқытылса және оның моделінің дәлдігі 1 болса, егер бұл модель бетінде тырнақтары бар итке қарсы сынақтан өткізілсе, онда ол оны ит ретінде танымайды. Себебі, дайындалған мәліметтерге қатысты шамалы өзгеріс дұрыс емес нәтиже беруі мүмкін. 80% немесе 90% дәлдік терең модельдеу кезінде 100% дәлдігі бар модельге қарағанда жақсы үлгіге айналуы мүмкін. Модель өте сезімтал болады. Жіктеу мәселесінде, мысалы, жануарлардың суреттерін қай жануар екенін анықтау үшін, алдымен жануарларды барлық жануарларға мысықтарға, иттерге, жылқыларға бөліп, қасиеттерін анықтау керек. Дәл сондай адамдардың желідегі суреттерін анықтау үшін де, адамдар анықтай алатындай желінің бағдарламасын оқыту қажет. Егер сіз мысалды тілмен

жалғастыратын болсаңыз, онда типтік жіктеу тапсырмасы сөйлеу бөліктеріндегі сөздерді белгілеу болып табылады. Ал регрессия мәселесінде белгілі бір функцияның мәнін болжау керек, ол әдетте шексіз көптеген әртүрлі мәндерге ие бола алады. Мысалы, адамның бойына байланысты оның салмағын болжау, ертеңгі ауа-райын болжау, акцияның бағасын болжау немесе суретте адамның беті орналасқан тіктөртбұрышты бөліп көрсету - бұл тіктөртбұрыштар жоғарыда аталған классификаторға берілуі үшін қажет. Регрессия мен классификацияға бөлу, әрине, өте еркін, сіз «аралық» мысалдарды оңай табуға болады (сөйлемді бірдей талдау - «ағаш салу» міндетіне жатады). Бірақ, әдетте, қандай мәселені шешіп жатқанымыз анық және бұл бөлінудің мағыналы мәні бар: объективті функциялар дұрыс анықтау, нәтижесінде оқу процесін дұрыс бағытқа өзгертеді. Бұл қарапайым жіктеуге сәйкес келмейтін тапсырмалардың әр түрлі түрлері бар. Мысалы, іздеу және ұсыну жүйелерінде рейтингті үйрену міндеті жиі кездеседі. Ол былай қойылады: қолда бар мәліметтерге сәйкес (іздеу жүйесінде бұл құжаттардың мәтіндері және бұрынғы пайдаланушылардың әрекеттері болады), қол жетімді нысандарды объективті функцияның төмендеу реті бойынша реттелуі қажет. Мұндағы, реттеу (іздеу жүйесі мен оның өзектілігін көрсетеді: бұл құжат оны жауап ретінде көрсету үшін қаншалықты орынды болатынын көрсетеді) сұралады. Бұл міндет регрессия мәселесіне біршама ұқсас - біз үнемі объективті функцияны, оның өзектілігін болжауымыз керек. Бірақ сонымен бірге функцияның мәндері деректерге мүлде кірмейді және олар біз үшін маңызды емес. Бұл функцияның әр түрлі нысандарда салыстырудың нәтижелері ғана маңызды (іздеу нәтижелері бойынша қандай нәтижелер шығатыны маңызды). Бұл бірқатар қызықты және нақты оқыту әдістеріне әкеледі. Егер белгілі бір тапсырмаға сәйкес белгіленген мәліметтер жиынтығы болмаса, бірақ сізде «белгілі бір мағынаны табу» керек мәліметтер болса, онда мұғалімсіз оқу қиындықтары болады. Мұғалімсіз оқу проблемасының типтік мысалы - кластерлеу: бір кластерге берілген ұпайлар бір-біріне мүмкіндігінше жақын, мүмкіндігінше жақын болу үшін, белгілі бір ұқсастықпен бұрын белгісіз сыныптарға мәліметтерді бөлу керек және әр түрлі кластерлердің нүктелері мүмкіндігінше бір-бірінен алыстап кетпей, мүмкіндігінше ұқсас болуын қамтамасыз ету керек. Мысалы, кластерлік тапсырманы шеше отырып, сіз гендік отбасыларды нуклеотидтер тізбегінен немесе веб-сайтыңыздың кластерлік пайдаланушыларынан бөліп, әр кластер үшін жекелендіре аласыз немесе ісіктің қай жерде екенін түсіну үшін медициналық суретті сегментациялай аласыз. Мұғалімнің көмегінсіз оқудың тағы бір жиі кездесетін міндеті - кірістірілген мәліметтер үлкен өлшемге ие болған кезде деректер өлшемдерін азаяуы (мысалы, егер сіз мәтінге ондаған, мыңдаған өлшемдер сөзбен жазылған болсаңыз, ал фотосуреттер миллиондаған өлшемнен тұрған болса) онда тапсырма бастапқы

деректерді толығымен көрсететін кішірек өлшемдегі деректердің тұсаукесерін құру болып табылады.

Машиналық оқудағы шектеулер [3, с.11-19]:

Дәстүрлі түрде машиналық оқуда бірнеше жалпы және маңызды шектеулер бар. Асып кету - бұл машинаны оқыту алгоритміне әсер етуі мүмкін статистикалық мәселе. Машиналарды оқыту алгоритмінде деректерді талдау мен болжау кезінде белгілі бір «қателіктер» бар. Алгоритм сәйкес айнмалылар арасындағы байланысты көрсетеді деп болжанады, бірақ шамадан тыс бөлшектеу кезінде ол қателіктерді түсіре бастайды, бұл «шулы» немесе дұрыс емес модельге әкеледі. Машинамен жұмыс жасау модельдері сонымен бірге олар оқыған мәліметтердің түсінбестіктеріне бейім болуы мүмкін, проблема алгоритмді тексеру үшін зерттеушілер деректердің бір бөлігін сақтаудың орнына барлық қол жетімді мәліметтер базасында алгоритмдерді оқытқанда айқын көрінеді.

Машинамен оқыту дәстүрлі түрде алдын-ала білуге және болжауға болатын шағын деректер жиынтығын пайдаланады. Деректердің аз мөлшерімен зерттеушілер машинаны оқу бағдарламасын деректерді түсінуге және үйренуге көмектесетін нақты мүмкіндіктерді анықтай алады. Алайда, егер бағдарлама бұрыннан бар алгоритмдер негізінде жіктей алмайтын ақпаратқа еңсе, зерттеушілерге әдетте проблемалық деректерді қолмен талдап, жаңа мүмкіндік жасау қажет болады. Осыған байланысты, машинаны классикалық түрде үйрену көбінесе үлкен көлемдегі мәліметтермен жақсы өлшенбейді, бірақ ол кішігірім деректер жиынтығындағы қателіктерді азайтуға мүмкіндік береді.

Машиналық оқыту компьютердің жұмысына өзгермелі талаптар қояды. Орташа дербес компьютерде жұмыс істеуге болатын көптеген модельдер бар. Статистикалық және математикалық әдістер неғұрлым жетілдірілген болса, компьютерге деректерді тез өңдеудің қиынға соғады.

Машиналық оқытудың класстарына тоқталсақ: Регрессиялық мәселелер. Әр түрлі белгілерге сүйене отырып, материалдық реакцияны болжау. Басқаша айтқанда, жауап 1, 5, 23.575 немесе кез-келген нақты сан болуы мүмкін [4, с.35-45].

Жіктеу мәселесі. Әр түрлі белгілер негізінде категориялық жауапты болжау. Мысалдар: мәтінді қолжазбамен тану, фотосуреттегі адамның немесе мысықтың бар-жоғын анықтау.

Класстерлік мәселелер: мәліметтерді ұқсас категорияларға бөлу. Мысалдар: ұялы байланыс операторы клиенттерінің төлем қабілеттілігі бойынша бөлу, ғарыш объектілерінің ұқсас заттарға бөлу және т.б. (галактикалар, планеталар, жұлдыздар және басқалар).

Өлшемді азайту мәселесі: біздің мәліметтерімізді N белгілерімен емес, кішірек санмен сипаттауға үйрену (әдетте кейінгі визуализация үшін 2-3). Мысал ретінде, визуализация қажеттілігінен басқа, деректерді сығуды келтіруге болады.

Аномалияларды анықтауға байланысты мәселелер: белгілер негізінде аномалияларды «аномалиялардан» айыра білуді үйрену. Бұл міндеттің жіктеу

мәселесінен еш айырмашылығы жоқ сияқты. Бірақ аномалияны анықтаудың ерекшелігі — бізде модельді үйрету үшін аномалиялардың мысалдары өте

аз немесе мүлдем жоқ. Сондықтан біз классификация мәселесін шеше алмаймыз [5, с.20-25].

Әдебиеттер тізімі:

1. Abdi tf, Williams L.J. Principal Component Analysis // Wiley Interdisciplinary Reviews: Computational Statistics, 2010, vol. 2, no. 4. — P. 433-459.
2. Ackley D. H., Hinton G. E., Sejnowski T. J. A Learning Algorithm for Boltzmann Machines // Connectionist Models and Their Implications: Readings from Cognitive Science / Norwood, NJ, USA: Ablex Publishing Corp., 1988. - P. 285-307.
3. Addressing the Rare Word Problem in Neural Machine Translation / T. Luong et al. // Proc. 53rd ACL and the 7th IJCNLP, Vol. 1: Long Papers, Beijing, China: ACL, 2015. — P. 11-19.
4. Adversarial Autoencoders / A. Makhzani et al. // arXiv, 2015 — P. 35-45..
5. Aggarwal C. C., Reddy C. K. Data Clustering: Algorithms and Applications, Chapman and Hall/CRC, 2013. 6. Antipov G.y Baccouche M., DugelayJ. Face Aging With Conditional Generative Adversarial Networks //arXiv, 2017 — P. 20-25.

МЕДИЦИНА ЖӘНЕ ФАРМАКОЛОГИЯ

АСҚАЗАН ОЙЫҚ ЖАРА АУРУЫНЫҢ АҒЫМЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН
ФАКТОРЛАРДЫҢ ТАЛДАУЫ*Садықова Карлыгаши Жарылкасыновна**PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.**Ибрагимова Динара Нурмахановна**магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.**Кожабеков Ермек Бидаханович**магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.**Сейдалиева Галия Батыржановна**магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.*

Кіріспе: Ойық жара ауруы (ОЖА) кең таралған созылмалы ауру болып табылады [1]. Әр түрлі авторлардың мәліметтері бойынша, бұл дерттен ғаламшардың ересек халқының 10-нан 15% - ға дейін зардап шегеді. Басқа мәліметтерге сүйенсек, әлемнің түрлі аймақтарында аталған патологиялар бойынша аурушандық 13,3-тен 33,6% - ға дейін жетеді [1-3]. Сонымен қатар, ойық жара ауруының клиникалық көрінісі "жиі қайталанатын және ауыр тыртықты жаралардың қалыптасуымен және асқынулар мен ремиссиялардың алмасуымен сипатталады" [4]. Әдетте, ОЖА өршуін емдеу 3-тен 5-6 аптаға дейін жалғасады, бұл жағдай еңбек ету қабілетін жоғалтумен және тиісінше елеулі экономикалық қажеттіліктермен сүйемелденеді. Ауыр жағдайларда тәуліктік стационар жағдайында емдеу қажет, бұл одан да үлкен қаржылық салымдарды талап етеді [5-7].

Соңғы уақытта асқазан және дуоденальды ойық жара ауруының (АОЖА және ҰОЖА) геморрагиялық асқынуларының ұдайы өсуі байқалады, сондай-ақ, перфорациялық және стеноздаушы жаралардың кездесу жиілігі өсуде [8,9]. Ойық жара ауруына қарсы тиімді препараттар мен емдеу схемалардың ендірілуі АОЖ және ҰОЖА жоспарлы хирургиялық емін қысқартуға мүмкіндік берді, бірақ перфоративтік және қан кетумен асқынған жағдайлар саны көбеюде. Мұның бәрі жалпы және операциядан кейінгі өлім көрсеткішінің өсуіне алып әкелді, атап айтқанда ол 5,3-8,5% құрайды [10]. Сонымен қатар, операция жасалған асқазан ауруларының санының 20-39% - ға дейін артуы байқалады. Аталға жағдайлардың жиілеуін шұғыл хирургия жағдайында шектеулі болжау мүмкіндіктерімен түсіндіруге болады. Кейде ОЖА асқынулармен өтеді, бұл хирургиялық емнен кейін ұзақ реабилитациялық кезеңі талап етеді.

Халықты сауықтыру, созылмалы медициналық-әлеуметтік мәні бар ауруларды алдын алу барлық индустриялық дамыған елдерде басым міндеттердің бірі болып саналады. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласы созылмалы медициналық-әлеуметтік мәні бар ауруларды алдын алуға көп мән беруде. Бастапқы профилактиканың негізгі міндеті қандай да бір патологияның даму қауіп-қатері факторларды анықтау және бақылау болып табылады. Медициналық көмекке жүгіну бойынша сырқаттанушылықты талдау нәтижесінде пациенттердің басым саны аурудың белгілері өмір сапасына әсер ете бастаған кезде ғана медициналық көмекке жүгінетінін көрсетті, осы себептен тәуекел факторларын дер кезінде анықтау және оларды жою маңызды.

Зерттеу әдістері: Дайындық кезеңінде Түркістан өңірінде АОЖА және ҰОЖА патологиясының таралуы ресми статистикалық мәліметтерге сүйеніп талданды. Бірінші кезеңінде 2015-2018 жылдар аралығындағы Кентау қаласының емханасында асқазан және ұлтабар ойық жара ауруы бойынша диспансерлік бақылауда тұрған пациенттердің ауру тарихына талдау жүргізілді. Екінші кезеңде алынған мәліметтерге статистиалық талдау жасалынды, асқынған және қайталамалы ағымның предикторлары анықталды. Сараптау нәтижелеріне сәйкес ОЖА бар пациенттерге алғашқы дәрігерлік-санитарлық көмекті оңтайландыру нұсқаулары әзірленді

Зерттеу нәтижелері

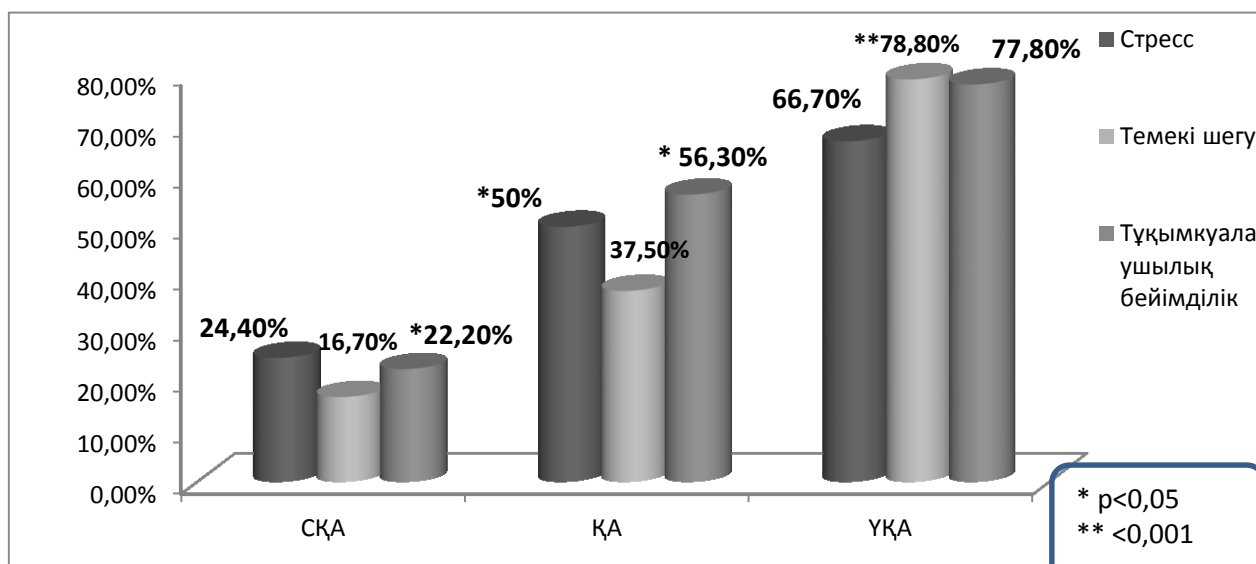
2015-2018 жылдар аралығындағы Кентау қаласының емханасында асқазан және ұлтабар ойық жара ауруы бойынша диспансерлік бақылауда тұрған жасы 18-ден жоғары 204 пациент тексерілді.

Ауру ағымының сипатына байланысты барлық науқастар 3 топқа бөлінді: сирек қайталанатын ағыммен (СҚА)– өршулер 1-3 жылда 1 рет,

қайталанатын ағыммен (ҚА)– өршулер жылына 2 рет және үздіксіз қайталанатын ағыммен (ҰҚА)– асқинулар жылына 2-3 рет және жиі. СҚА ОЖА тобына 67 науқас (32,8%), ҚА тобына - 111 (54,24%), ҰҚА - 26 науқас (15,25%) тіркелді.

ОЖА ағымының сипатының жынысқа тәуелділігін талдау кезінде ауыр ағымның ер адамдарға тән екендігі анықталды. Мысалы, ҰҚА ОЖА бар адамдардың арасында 88% ерлер құрады,

бұл топтағы әйелдердің үлесіне 11,1% ғана келеді. ҚА ОЖА бар тұлғалар арасында да басым көпшілігі ерлер болды және 71,9% - ды көрсетті. ОЖА жеңіл ағымы бар топта екі жыныстың өкілдері салыстырмалы түрде біркелкі таралды, атап айтқанда, 55,6% әйелдер мен 44,4% ерлер құрайды. Анықталған айырмашылықтар статистикалық маңыздылығын көрсетті.

Сурет 1. Ойық жара ауруының әртүрлі ағымымен стресс, темекі шегу және тұқым қуалаушылық бейімділік факторлары арасындағы пайыздық арақатынасы

ОЖА-ның ҰҚА ағымы тән пациенттердің арасында айқын стресс байқалған адамдар арасында 66,7% - ды құрағаны анықталды, аурудың СҚА ағымы бар пациенттермен салыстырғанда, оларда бұл көрсеткіш 24,4% - ды құрады. Темекі шегетін адамдардың саны ҰҚА бар емделушілер арасында көп болды және 78,8% құрады, ал ҚА бар тұлғалар арасында 2 есе аз болды, сондай-ақ аурудың СҚА байқалған емделушілер арасында 4 есе аз болды. Тұқым қуалаушылық бейімділіктің болуы ауыр ағыммен ауыратын адамдар арасында да едәуір жиі анықталған және 77,8% - ды көрсетті, ҚА бар адамдар арасында 20% - ға аз болды, ал ОЖА жеңіл ағымы анықталған адамдар арасында ауыр ағыммен салыстырғанда 3 есе аз болды (сурет 1). Анықталған айырмашылықтар статистикалық маңыздылығын көрсетті.

Клиникалық көріністер дәрежесін ОЖА ағымының сипатымен байланысты талдау кезінде ҰҚА ОЖА бар адамдардың арасында 60% айқын симптомдары бар тұлғалар және үштен бір бөлігін III дәрежелі клиникалық көріністері бар пациенттер құрайтыны анықталды. ҚА ОЖА бар пациенттердің арасында III дәрежелі клиникалық көріністері бар тұлғалар басым болды және 61,8% құрады, төрттен бір бөлігін II дәрежелі тұлғалар құрайды, оныншы бөлігі I дәрежелі клиникалық көріністері бар пациенттерге қалады.

Кесте мәліметерін талдау нәтижесінде, рецидивтердің жиілігіне жас, тұқым қуалаушылық

ауырлығы, анамнезінде ұзақ стресстік факторлардың болуы және темекі шегу нақты маңызды әсер етеді. Сондай-ақ, ҚА және ҰҚА ОЖА бар науқастарда арықтау дәрежесі мен клиникалық көріністерінің айқын көріну дәрежесі анықталды. Сонымен қатар, ҰҚА ОЖА-мен ауыратын науқастарға асқазан локализациясы және ойық жарасының үлкен өлшемдері тән. Кестеден көрініп тұрғандай, жұқтыру дәрежесін және осы қоздырғышқа иммундық жауап деңгейін сипаттайтын НР антиденелер деңгейі ҚА және ҰҚА ОЖА науқастарда жоғары деңгейді көрсетті.

Назар аударатын жағдай, ҰҚА ОЖА бар адамдар тобында жиі асқазан локализациясы байқалып, 84,5% - ды құрады. ҚА ОЖА бар пациенттер тобында асқазандық локализациясы - 46,9% жағдайда орын алды, ал ойық жараның дуоденальды орналасуы бұл топта 54,1% адамда кездесті. СҚА ОЖА анықталған емделушілерде дуоденальды локализация басым болды және 83,3% құрады, асқазандық локализациясы жағдайларды 16,7% ғана орын алды. Анықталған айырмашылықтар статистикалық маңыздылыққа ие болды.

Қорытынды: Осылайша, тұқым қуалайтын бейімділігі бар, ұзақ психоэмоциялық стресске ұшыраған және анамнезінде темекі шегу туралы деректері бар, астенизацияның айқын дәрежесі және клиникалық көріністердің қарқынды көріну дәрежесі, эндоскопиялық расталған асқазандық

локализациясы және жараның үлкен өлшемдері, сонымен қатар, НР енуіне неғұрлым айқын иммундық жауабы бар үлкен жас тобындағы

науқастарда ОЖА рецидивтерінің ықтималдығы айтарлықтай жоғары.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гуртовенко И.Ю. Эпидемиология социально-значимых заболеваний желудочно-кишечного тракта // Академический журнал Западной Сибири. – 2013. – Том 9, № 5. – С. 17-18.
2. Васильев Ю. В. Современная терапия язвенной болезни, ассоциированной с *Helicobacter pylori*/Ю. В. Васильев//Трудный пациент.— 2007.— № 6—7.
3. Гастроэнтерология: национальное руководство/Под ред. В. Т. Ивашкина, Т. Л. Лапиной.— М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008.— 704 с.
4. Андреев Д.Н. Молекулярные механизмы антибиотикорезистентности *Helicobacter pylori* // Академический журнал Западной Сибири. – 2013. – Том 9, № 6. – С. 62-64.
5. Маев И.В., Андреев Д.Н., Дичева Д.Т., Лебедева Е.Г. Сравнительная оценка эффективности стандартной тройной и последовательной антихелико-бактерной терапии // Академический журнал Западной Сибири. – 2013. – Том 9, № 4. – С. 44-45.
6. Михей Р.Ю., Лачугина О.О. Современные аспекты лечения заболеваний, ассоциированных с инфекцией *Helicobacter pylori* // Академический журнал Западной Сибири. – 2014. – Том 10, № 3. – С. 24-26.
7. Ржаникова А.Н. Ржанникова Н.И. Приверженность к лечению мужчин при обострении язвенной болезни // Сборник трудов конференции «Медицина в Кузбассе». – Новокузнецк, 2013. – № 2. – С. 34-35.
8. Гастроэнтерология: национальное руководство/ под ред. В.Т. Ивашкина, Т.Л. Лапиной. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008. – 744 с.
9. Шептулин А.А. Хакимова Д.Р. Алгоритм лечения больных язвенной болезнью. // Русский медицинский журнал.- 2009.- Т.11.- N2.- с.59-61.
10. Ташенова Л.К., Бедельбаева Г.Г. Опыт эффективного лечения больных язвенной болезнью старших возрастных групп с осложненным течением в условиях скорой помощи // Медицина. – 2015.- №7.- С.64-66.18.

**ТҮРКІСТАН ӨНІРІНДЕ АРТЕРИЯЛЫҚ ГИПЕРТЕНЗИЯНЫҢ
2013-2017 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДА ТАРАЛУЫ***Садыкова Карлыгаш Жарылкасыновна**PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.**Арстанова Акмарал Мерекеевна**магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.**Серикбаева Анель Нурғалиевна**магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.**Иманғали Жибек Жақсыбайқызы**магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.*

Кіріспе Артериялық гипертензия (АГ) жүрек-қан тамыр жүйесі ауруларының арасында жетекші орын алады. ДДСҰ мәліметтері бойынша әлемнің әр түрлі елдерінде ересектер арасында АГ таралуы 15-25% - ды құрайды [1-3]. Бұл патология адамның еңбекке қабілеттілігі мен өмір сүру ұзақтығын күрт қысқартады [4]. АГ үлесіне жүрек-қан тамырлары аурулары салдарынан дамыған барлық өлімдердің 60-65% келеді [5]. Жоғары артериялық қысым (АҚ) мәндері жүректің ишемиялық ауруы (ЖИА), миокард инфарктісі (МИ) және жүрек жеткіліксіздігінің даму қаупінің факторы ретінде қарастырылатынын, сонымен қатар, біздің республикамызда артериялық гипертензияның кең таралған аурулардың бірі болып табылатынын ескере отырып, АГ таралу қаупінің факторларын, сондай-ақ АГ науқастарының өмір сүру салтын, медициналық белсенділігін зерделеу өзекті болып табылады.

АГ негізгі жүрек-қан тамырлар ауруларының белгілі маңызды коррекцияланатын факторлардың бірі болып табылады, яғни осы факторға әсер ету арқылы жүрек-қан тамырлар аурулары салдарынан өлім-жітім көрсеткіштерін төмендетуге болады [6]. Бүкіл әлемде жыл сайын жоғары артериялық қысымның жоғалауы салдарынан кем дегенде 7,6 млн. өлім тіркеледі [7]. Сонымен қатар, соңғы жылдары көптеген елдерде жүрек ишемиялық аурудан (ЖИА) өлім-жітімді айтарлықтай төмендеуі АҚ популяциялық деңгейін төмендеуімен байланысты екені көрсетілді [8].

Зерттеу мақсаты: Қазақстан Республикасының Түркістан өңірінде артериялық гипертензия бойынша сырқаттанушылықтың 5 жылдық динамикасын зерттеу

Зерттеу әдістері

Біз 2013 жылдан бастап 2018 жылға дейін Қазақстан Республикасында қанайналым жүйесі аурулары бойынша аурушандықты ресми статистикалық деректерді зерттеу арқылы талдадық. Зерттеу кезінде алынған барлық деректер вариациялық статистика әдісімен "Excel", "Statistica"

және "Biostat" статистикалық талдаудың заманауи пакеттерін қолдану арқылы жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстан Республикасында 2013 жылдан бастап 2018 жылға дейін қанайналым жүйесі аурулары бойынша аурушандықты ресми статистикалық деректерді зерттеу арқылы талданды. Жалпы республика бойынша көрсетілген кезеңде қанайналым жүйесі аурулары бойынша аурушандығының өсуі байқалады, егер 2013 жылы алғаш рет тіркелген қанайналым жүйесі аурулары саны 100 000 адамға шаққанда 2463,1 құраса, келесі жылдары бұл көрсеткіш 2016 жылы 2592,5 құрап, 2018 жылы 2755,3-ке жетті

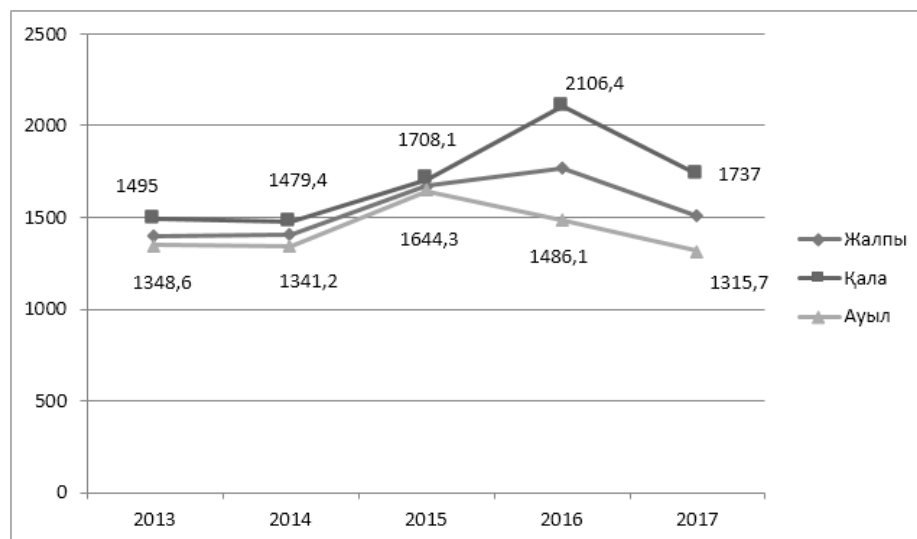
2013 жылдан бастап 2018 жылға дейін Қазақстан Республикасында АГ аурушандығы бойынша ресми статистикалық деректерге талдау жасалды. Республика бойынша жалпы алғанда АГ-мен сырқаттанушылық деңгейі жоғары дәрежеде сақталатыны анықталған, егер 2013 жылы өмірінде алғаш рет АГ диагностикаланған адамдардың саны 100 000 адамға 1172,9 құраса, келесі жылдары бұл көрсеткіш 100 000 адамға 1200 адамнан астам деңгейде сақталып, 2017 жылы 1236,4 құрады.

Түркістан облысы (2018 ж. дейін Оңтүстік-Қазақстан облысы) АГ бойынша жалпы сырқаттанушылығын талдау кезінде зерттелген уақыт аралығында көрсеткіштердің өсуі байқалды, олар 2013 жылы 100 000 адамға шаққанда 1398,8 құрады және 2015 және 2016 жылдары 100 000 адамға шаққанда, тиісінше, 1672,9 және 1766,1-ға жоғарлап жетті (1-сурет). Кейінгі жылдар көрсеткіштердің біршама төмендеуі байқалған, алайда көрсеткіштер 2013 жылмен салыстырғанда 2017 жылы 100 000 тұрғынға шаққанда 1500,0-ден жоғары белгіде тұрақтанды.

Қала және ауыл тұрғындары арасында сырқаттанушылық көрсеткіштерін бөлек талдау кезінде Түркістан облысының (2018 ж. дейін Оңтүстік-Қазақстан облысы) қала тұрғындары арасында көрсеткіштердің айқын өсуі анықталды. Мәселен, егер Түркістан өңірінде қала тұрғындары арасында АГ-мен алғашқы тіркелген

сырқаттанушылық 2013 жылы 1495,0 болса, онда 2015 жылы ол 100 000 тұрғынға 1708,1 адамды

күрап, 2016 жылы 2100-ден асып ең жоғары көрсеткіш көрсетті.

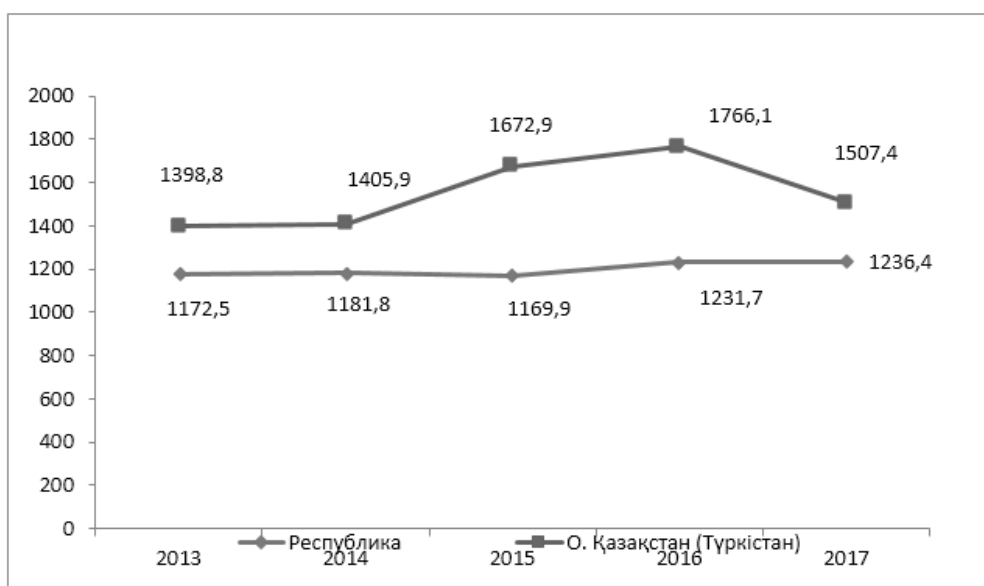

Сурет 1. Түркістан облысында (2018 ж. дейін Оңтүстік-Қазақстан облысы) 2013-2017 жылдар аралығында артериялық гипертензия таралуының динамикасы

Ауыл халқы арасында 2013-2014 жылдары 100 000 адамға шаққанда 1340 астам деңгейінде тұрқталып, келесі жылдары аурушаңдықтың айтарлықтай өсуі байқалды, одан кейін оң динамика байқалды және көрсеткіштер 100 000 адамға шаққанда 1315,7-ке дейін төмендеді. Яғни, облыстық көрсеткіштердің тұрақтануы ауыл халқы арасында сырқаттанушылық санының төмендеуіне байланысты, ал қала халқының арасында жағдай керісінше нашарлайды.

облысының территориялық құрылымының өзгеруіне байланысты 2018 жылдың мәліметтері жеке қарастырылды. Аталмыш жылы Республика деңгейінде АГ бойынша сырқаттанушылық 100 000 адамға шаққанда 1296,5 жетсе, Түркістан облысында 1203,9 және Шымкент мегаполисінде 1773,5-ті көрсетті. Бірақ, қала және ауыл жағдайындағы көрсеткіштерді салыстыру барысында 2018 жылы, облыс бойынша алдыңғы жылдардағы тенденциясы сақталуда.

2018 жылдан бастап Шымкент қаласы мегаполис мәртебесіне ие болуына және Түркістан

Сурет 2. Түркістан облысында (2018 ж. дейін Оңтүстік-Қазақстан облысы) 2013-2017 жылдар аралығында артериялық гипертензия таралуының динамикасы республикалық көсеткіштермен салыстырмалы түрде

Түркістан облысының қала тұрғындары арасында АГ бойынша сырқаттанушылық 100 000 адамға шаққанда 1669,2, Шымкент мегаполисінде 1773,5 адамды құрады, алайда республикалық деңгейде бұл көрсеткіш төмендеу болып 1360,8–ді көрсетті. Ал, Түркістан облысының ауыл тұрғындары арасында қалалықтармен салыстырғанда 2018 жылы көрсеткіштер төмендеу болып, 1090,1 санды көрсетті.

Қорытынды: Түркістан облысында (2018 ж. дейін Оңтүстік-Қазақстан облысы) АГ бойынша сырқаттанушылық республикалық көрсеткіштеріне

қарағанда жоғары болды және қала тұрғындары арасында ауылмен салыстырғанда аталмыш көрсеткіштер жоғары екендігі анықталды. Қанайналым жүйесі ауруларының арасында артериялық гипертензияның үлесі жоғары. ҚР-да, әсіресе республиканың Түркістан өңірінде қанайналым жүйесі ауруларымен сырқаттанушылықтың өсуі аясында, осы аурулардың таралуын, аурушандығын зерттеу, сондай-ақ осы аурулардың дамуының әртүрлі факторларын және асқынуларының даму себептерін талдау ерекше назар аударуға тұрарлық.

Әдебиеттер тізімі:

1. World Health Organization – International Society of Hypertension statement on management of hypertension // J Hypertens. 2003, 21: p. 1983-1992.
2. Lewington S, Clarke R, Qizilbash N, et al. Age-specific relevance of usual blood pressure to vascular mortality: a meta-analysis of individual data for one million adults in 61 prospective studies. Lancet 2002; 360, Issue 9349: 1903–13.
3. Ford ES, Ajani UA, Croft JB, et al. Explaining the Decrease in U. S. Deaths from Coronary Disease, 1980–2000. The New England Journal of Medicine, 2007, 356; 23 7, p 2388–98.
4. Lawes CM, Hoorn SV, Rodgers A. Global burden of blood-pressure-related disease, 2001. Lancet 2008; 371; Issue 9623: 1513–8.
5. Vorobjeva OD, Denisenko MB, Elizarov VV, et al. The Demographic Yearbook of Russia. 2013: Statistical Handbook. Rosstat. — М. 2013; 543 pp.
6. Kearney P, Whelton M, Reynolds K, et al. Worldwide prevalence of hypertension: a systematic review. J Hypertens 2004; 22: 11–9.
7. Chow CK, Teo KK, Rangarajan S, et al. Prevalence, Awareness, Treatment, and Control of Hypertension in Rural and Urban Communities in High-, Middle-, and Low- Income Countries. JAMA 2013; 310 (9): 959–68.
8. Статистический сборник МЗ РК «Здоровье населения РК и деятельность организаций здравоохранения за 2013-2014 гг.».
9. Статистический сборник МЗ РК «Здоровье населения РК и деятельность организаций здравоохранения за 2015-2016 гг.».

ПЕДАГОГИКА

АУТИСТИК СПЕКТРЛІ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ*Жолдаякова Әйгерім Ерболқызы**магистрант, Қарағанды мемлекеттік университеті Е. А. Бөкетов Атындағы,
Қазақстан, Қарағанды*PROVIDING PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASSISTANCE TO CHILDREN WITH
AUTISM SPECTRUM DISORDERS*Aigerim Zholdayakova**master's student, Karaganda state University named after E. A. Buketov
Kazakhstan, Karaganda*

АННОТАЦИЯ

Мақсаты: АҚШ, Еуропа және Ресейде таралған аутистік спектрлі бұзылыстары (АСБ) бар балаларды түзетудің әртүрлі әдістерін талдау негізінде, осы сыратқа шалдыққан мектеп жасына дейінгі балаларды оңалтудың кешенді моделін әзірлеу. Оңалту, үй жағдайында қолдану мүмкіндігі мен шектеулерін қарастыру.

Зерттеу барысын сипаттау. Автор пайдалану негізінде жасалған АСБ бар баланы оңалтудың жеке моделін қарастырып, нақты аталған диагнозы бар баламен тікелей практикалық жұмыс тәжірибесімен бөліседі. Білім беру жағдайында осы модельді іске асыру шарттары сипатталады: жоқ дағдыларды өтеуге және баланың бейімделуін жеңілдетуге мүмкіндік беретін арнайы ұйымдастырылған психологиялық-педагогикалық жұмысын баяндайды.

Нәтижелер. Шетелдік және отандық оңалту тәжірибесін талдау негізінде білім беру ұйымы жағдайында АСБ бар баланы оңалтудың кешенді моделі әзірленді. Баланың жеке оңалту бағдарын құруда бұзылыстың ерекшелігі (мутизм), оның бейімделуі мен мінез-құлқының ерекшеліктері, даму барысын, отбасының мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ескерілді. Оңалту жұмысында негізгі екпін, эмоциялық саланы және коммуникативтік дағдыларды дамытуға жасалған.

Тұжырымдар. Оңалту жағдайында АСБ бар баламен оңалту жұмысы тиімді болады, егер оны негізгі бағыт бойынша кешенді мамандар тобы жүргізетін болса: баламен түзету жұмысы, құрдастарымен қарым-қатынас дағдыларын дамыту, педагогтармен жұмыс және баланың ата-аналарын қолдауы.

ABSTRACT

Background: to develop a comprehensive model of rehabilitation of preschool children suffering from this disease, based on the analysis of various methods of correction of children with autistic spectrum disorders, common in the United States, Europe and Russia. Consideration of limitations and possibilities of home use, rehabilitation.

Result: In conditions of rehabilitation with a child with ASB, rehabilitation work will be effective if it is carried out by a comprehensive group of specialists in the main direction: correctional work with the child, development of communication skills with peers, work with teachers and support for the child's parents.

Conclusion: Based on the analysis of foreign and domestic rehabilitation experience, a comprehensive model of rehabilitation of a child with ASD in the conditions of educational organization has been developed. When constructing an individual rehabilitation direction for a child, the peculiarities of the disorder (mutism), the peculiarities of its adaptation and behavior, the course of development, the possibilities and needs of the family were taken into account. The main focus of rehabilitation work is on the development of emotional sphere and communication skills.

Түйінді сөздер: аутизм, аутистік спектрлі бұзылысы бар балалар, аутистік спектрдің бұзылуы, оңалту, бейімдеу, түзету, АВА терапиясы, VB-MAPP тестілеу

Keywords: autism, children with autism spectrum disorder, autism spectrum disorder, rehabilitation, adaptation, correction, ABA therapy, VB-MAPP testing

Аутистік спектрдің бұзылуы бар балаларды оңалту проблемасы тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде де өзекті болып отыр. Бұл оңалту және арнайы білім беру мекемелеріндегі АСБ бар балалар санының көбеюі, дифференциалды диагностика мен түзету жұмысының тәжірибесінің жинақталуына байланысты. АСБ бар балаларды дене, ақыл-ой, рухани және әлеуметтік дамуы, оларды оңалту және

қоғамға кіріктіру үшін жағдай жасау қажеттілігі туындайды.

Алғаш рет аутизм дербес бұзылыс ретінде ХХ ғасырдың ортасында сипатталған. Бір жылдан кейін 1944 жылы Ганс Аспергер (Asperger, 1944) "аутистік психопатия" синдромының алғашқы сипаттамасын жариялады. Осыдан 20 жыл бұрын 10 мың балаға аутизм жағдайы 5-тен 26-ға дейін келеді деп

саналса, бүгінгі күні бүкіл әлем бойынша АСБ бар балалар санының қарқынды өсуі байқалады: жыл сайын 10%-дан 17%-ға дейін өседі. Ең алдымен АСБ бар балаларда сенсорлық ақпаратты қабылдау мен өңдеу қиындықтары, сөйлеу мен коммуникацияның бұзылуларында, өз белсенділігінің шектеулері бар болып келеді. (оның ішінде мінез-құлықтың стереотиптік формаларында). (Лебединская, Никольская, 1991ж. бойынша) [1, с. 171-206.]

Осылайша, АСБ бар баланың қоршаған ортамен қалыпты өзара іс-қимылының болмауына әкеледі. Бұл ретте АСБ бар балалар үш салада қиындықтарға ұшырайды ("аутизм кезіндегі бұзылыстардың триадасы" деп аталады): әлеуметтік коммуникацияның бұзылуы, әлеуметтік өзара іс-қимылдың шектеулілігі және әлеуметтік қиындықтар. Бүгінгі таңда әлемдік тәжірибеде АСБ бар балаларды оңалтудың көптеген тиімді әдістері әзірленді. Олардың ішінде мінез құлықты қолданбалы саралау терапиясы (АВА-терапия), Floortime, TEACCH, PECS әдістемелерінің мінез-құлықтық модификациясы, сөйлеуді дамыту әдістемесі, қимыл-қозғалыс коррекциясы, сенсорлық интеграция бар. [2, с. 88-96.]

Еуропа елдері мен АҚШ-та АСБ балаларды ерте оңалтудың кешенді бағдарламалары кеңінен танылды. Олардың барлығы ұқсас мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған – балаларды қоршаған ортамен өзара әрекеттесу дағдыларына үйрету, әр түрлі бағдарламалардың өзгеше болу мүмкіндігі. Осылайша, ұқсас мазмұнды және когнитивті дамуға, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға, социумға бейімделуге және қозғалыс белсенділігінде құзыреттілікті арттыруға, сондай-ақ мінез-құлық қиындықтарын азайтуға бағытталған. [3, с.54-59]

Баланың мінез-құлқының қажетті дағдыларын қалыптастыру және дамудағы артта қалуы еңсерудің маңызды шарты қарқынды ерте араласу болып табылады. Мысалы, АВА терапиясы бойынша оқыту баланың әр түрлі бағыттағы мамандар тобымен (психолог, дефектолог, логопед және т.б.) күнделікті сабақтарын, супервизормен, бақылау парағымен (чек-лист) жүзеге асыратын жұмысты бақылауды көздейді. Мамандар баламен екі-үш сағат бойы бес-алты бағдарламаны іске асыра отырып, кезекпен сабақ өткізеді. Орташа жүктеме аптасына 20-40 сағатты құрайды.

1987 жылы Ловаас жүргізген зерттеу мектепке дейінгі 2 жастан 6 жасқа дейінгі балаларға қолданылатын АВА терапиясы әдістері бірегей нәтижелерге алып келгенін көрсетті. Аутизмді бар балалардың жартысына жуығы қалыпты зияткерлік даму деңгейіне жетіп, қарапайым білім беру мектебінде тьюторлардың көмегімен, кейін тьюторлардың көмегісіз оқи алады. Түзету жұмысындағы маңызды серіктестер ретінде қарастырылатын ата-аналарды тарту. АСБ бар балаларды оңалту процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Баланың ата-аналары баламен жұмыс істейтін команданың ажырамас бөлігі болуы, оқыту принциптері негізінде онымен өзара әрекеттесуі маңызды және оған мамандардан жұмыс

істеу барысында алған барлық дағдыларды жинақтау тиіс. Сондықтан, баламен жұмыс істеген кезде әр жеке оңалту бағытын құру қажеттілігі туындайды. Бұл ретте көптеген факторларды ескеру қажет: орын алған бұзылыстың салдары, бейімделу мен мінез-құлықтың ерекшеліктері, даму барысын бұзылыстардың болуы немесе болмауы, оның отбасының мүмкіндіктері мен қажеттілігі, оңалту кешендері, білім беру ұйымдары және т. б. [4, с.102-105]

Осылайша, әлемдік ғылым мен практикада ерте диагностиканы, ерте түзету көмегін, ерте әлеуметтендіруді және отбасыларды қолдау жүйесін ұйымдастыру арқылы АСБ бар балаларды табысты оңалту тәжірибесі жинақталған.

Сондықтан да практикалық тәжірибені жинақтау, мамандар қолданатын АСБ бар балаларды оңалтудың тиімді стратегияларын талдау және өз модельдерін құру білім беру ұйымдарында жұмыс істейтін мамандардың міндеті. [8, с. 207. – 288. 9, с. 128-132]

Р. есімді пациентте біз осы проблемаларға тап болдық. Оның бейімделуі қиын және ұзақ болды, басқа балалармен ойындарға қатыспады, айналадағылардың сөздеріне жауап бермеді, көзге қарауы қысқа мерзімді, эмоционалдық реакциялары жоқ. Бала логопедпен байланысқа бірден түскен жоқ, көбінесе бұл байланыс тұрақсыз болды. Қызығушылығы төмен, зейіні тұрақсыз, қарым-қатынас жасауда ымдау, мимика қолданды. Негізгі эмоцияларды (қуаныш, қайғы, ашулану және т.б.) түсінудің жоқтығы қарым-қатынас мүмкіндігін төмендетті.

Осыған байланысты оңалту жағдайында баланы сауықтырудың тиімді нысандарын іздеу міндеті тұрды.

АСБ бар балаларды оңалту моделін әзірлеу

АСБ бар балаларды шетелдік және отандық оңалту тәжірибесін талдау негізінде біз оңалтудың кешенді моделін әзірледік, онда жалпы аутистік спектрдің және мутизмнің ерекшелігі оның көріністерінің бірі ретінде ескерілді. Оңалту жұмысында автор негізгі логопед маманы ретінде қарым-қатынас жасаудағы коммуникативтік дағдыларды дамытуға жұмыс жасады.

Логопед маманының түзету үрдісін іске асырудың міндетті шарттары ретінде келесі іс-әрекеттер жоспарланды:

- оңалту жағдайында жоқ дағдыларды өтеуге және баланың бейімделуін жеңілдетуге мүмкіндік беретін арнайы ұйымдастырылған орта құру (тұрақты кеңістік, яғни кабинет визуалды кесте).
- психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу.
- әр түрлі бейіндегі мамандармен (педагог-психолог, логопед, дефектолог) командалық жұмыс.

Модельдің әдіснамалық негізі ретінде келесі қағидаттар қызмет етті:

- АВА әдісінің принциптеріне сүйене отырып, оған сәйкес барлық күрделі дағдыларды:

соның ішінде сөйлеу, шығармашылық ойын, көзге қарау және т. б., ұсақ блоктарға бөлу ;

- VB-MAPP бойынша тестілеу және интеллектуалды даму деңгейін анықтау

Оңалту жұмысының стратегиясы бірнеше кезеңнен тұрды.

Бірінші кезеңде (алдын ала) алғашқы қабылдау және психологиялық анамнез жинау жүзеге асырылды. Анамнез жинаудың екі түрі қалыптасқан: тура және жанама. «Тура бақылау» түрі пациенттің келгеннен сабақ соңына дейінгі мінез-құлқын педагог маманның жазып отыруы. «Жанама бақылау» ата-анасынан алынған мәліметтер. Яғни үй жағдайында, қоғамдық ортада өзін-өзі ұстауы, қандай да бір стереотиптің болу немесе болмауы, атын атағанда мән беру деген сияқты, сондай-ақ әңгіме барысында жиналған баланың мінез-құлқы, әлеуметтік дағдылары мен коммуникациялары туралы ақпарат жинақталады.

Екінші кезеңде логопед маман VB-MAPP бойынша тестілеу жүргізді. Нәтижесінде бала ФБД (функционалдық базалық дағдылар) тобындағы I деңгейді көрсетті. Баламен:

- Имитацияға;
- Визуалды қабылдауға; (визуальное восприятие)
- ЭХО-реакцияға;
- «МАНД» өтініш дағдысын қалыптастыруға (навыки просьбы);
- «ТАКТ» (сұрақ қою арқылы буындарды, сөздерді қайталау);
- «Тыңдаушының мінез-құлқы» дағдысына (поведение слушателя);
- Ірі және ұсақ моторикасын дамытуға;
- Ойын дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жұмыс жүргізілді.

Әр сабақ сайын бағалау (чек-лист) парағында: толық меңгерді «+», меңгермеді «-», жартылай меңгерді «жартылай қосу белгісімен» белгіленді. Әр дағдыны 80% жеткізуге жұмыс жасалды. Осы кезеңнің негізгі жетістіктері:

- 15-20 шақты моторлы имитацияны өздігінен жасады. Қарапайым нұсқаулар: тұр, отыр, айнал, қолыңды көтер т.б нұсқауларды 100% меңгерді. Осы дағдыны жетік меңгергеннен кейін, келесі дағды «екі сатылы» сөздік нұсқауларды орындай бастады. Мысалы: «есікті аш та, маманы шақыр», «қолыңды көтер де, айнал», «кітапты ал да, сөреге қой» және т.б. Бұл дағдыны меңгеру 80% құрады;

- Визуалды қабылдауда бала алдымен ең оңай түстерді сәйкестендіруді үйренді. Яғни, негізгі төрт түсті текшелерді, төрт түсті стаканға сәйкестендірді. Кейіннен қосалқы түстерді қостық. Сонымен қоса бірдей суреттерді (идентичные карточки), бірдей емес суреттерді (не идентичные), заттарды сәйкестендірді. Бұл дағды да 100% орындалды;

- ЭХО реакция барысында бала алдымен дауысты дыбыстарды іс-қимыл көмегімен, логопедтің артынан қайталады. Кейіннен ашық буын, жабық буынды қайталап, нәтижесінде бір

буынды сөздерді толық, екі буынды сөздерді буындап айтуды үйренді;

- «МАНД» дағдысы бойынша, керек заттарды яғни мадақтаманы (поощрения) бірінші ымдау арқылы, одан кейін сөздің басын айта бастады; бұл дағды бойынша әлі де жұмыс жасау керек, себебі бала көңіл-күйіне қарай сұрайды.

- «ТАКТ» дағдысы бойынша логопедтің «Бұл не?» деген сұрағына сөздің бастапқы буындарымен айта бастады. Бұл дағды 80%-ға жетпейді, әлі де жұмыс қажет.

- «Тыңдаушының мінез-құлқы» дағдысында, логопед керек затты немесе суретті көрсетеді, атын атайды. Бала педагогтың айтқанын беру керек.

- Ірі және ұсақ моторикаға арналған логоритмикалық ырғақ, пазл жинау т.б. тапсырмалар орындай бастады;

- «Ойын» дағдысын қалыптастыруда JASPER әдісінің элементтері қолданылды. Символикалық ойыннан, күрделі сюжеттік ойындарға көштік.

Үшінші кезең АВА-терапия элементтерін пайдалана отырып визуалды кесте, мадақтама (поощрение) таңдауды диагностикалау, жетондық жүйе қолданылды. Жұмыс әлеуметке бейімделуге және жоғары психикалық функцияларды дамытуға, мінез-құлық қиындықтарын азайтуға бағытталған.

Осы кезеңнің негізгі жетістіктері:

- баланы түзету сабақтарына өз еркімен келуі;
- мадақтаманы тапсырманың соңында сұрауы;
- визуалды кестені түсінуі
- тапсырманы аяғына дейін орындалуы

Бағдарламаның негізгі идеясы сәтті оңалтудың маңызды элементі оңалту процесінің белсенді қатысушысы ретінде, баланың анасы жұмысқа қосылды. Анасы әр сабақта түзету үрдісіне қатысып отырды. Сонымен қоса үй тапсырмаларын да күнделікті орындауға тырысты. Яғни анасы маманмен бір командада болып, баланың даму динамикасын қадағалап отырды

Қорытындылар

Бұл жұмыстың маңызды жетістігі: Р.-ның білім ала алатындығы, яғни АВА терапиясымен қарқынды жұмыс жүргізсе, болашақта мектепке тьютордың көмегімен бара алатындығына көзіміздің жеткендігі.

Оңалту орталықтарында АСБ бар балаларды сәтті психологиялық-педагогикалық оңалтудың шетелдік және отандық тәжірибесін жинақтау арқылы, бізге оңалтудың психологиялық-педагогикалық моделін жасауға мүмкіндік берді. Бұл модель бірнеше негізгі элементтерді қамтыды: ерте жастан диагностика, баламен және оның құрдастарымен түзету-дамыту жұмысы, педагогтармен жұмыс және отбасы қолдауы. Қауіп-қатер тобындағы баланы ерте анықтау қысқа мерзімде мамандар тобының (педагог-психолог, логопед, дефектолог) кешенді түзету жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік беретіне көзіміз жетеді.

Сипатталған жұмыс тәжірибесін алдағы уақытта да орталыққа оңалтуға келетін пациенттерге жемісті түрде қолданып, ары қарай дамыта беруге мүдделіміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Башина В.М., Симашкова Н.В. Аутизм в детстве // Лечение и реабилитация. — М.: Медицина, 2011. — №7. — С. 171-206.
2. Козловская Г.В., Калинина М.А., Горюнова А.В., Проселкова М.Е. Опыт применения рисоплепта при лечении раннего детского аутизма и шизофрении у детей // Психиатрия и психофармакотерапия. — 2010. - Т. 1. — С. 88-96.
3. АВА терапия (метод прикладного анализа поведения). — Текст : электронный // РИА Новости: - [сайт]. — URL: <https://ria.ru/spravka/20120910/747164443>.
4. Аутизм. Медицинское и педагогическое воздействие : книга для педагогов-дефектологов / пер. с англ.
5. Никольская О. С. Аутичный ребенок. Пути помощи / 6. О. С. Никольская, Е. Р. Баенская, М. М. Либлинг. — Москва :
6. Начальный этап коррекционной работы с аутичным ребенком: знакомство, установление контакта // Аутизм и нарушения развития. — 2004.
7. Никольская О.С. Аффективная сфера человека. Взгляд сквозь призму детского аутизма. — Москва : Центр лечебной педагогики, 2000. — 112 с.
8. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок: пути помощи. — Москва : Теревинф, 207. — 288 с.
9. Никольская О.С., Лебединский В.В., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. — Москва : Медицина, 2003. — с. 127.

ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМУЫАҒАН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ДАМУЫ

Ыбытаева Арайлым Касеновна

*магистрант, Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Қарағанды қ.*

Алишинбекова Гульназия Қанагатқызы

*Биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Қарағанды қ.*

Тіл – ойды дамытушы құрал. Ой тілдік материалсыз айтарлықтай жақсы дами алмайды. Тіл ойды басқарып отырады. Баланың сөйлеу тілі жақсы дамыса, ойыда соншалықты жақсы дамиды. Сондықтан сөйлеу тіліне байланысты. Психолог Н.И.Жинкин былай деп жазған: «Тіл- бұл интеллектің дамытушы амалы. Тіл қаншалықты тез меңгерілсе, соншалықты жеңіл түрде білімді меңгереді. Тілдік байлық ойдың дамуына әсерін тигізеді. Ең негізгісі оқушылар жаңа сөздерді меңгергенде ол ойда жинақталып қала береді. Бұл ой мен тілді қамтамсыз етеді.

М. Р. Львов «Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеуін дамыту әдістемесі» құралында оқушылардың сөйлеу тілін дамытуда педагогтың жалпы міндеттерін қарастырды:

а) оқушылар үшін жақсы сөйлеу ортасын қамтамсыз ету: ересектердің сөйлеуін қабылдау, кітап оқу, радио тыңдау және т. б.;

б) оқушылардың өз сөйлеу мотивациясын анықтайтын сөйлеу жағдайларын жасауды қамтамсыз ету, өз бетінше сөйлеу үшін олардың мүдделерін, қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін дамыту, жалпы оқушылардың сөйлеу тәжірибесін қамтамсыз ету;

в) оқушылардың лексикалық, грамматикалық формалардың, синтаксистік конструкциялардың, логикалық байланыстардың жеткілікті көлемін дұрыс меңгеруін қамтамсыз ету, сөздерді, формаларды қолдануды жандандыру, құрылымдарды құру, сөйлеу дамыту саласында өзіндік іскерлікті қалыптастыруды қамтамсыз ету;

г) грамматика, оқу сабақтарымен, онда оқытылатын материалмен байланыстыра отырып, сөйлеуді дамыту бойынша тұрақты арнайы жұмыс жүргізу (деңгейлер: айтылу, лексика, морфологиялық, синтаксистік және байланыстырылған сөйлеу, мәтін деңгейі);

д) сыныпта жоғары сөйлеу мәдениеті үшін жақсы сөйлеу талаптарын құру [1, 35 б.].

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалармен логопедиялық жұмыстың маңызды міндеттерінің бірі – олардың байланыстырып сөйлеу тілін дамыту болып табылады. Бұл жүйелік тілдік дамуды барынша толық еңсеру үшін де, балаларды алдағы мектеп оқуына дайындау үшін де қажет. Мектепте балаларды оқытудың табыстылығы көп жағдайда олардың байланыс тілін меңгеру деңгейіне байланысты.

Байланыстырып сөйлеу тілі жақсы дамыған бала мектеп бағдарламасының күрделі сұрақтарына толық жауап бере алады, өз ойларын дәйекті және толық, негізді және қисынды жеткізе алады, мәтіндер мен оқулықтардың, көркем әдебиет шығармаларының және халық ауыз әдебиеті шығармаларының мазмұнын жаңғыртады.

Оқушылардың байланыстырып сөйлеу тілін дамытуда бағдарламалық презентациялар мен рефераттарды жазу тиімді болып табылады. Балалардың көпшілігі бастан кешкен әсерлерімен бөліседі, бірақ берілген тақырыпқа әңгіме құрғаны үшін құлшыныс болмайды. Негізінен бұл мәселе бойынша баланың білімі жеткіліксіз болғандықтан емес, себебі ол оларды байланысты сөйлеу сөздеріне тұжырымдай алмайды. Осылайша, сөйлеуді дамыту арнайы әдістемелік тәсілдерді қолдануды талап ететін күрделі процесс болып табылады, бұл осы мәселені өзекті етті. Біз өз алдымызға жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалармен түзету-педагогикалық жұмысында байланыстыра сөйлеуді дамыту бойынша дәстүрлі әдістер мен тәсілдерді жетілдіру мақсатын қоямыз.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларды әңгімелеуге үйрету кезіндегі жұмыстың жаңа әдістерінің бірі - компьютерлік презентацияларды пайдалану қолданылады.

Компьютерлік презентациялар логопедке мектепке дейінгі балалардың сипаттау әңгімелерін дайындау кезінде визуалды модельдеу әдісін қолдануға кең мүмкіндік береді.

Оқушылардың байланыстырып сөйлеу тілін дамытуда презентацияларды қолданудың мақсаты:

- "қыс", "көктем", "күз", "жаз", "гүлдер", "құстар" лексикалық тақырыптарының аясында қоршаған орта туралы білімді жүйелеу және жинақтау негізінде сөздік қорын кеңейту, нақтылау және жандандыру;

- осы жоспарға сәйкес заттар мен заттардың сипаттамасы туралы әңгімелерін, суреттер мен суреттер сериясынан әңгімелер құрастыра білуді жетілдіру;

- қызығушылықты тәрбиелеу, шығармашылық қабілеттерін іске асыру [2, б. 88].

Оқушылардың сөйлеу тілін дамытуда сипаттама моделін алдын ала құрастыру үлкен көмек көрсетеді. Байланыстырылған сипаттау тілін оқыту барысында моделдеу объектінің немесе құбылыстың заңды қасиеттері мен қарым-қатынасын талдау және

бекіту үшін құрал және бағдарлама қызметін атқара алады.

Сурет-графикалық жоспар сюжеттік суретке негізделген әңгіме үшін де қажет. Балаға суретте бейнеленген жағдайды құрастыру, оқиғалардың дамуын ойластыру және өз әңгімесін сауатты аяқтау қиын. Бұл жағдайда суретті фрагменттеу сияқты әдіс қызықты. Балаларға суреттің фрагменттері бар карточкалар таратылады және оларға өз ұсыныстарын енгізу ұсынылады. Содан кейін үлкен сурет шығарылады, балалар онда өз фрагменттерін табады. Сонымен қатар компьютерлік презентацияларды да қолдануға болады.

Байланыстырып сөйлеу тілін дамытуда пейзаждық кескіндемені баяндау әдісін де пайдалануға болады. Егер сюжеттік суреттің негізінде сюжетті қайта болжау және құрастыру кезінде визуалды үлгінің негізгі элементтері – тірі объектілер болып табылса, онда пейзаждық суреттерде олар жоқ немесе қайталама мағыналық жүктеме алады. Бұл жағдайда табиғат объектілері тарих объектілері болып табылады. Олар әдетте статикалық сипатқа ие болғандықтан, осы объектілердің сапасын сипаттауға ерекше көңіл бөлінеді. Мұндай суреттермен жұмыс бірнеше кезеңнен тұрады:

- маңызды сурет нысандарын таңдау;
- оларды қарау және әр объектінің сыртқы түрі мен қасиеттерін егжей-тегжейлі сипаттау;
- суреттің жекелеген объектілері арасындағы өзара байланысты анықтау;

Әдебиеттер тізімі:

1. Е.В. Архипова. Бастауыш мектепте тіл дамыту сабағы туралы // Бастауыш мектеп, 2000.
2. Н. С. Рождественский. Кіші мектеп жасындағы балалардың сөйлеу тілі дамуы. - М., 1970.
3. Тихеева. Е. И. Балалар тілінің дамуы. - М., 1985.
4. Выготский И. С. Ойлау және сөйлеу. - М.: Педагогика, 1996.

- бірлестігі шағын тарихтардың бірыңғай сюжеті [3, с. 56].

Пейзаждық картинадан сюжетті құрастыру дағдыларын қалыптастырудағы дайындық жаттығулары ретінде "суретті қайта бастан өткізу" құралымен жұмысты ұсынуға болады. Бұл жұмыс сюжеттік бейнеге, пейзаждық бейнеге негізделген әңгіме құрастырудан өтпелі кезең болып табылады. "Тірі тіршілік" оңай салынады және жойылады, әр түрлі ландшафтық композицияларға енгізілуі мүмкін, әр түрлі тірі объектілер бір ландшафтта болуы мүмкін, бұл бір ландшафтық композицияда балалар әңгімелерінің вариативтілігіне қол жеткізу үшін визуалды материалдың ең аз мөлшерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Осылайша, схемалар-модульдерді пайдалана отырып, келесі нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- мәтіндерді, тарихты, қызықты сюжеттерді ойлап табуға қызығушылығы пайда болады;
- өлеңдерді, балалар кітаптарын, жұмбақтарды есте сақтауы дамиды;
- сөздік қорын байытады, байланыстырып сөйлеуі дамиды [4, б.115].

Байланыстырып сөйлеуін дамытудағы әдістердің барлық түрлерін бірте-бірте меңгере отырып, жалпы сөйлеу тілі дамымаған оқушылар өз тілін жоспарлауға, сұрақтарға толық жауап беруге машықтанады, белсенді сөйлеуде мәтіннің құрылымын күрделендіре отырып, грамматикалық дұрыс қалыптасқан сөйлемдердің әр түрлі түрлерін жүйелі пайдалануға үйренеді, бұл балалардың мектептегі табыстылығын қамтамасыз етеді.

ФИЛОЛОГИЯ

НАМЫС КОНЦЕПТИСІНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

*Бердімұрат Әсем Шарафатдинқызы**Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ магистранты, Мамандығы: 6М021000-Шетел филологиясы, Қазақстан, Алматы*

LANGUAGE CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF HONOR

*Assem Berdimurat**Kazakh AblaiKhan University of International Relations and World Languages, Speciality:6M021000-Foreign Philology, Kazakhstan, Almaty*

АННОТАЦИЯ

Мақалада намыс концептінің лингвистикалық репрезентациясының зерттеу және оның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау қарастырылған. Намыс концепті қазақ халқының ұлттық санасында негізгі лингвистикалық түсініктердің бірі болып табылады. Ол қазақ халқының ділінде ең маңызды орын алады. Бұл мақалада намыс концепті ар, құрмет, ұят, шыншылдық, адамгершілік сияқты, әдеп тұжырымдарымен өзара байланысы көрсетілген қазақ мәдениетіндегі зерттелу дәрежесі көрсетілген.

ABSTRACT

The article provides a study of the linguistic representation of the concept of honor and the identification of its national and cultural features. The concept of honor is one of the main linguistic concepts in the national consciousness of the Kazakh people. It occupies the most important place in the minds of the Kazakh people. This article shows the degree of study of the concept of honor in the Kazakh culture, which is interrelated with the concepts of ethics, such as conscience, respect, shame, honesty, morality.

Түйін сөздер: концепт, мәдениет, тілдік әлемдік бейне, ұлттық ерекшеліктер.

Keywords: concept, culture, linguistic worldview, national features.

Концептің тұтастығын талдау, концепті құрайтын элементтер анықталғанға дейін жүзеге асырылуы мүмкін емес. Сондықтан концептің жүйелік талдауын оның құрылымын анықтаудан бастаған дұрыс. Концептер де ұғымдар сияқты адамның психикасында шындықты бейнелеу формаларының бірі екені анық. Сонымен бірге, концепттердің ұғымдардан өзгешелігі - олар ақиқаттың рационалды және сезімдік көрінісі болып табылады, сондықтан да ұғымның құрылымы тек жартылай ғана концептің құрылымымен сәйкес келеді.[1.,69 б.]

Н.Д.Арутюнованың логикалық, сублогикалық, аналитикалық және синкретикалық, метафоралық және ассоциативті принциптердегі үйлесім концептің күрделі сипатын, оның құрылымының белгісіздігін немесе тіпті бұлыңғырлығын көрсетеді деген пікірмен келіспеуге болмайды. Алайда, егер сіз концепті зерделеуге жүйелі тәсіл қолданғыңыз келсе, яғни, концепті жүйе ретінде қарастырыңыз оның құрылымы айқынырақ болады. Жүйенің негізгі белгілері - зерттелетін объектінің оны жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін қасиеттері. Мұндай қасиеттер жүйенің тұтастығы, құрылымы, өзара тәуелділігі, әр жүйенің иерархиялық және көпше сипаттамалары.[2., 87 б.]

Концептің мазмұны мағыналық ұғымның мазмұны сияқты семантикалық элементтерден тұрады. Сөздердің семантикалық құрылымын зерттеген француз семиологы А. Греймас семантикалық элементтерді «семалар(семы)» деп атауды ұсынды.[3.,110 б.] Сөздердің семантикалық құрамын талдау семдердің баламалы емес екенін және мағынаны ұйымдастыруда әр түрлі функцияларды атқаратындығын көрсетті. «Архисема», «дифференциалды сема» және «потенциалды сема» сияқты түрлері ажыратылды.[4.,97-99 б.] Архисема объектілердің барлық кластарына тән ерекшеліктерді көрсетеді. Архисемалар логика бойынша «универсалды класс» деп аталатын белгілі бір тақырып шеңберіндегі концепттер мен ұғымдарды жалпылауға мүмкіндік беретінін байқауға болады. Универсалды кластар бір-бірімен иерархиялық қарым-қатынаста, осы себепке байланысты немесе басқа себептер бойынша осы класқа жататын объектілер саны көбейіп немесе азаяды. Дифференциалды семалар мағынаның өзегін құрайды, яғни, негізгі мазмұны және концепттермен мен ұғымдар. Дифференциалды семалардың арқасында бір ұғым басқасынан өзгеше. Концептер де ұғымдар сияқты олардың құрылымында архисемаларды да, дифференциалды семаларды да қамтиды.

Намыс лексемасының семалық құрылымы

ЛСВ	Семаның түрі	Анықталған семалар
ЛСВ1	КЛС ДС КС	Адами қадір-қасиеттері - адам - моральдық / этикалық / - мінез-құлық стандарттарына байланысты - құрметке лайық - қоғамның - өзіне - оң
ЛСВ2	КЛС ДС	- бағалау - субъект / объект - оң - көпшілікке - жағымды қасиеттер негізінде алынған
ЛСВ3	КЛС ДС	- адам бойындағы қасиет - әйел адамға қатысты - пәктікті сақтауға байланысты - оң

Компоненттік талдаудың әдіснамасын қолдана отырып, зерттелетін бөлімнің семантикалық құрылымында бірыңғай категориялық-лексикалық семалар жоқ екенін анықтадық: бірінші мағынада бұл «қадір-қасиет», екінші лексикалық-семантикалық нұсқада - «елжандылық», үшіншіде - «қатынас». [5., 83 б.]. Дифференциалды сема деңгейінде белгілі бір ұқсастық байқалады: объектінің, берілген адами қасиетті тасымалдаушысы, «моральдық», «мінез-құлық нормаларына байланысты» жөзқарас әрдайым дерлік пайда болады. Талданған концептің оң сипатын көрсететін коннотативті семалар жанартылуда. Компонентті талдау намыстың негізгі бір танымдық атрибутпен байланысын көрсетеді - бұл адамгершілік қасиеттер. Бұл ұғымдар ар-намыс ұғымының жалпы табиғатын сипаттайтын өзара байланысты категориялық танымдық сипаттамаларды құрайды. [6., 376.]

Қазақ тілінде «намыс» деген сөзден тұратын көптеген паремиялық бірліктер бар. Олар «Қазақтың мақал-мәтелдері» жинағында ғана емес [7., 135 б.], ол халық даналығының баға жетпес қайнар көзі болып табылады, сонымен қатар қазақ тілінің көптеген түсіндірме және фразеологиялық сөздіктерінде, сонымен қатар электрондық ресурстарда - халықтық мәдениетке арналған сайттарда да көрініс табады. «Намыс» ұғымын көрсететін көптеген мақал-мәтелдер жинақталды. Бұл қасиеттердің мағыналық өрісі кең, өйткені адамның моральдық тұрғыдан мақұлдаған кез келген қасиеті ар-намыс ұғымымен байланысты болуы мүмкін, сондықтан паремияның осы тобында біз бірнеше кіші топтарды анықтадық.

Біріншіден, намыс өте жоғары бағаға ие, қазақ тілдік санасында да ар-намыстан айырылу өліммен тең екендігі сипатталған: *(Ел намысы - ер намысы. // Ер жігіт - елінің ұлы, намысының құлы. // Бөріктің намысы бір. // Ерді намыс өлтіреді, Қоянды қамыс өлтіреді. // Атты қамшы айдайды,*

Ерді намыс айдайды. // Шөлдің қамысы болмайды, Жаманның намысы болмайды. // Жүйрік - алысқа, жігіт - намысқа. // Рух пен намыс - егіз.) [7., 98 б.]

Екіншіден, мақал-мәтелдерде намыс - ар сияқты қасиеттермен байланысты болатыны айқын көрінеді. Ар ұғымы әрқашан да намыс ұғымымен бірге жүрген және де қазақ халқы үшін бұл жоғары адами құндылықтардың бірі болып есептелген. Біріншіден, төмендегі мақал-мәтелдерде көрініс табатын идея-ар-намыстың адами қадір-қасиеттің ең биігі ретінде, ар-намысын әрбір адам сақтау керек екендігін, ар жазасы барлық жазадан ауыр екендігін, абыройдың бар болуы да ар-намыспен тығыз байланысты екендігін, арсыздық, намыстың болмауы адамның қоры екендігін сипаттайды. Оны біз төмендегі мақал-мәтелдерден байқай аламыз: *(Ақылың болса, арыңды сақта, Ар, ұят керек әр уақытта. // Ар жазасы бар жазадан ауыр. // Арсыз болса, қыз жаман, Ақылсыз болса, ұл жаман. // Арын сатып ер болмас, Ажарын сатып сері оңбас. // Ары таза нар жүгін көтереді. // Абырой - ар еңбегі. // Арамзада ар болмайды, Талғамсызда сән болмайды. // Қызғаншақтың іші тар, Болмас онда ұят-ар. // Арсыз - адамның қоры.)* [7., 99 б.]

Үшіншіден, қазақ халқы әрқашан да материалды құндылықтарға қарағанда рухани құндылықтарға жоғары мән берген, сондықтан да қазақ ұлтының санасында ар-намыс ұғымдары ерекше қадір-қасиеттің мысалы ретінде қазақ халқының мақал-мәтелдерінде көрініс табады. Осылайша, ар-намыс адамның ішкі қадір-қасиеті ретінде түсіндіріледі, оны әрқашан басқалар жоғары бағалай бермейді. Яғни, лайықты, адал даңққа ие адам қол тигізбеуі мүмкін. «Ең жоғары мән ретінде намыс» белгісі маңызды бола бастайды. Қазақ тілдік санасында малды, байлықты сақтағанша, ар-намысты сақтау керектігін, өте кедей, жарлы болса да адам адамшылық қасиеттерін сақтау керектігін, ұятсыз, жаман адамның ар-намысқа кір келтіретіндігі туралы ойланбайтындығын, ер жігітке

ар-намысының ең қымбат екендігі келесі мақал-мәтелдерде көрініс табады. Осы кіші топта ар-намыс байлықтан, тіпті өмірден де құнды нәрсе ретінде көрінеді: *(Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы.//Мал сақтама, ар сақта. //Малыңа сүйенбе, арыңа сүйен.//Жарлы болсаң да, арлы бол. //Арыңды жеме, барыңды же. //Әрлі болғаниша, арлы бол. //Жақсы - арына құл, Жаман - малына құл. //Бар малын жейді, Ұятсыз арын жейді. //Малсыз болсаң да, арсыз болма.//Жігітке жар қымбат, Намыс пен ар қымбат.) [7., 101 б.]*

Төртіншіден, келесі мақал-мәтелдерден намыс концептінің ұят,ар-ождан ұғымдарымен берілуін байқаймыз.Ұят пен ар намыс концептінің құраушы бір бөлігі екендігін,ұятты болу өлімнен де күшті екендігін,ар-ожданның болуының екі өмірде де маңыздылығын сипаттаған: *(Ождан - екі өмірдің азығы.//Өлімнен ұят күшті.//Ұялған тек тұрмас.//Арсыз - жеңдім дейді, арлы - көндім дейді.//Беттің арын белбеуге түйме.//Арыстанға темір шынжыр ар.//Ар қиналмай, жан қиналмайды.// Өлімге берер жаным бар, Пендеге берер арым жоқ.) [7.,102 б.]*

Бесіншіден, қазақ халқының тілдік санасындағы ар-намыс ұғымы ақылды адаммен байланыстырылған, ақылды,адамгершілігі бар,ұятты адам ғана намыс пен ар қасиеттеріне лайықты деп сипатталған. Осы моральдық тұрғыдан бекітілген қасиеттердің арасында себеп-салдарлық қатынастар қалыптасады, сонымен бірге ар-намыс адамның ақылға қонымды мінез-құлқының нәтижесі болып табылады. Төмендегі мақал-мәтелдер намыстың адамның ақыл-ой қабілетімен тығыз байланысты екенін растайды: *(Неғұрлым арлы болсаң,Соғұрлым сопы боларсың.//Арлану - ақылдың ісі.//Адам санасын ар түзейді.// Арға - мінәжат. //Ар сатып ырыс жинама.) [7.,103 б.]*

Әдебиеттер тізімі:

1. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие / В.А. Маслова. – Изд. 2-е. – Минск: «ТетраСистемс», 2005. – С. 6-67,69-100.
2. Артюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.,1993.
3. 2 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Кубряковой Е.С. – М.: Филологический факультет МГУ им. Ломоносова, 1997. – С. 53, 93, 90-92.
4. 3 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2003. – С. 76, 38, 60-61.
5. Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология/ Под общ. Ред.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс.
7. Қазақтың мақал-мәтелдері. Құрат. Смайлова А.Т. – Алматы: Көшпенділер, 2005. – 400 б

Келесі мақал-мәтелдерде ар-намыстың антонимы болып келетін арсыздық сипатталған. Арсыз адамның сөзінде де ісінде де ешқандай мән-мағыны,тұрақ болмайтындығын,ондай адамға сөзді ұғындырудың қиын екендігін, тіпті арсыздық адамшылықты да жеңе алатындығы баяндалған. *(Арсыздың сөзінде тұрақ жоқ. Көзі бар да, құлақ жоқ. //Тексізде жүйе болмайды, Кексізде кие болмайды. //Арсыздықтың адамды жеңетін де жері бар.)[7.,103 б.]* Намыс лексемасының тасмалдаушысы яғни субъекті - адалдықты, пәктікті сақтаған қыз. Жиналған материалда бір ғана мақал бар: *Арудың әміршісі - ары.* [7.,103 б.] Бұл контекст қазақ халқының құндылықтарының иерархиясында қыз намысы қыз бала үшін оның әміршісі,яғни ең жоғарғы қадір-қасиеті екендігін көрсетеді.

Қазақ тілдік бірліктерін зерттеу көрсеткендей, біздің халқымыздың халықтық сөйлеу мәдениетінің мәтіндері зерттелетін концептің белгілері жиынтығына ұқсас, бірақ сол құбылыстың әртүрлі моральдық бағалауларында және мәдени түрде белгіленген образдарды колдануда көрінетін қазақ тіліндегі ар-намысты түсінудің ерекшеліктері де айқын. Маңызды тұжырымдар кейбір концептің ерекшеліктерін жүзеге асыруға қатысты:

- «Намыс - адамгершілік қасиеттер жиынтығы ретінде». Қазақ халық мәдениетінде намыс лексемасына сәйкес ар, ұят, ұждан, ер намысы,қыз намыс,ұлт намыс,намысқой,намысшыл сөздерімен себептік байланысқа түседі.

- «Намыстың аксиологиялық компоненті»: Ар-намыс құндылық ретінде білу қазақ тілдік мәдениетінде айқын. Бір жағынан, намыс байлықтан, тіпті өмірден де құнды. Қазақ мәдениеті ар-намысты қорғау,сақтау керектігін негіздейді, өйткені рухани құндылық материалдық құндылықтан үстем.

QARAQALPAQ TILINDEGI MAQALALAR

INFOMAYASIYALIQ TEXNOLOGIYALAR

ORTA ARNAWLI MEKTEPLERDE INFORMATIKA PA'NIN OQITIWDIŃ AKTIV METODLARI

Atajanova Gulzar Kazakbaevna

*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Nukus filiali
Telekommunikatsiya inqiniringi kafedrasida assistent-o'qituvchisi,
O'zbekiston, Nukus*

Saytov Kamiljan Begdullaevich

*Nukus davlat pedagogika institute Talimda axborot texnologiyalari mutaxassisi magistranti,
O'zbekiston, Nukus*

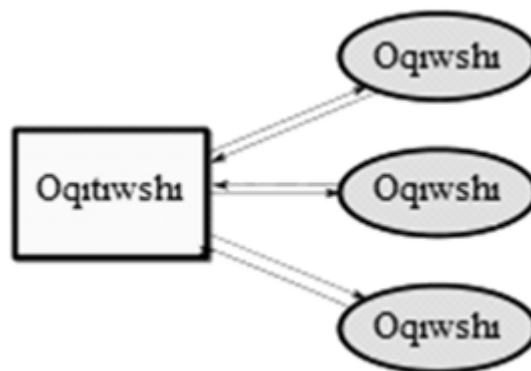
Ha'zirgi künde zamangóy oqitwshılar informatika sabağında aktiv metodlardi keñnen qollanbaqtalar. Bul bolsa oqıwshılardıń sabaq barısında barlıq materiallardı tolıq ózlestiriwine ja'rdem beredi. Oqıwshılar barlıq sabaqlıq materiallardı tolıq ózlestiriwine aktiv ha'm passiv metodlardıń óz ara teńsalmaqlılıqta bolıwı a'himiyetli ról oynaydı. Oqıwshıların ma'qseti – oqıwdıń aktiv metodi menen birgelikte passiv metodınan da paydalanıw[1].

Usınıs etilip atırǵan jumısımızda ulıwma bilim beriw mekteplerinde informatika pa'nin oqıwdıń aktiv metodlarınıń tiykarǵı aspektleri qaraladı.

Metod (gr. Methodos – «izertlew» den) - bul usıl yamasa háreket jolı; maqsetke erisiw jolı, belgili bir tárizde ózgeritilgen iskerlik; anıq bir mashqalanı sheshiw ushın boysınatuǵın, haqıyqatlıqtıń ámeliy yamasa teoriyalıq rawajlanıwı boyınsha usıllar yamasa operatsiyalar toplamı. Kópshilik oqıwshılar metodlardı oqıw procesiniń quramalı wazıypaların sheshiwge jóneltirilmesten, oqıwshı hám oqıwshılardıń óz-ara baylanıslı iskerligi retinde kórip shıǵadı. Metod ob'ektiv dunyada ne bar ekenin emes, bálki biliw hám ámeliy háreketler processinde insan qanday háreket etiwı kerekligin tuwrıdan-tuwrı belgileydi [2]. Metodda pedagogikalıq termin retinde kiritilgen tiykarǵı ideya - bul pedagogikalıq maqsetke muwapıq háreketiń belgisi.

Aktiv metod - bul oqıwshılar hám oqıwshılar ortasındaǵı óz-ara munasábet forması bolıp, olar sabaq dawamında bir-biri menen óz-ara munasábette boladı jáne bul jerde qatnasqanlar passiv tuńlawshılar emes, bálki sabaqtıń aktiv qatnasıwshıları. Eger passiv metod boyınsha oqıwshı sabaqta tiykarǵı figura hám sabaq basqarıwshısı oqıwshı bolsa, aktiv metod jaǵdayında oqıwshı hám oqıwshılar teń huqıqlı esaplanadı. Eger passiv metodlar avtoritar ka'sipleslik usılın názerde tutqan bolsa, aktivleri demokratiyalıq metoddı qabil etken. Aktiv hám interaktiv metodlar arasındaǵı kópshilik teńlik belgisi bolıp tabıladı, biraq olar ulıwmalıq kóz qarastan bir-birinen túpten parq qıladı. Interaktiv usıllardı aktiv metodlardıń eń zamangóy forması dep esaplaw múmkin [4].

1-súwrette informatika pánin oqıwdıń aktiv metodi sxematik tárizde keltirilgen.

1 súwret. informatika pánin oqıtıwdıń aktiv metodi

Zamangóy tálimniń ayırıqsha qásiyetlerinen biri bul oqıwshıların ózlestiriwi, «sińiriwi» ushın zárúr bolǵan maǵlıwmatlar kóleminiń keskin asıwı. Usınıń menen birge, oqıw maǵlıwmatları kóleminiń ósiwi barlıq mektep pánlerinde: hám matematikada, fizikada, ádebiyatda hám, álbette, informatika boyınsha gúzetilip atr. Sonday etip, «ápiwayı» oqıwshı jańa maǵlıwmatlı ózlestiriw shegaralarına iye bolǵanlıǵı sebepli, pedagogikalıq dógereklerde mektep intizamınıń mazmunın ózgeritiw máselesi aktiv dodalanbaqta. Strukturani ózgeritiw menen, mazmun kólemin kemeytiwdi ańlatadı, basqa tárepten, tálim temalarınan birin basqaları menen almastırıw, kámil shaxstı qalıplestiriw ushın zárúrli bolıp tabıladı [8].

«Bárkámal shaxs» kontseptsiyasına tiykarlanıp, shaxs júzege keletuǵın mashqalalardı sheshiw ushın juwapkershilikti óz moynına alıw, ha'r bir shınıǵıwdaǵı ma'seleni ózi erkin tańlawı ha'm ózi sheshiwge ómiri dawamında úyreniwı kerek. Hár bir tema boyınsha óz kepilligi túsiniǵın islep shıǵadı.

Álbette, «bilim, kónlikpe, ilimiy tájriybeni» oqıwshıdan qunt benen jantasıwǵa ótiw, oqıw procesiniń barlıq strukturalıq bólimlerin ózgeritiwdi talap etedi: kontent, baqlaw metodları hám oqıw

metodları. Oqıw processinde aktiv oqıtıw metodlarınan paydalanıw – kólemli jantasıwǵa ótiwde oqıtıw metodların ózgeriwiniń múmkin bolǵan baǵdarlarınan biri.

Tálim beriwiniń aktiv metodları oqıw processinde kóbirek passiv rol atqaratuǵın «dástúriy tálim» nen ayrıqsha bolıp esaplanıp, oqıw procesine kóbirek sub'ektiv iskerlikni ornatawǵı ámelge asıratuǵın metodlar túsiniledi. «Aktiv sociallıq - psixologik tayarlıq», «innovaciyaalıq tálim», «intensiv oqıtıw metodları» túsiniikleri uqsas strukturaga iye. Usı metodları «aktiv» dep ataw pútkilley tuwrı emes, sebebi principial túrde passiv tálim usılları qollanılmaydı. Hár qanday shınıǵıw predmet boyınsha belgili dárejede aktivlikni óz ishine aladı, sebebi onday jaǵdayda úyreniw múmkin emes. Lekin bunda aktivlik dárejesi birdey dep bolmaydı[9].

Aktiv usıllardı oqıw procesine kirgiziw oqıwshılardıń kognitiv aktivligin aktivlestiredi, qızıǵıwshılıǵı hám ǵayratın asıradı, ózbetinshe úyreniw qábiletin rawajlandıradı; oqıwshı hám oqıtıwshılar ortasında ılaǵı bolǵanında baylanıstı támiyinleydi. Aktiv oqıtıw usılların izertlewshiler atap ótewishe, eger lekciya prezentaciyası waqıtında maǵlıwmatlardıń 20% den kóbi qabıllanbasa, isbilermenlik oyınında 90% ge shekem qabıllanadı.

Házirgi waqıtta tómendegi aktiv oqıtıw usılları keń tarqalǵan:

1) Ámeliy tájiriyebe;

2) Proekt usılı - oqıwshınıń ózligin dóretiwshilik óz-ózin tusinip jetiwge, onıń intellektuallıq hám fizikalıq múmkinshiliklerin, kúshli ǵayratlı pazıyletlerin hám dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıwǵa, ob'ektiv yamasa sub'ektiv jańalıqlarǵa iye bolǵan jańa ónimlerdi jaratıw processinde ámeliy áhmiyetke iye bolǵan oqıw procesin shólkemlestiriw forması [6];

3) Topar dodalawları – salıstırmalı túrde kishi toparlarda (6 dan 15 ke shekem) belgili bir másele boyınsha topar dodalawları [5].

4) Breynstorming - hár bir qatnasıwshınıń dóretiwshilik pikrlawın xoshametlentiretuǵın jańa

ideyalardı óndiriske qaratılǵan arnawlı topar jumısı metodu;

5) Iskerlik oyınları - oqıw hám kásiplik iskerlikniń nátiyjeli retseptlerin islep shıǵıwǵa qaratılǵan oqıwshılardıń aktiv jumısların shólkemlestiriw usılı;

6) Rolli oyınlar - jańa bilimlerdi ózlestiriw hám baylanıs salasında belgili kónlikpelerdi rawajlandırıwınıń ushın isletiletuǵın metod. Rolli oyın keminde eki «oyınshı» qatnasıwdı óz ishine aladı, olardıń hár biri usı rolga muwapıq bir-biri menen maqsetli baylanıstı ámelge asırıwǵa usınıs etiledi [11];

7) Basket- metod - jaǵdaylardı imitatsiyalaw negizinde oqıw usılı. Mısalı, stajyor kompyuter texnologiyaları muzeyinde qollanba retinde qatnasıwǵa usınıs etiledi. Tayarlıq ushın materiallarda ol zalda kórsetilgen eksponatlar haqqında barlıq kerekli maǵlıwmatlardı aladı [5];

8) Treningler - arnawlı belgilengen jaǵdaylardı jasaw yamasa modellestiriw processinde oqıwshılar zárúr bilim hám kónlikpelerdi rawajlandırıw hám bekkemlew, jumıstı isletiletuǵın óz tájiriyesi hám jantasıwlarına munasábetti ózgeriw múmkinshiligin beretuǵın oqıtıw [3];

9) kompyuter oqıw programmaları járdeminde oqıtıw;

10) ámeliy jaǵdaylardı analiz etiw-qarar qabıllaw kónlikpelerin úyretiw usılı bolıp, onıń maqseti oqıwshılardı informaciyanı analiz etiw, tiykarǵı mashqalalardı anıqlaw, qandayda bir sheshimler dúziw, olardı bahalaw, optimal sheshimlerdi tańlaw hám háreket programmaların qalıplestiriwden ibarat.

Aktiv tálim usılların tańlaw hár qıylı faktorlarǵa baylanıslı. Kóbinese oqıwshılar sanı menen belgilenedi (kishi toparalarda oqıtıw usıllarınan paydalanıw múmkin). Lekin, birinshi náwbette, metodu tańlaw didaktikalıq wazıypa menen belgilenedi. Belgili bir aktiv metodu tańlaw ushın aktiv oqıtıw metodlarınıń tómendegi klassifikaciyanan paydalanıw múmkin (1-keste) [6].

1 keste.

Aktiv oqıtıw metodlarınıń tómendegi klassifikaciyası

Sabaqtıń didaktikalıq maqsetleri	Aktiv úyreniw usılı
Ilgeri úyrenilgen materialdı ulıwmalastırıw	Topar talqılawı, aqlıy hújim
Ulken kólemdegi teoriyalıq materiallardı nátiyjeli usınıw	Aqlıy hújim, iskerlik oyını
Óz-ózin úyreniw qábiletin rawajlandırıwınıń	Iskerlik oyınları, rolli oyınlar, ámeliy analiz
Oqıw motivatsiyasın asırıw	Iskerlik oyınları, rolli oyınlar,
Úyrenilip atırǵan materialdı islep shıǵıw	Treningler
Bilim, kónlikpe hám ilmiy tájiriyelerdi qóllaw	Basket-metodı
Jańa materialdı usınıwda oqıwshılar tájiriyesinen paydalanıw	Toparlıq dodalaw
Oqıwshılardıń oqıw yamasa kásiplik iskerligin modellestiriw	Iskerlik oyınları, rolli oyınlar, ámeliy jaǵdaylar analizi
Shaxslar arasında baylanıs kónlikpelerin úyretiw	Rolli oyınlar
Arnawlı bir ob'ektti nátiyjeli jaratıw, dóretiwshilik ónim	Proekt metodu
Topardaǵı jumıs kónlikpelerin rawajlandırıwınıń	Proekt metodu
Stressli jaǵdayda háreket etiw qábiletin rawajlandırıwınıń, óz-ózin basqarıw qábiletlerin rawajlandırıw	Basket-metod
Qarar qabıllaw kónlikpelerin rawajlandırıw	Proekt metodu
Topardaǵı jumıs kónlikpelerin rawajlandırıwınıń	Toparda dodalaw

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Жуков Р.Ф. Пути развития активных методов обучения в университете. // Сб. науч. тр. «Технология акмеологических методов обучения» / отв. ред. Р.Ф. Жуков. - СПб.: СПбГИЭУ, 2001.
2. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игр, дискуссий (анализ зарубежного опыта). - Рига: Эксперимент, 1998.
3. Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б. Теория обучения: Учеб. для студ. высш.учеб. заведений. -М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003.
4. Малев В.В., Малева А.А. Внеклассная работа по информатике: Учебно-методическое пособие для студентов физико-математического факультета. -Воронеж: ВГПУ, 2003.
5. Малев В.В., Малева А.А., Микерова Л.Н. Современный кабинет информатики: Учебно-методическое пособие для студентов.М.,2013.-148
6. Могилев А.В. и др. Информатика. - М., 1999. - 816 с.
7. Переверзев Л.Б. Полюбить машины, помогающие учиться: Образовательная философия Сеймура Пейперта// Информатика и образование. -1995. -№ 5, 6.
8. Семакин И.Г. Информатика. Базовый курс. 7-9 классы / И.Г.Семакин и др.- 2-е изд., испр. и доп. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2004.
9. Современный урок информатики в профильной школе: Методическое пособие/Под ред. Е.В. Огородникова, С.Г. Григорьева. - М.: МГПУ, 2004. -102 с.
10. Уваров А.Ю. Компьютерная коммуникация в учебном процессе // Пед. информатика . - 2000. - № 1.
11. Угринович Н.Д. Информатика. Базовый курс: Учебник для 10-11 классов / Н.Д. Угринович. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2004. - 205 с.

O'ZBEK TILIDA MAQOLALAR

YER FAN

REKREATSIYA GEOGRAFIYASINING RIVOJLANISH TARIXI VA ZAMONAVIY TUZILISHI

Akbarov G'olibjon Alisherovich*Qo'qon davlat pedagogika instituti Geografiya o'qitish metodikasi kafedrasida o'qituvchisi,
O'zbekiston, Qo'qon***Berdiyev G'ayratjon Xasanboevich***Qo'qon davlat pedagogika instituti Geografiya o'qitish metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi,
O'zbekiston, Qo'qon***Ergasheva Nargizaxon Shovkatjon qizi***Qo'qon davlat pedagogika instituti Geografiya o'qitish metodikasi yo'nalishi talabasi,
O'zbekiston, Qo'qon***Xoldarov Elshodjon Ibroximjon o'g'li***Qo'qon davlat pedagogika instituti Geografiya o'qitish metodikasi yo'nalishi talabasi,
O'zbekiston, Qo'qon*

Mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini rivojlantirishda rekreatsiya va turizmning ahamiyati beqiyos. Binobarin, O'zbekistonda hozirgi kunda yaratilayotgan yalpi ichki mahsulot bevosita iqtisodiyotning an'anaviy tarmoqlari, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport kabilar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Shu bois, mintaqalar rekreatsiya resurslaridan to'g'ri va samarali foydalanish yo'llarini ilmiy asosda o'rganish va tegishli amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish katta ahamiyatga ega.

Geografik kashfiyotlar tarixida Qizil va O'rta dengizlarini tutashtiruvchi Suvaysh kanalining qurilishi Yevropa, Osiyo, Amerika va qolaversa Avstraliya qit'alari ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda katta o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Natijada, "Buyuk ipak yo'li" inqirozga uchradi. Arzon dengiz yo'lining ochilishi mamlakatlararo savdo aloqalarini rivojlanishini ta'minlash barobarida dengiz bo'yi shaharlarining rekreatsiya ahamiyatini oshirdi.

Ko'pgina mamlakatlarda rekreatsiya xizmati iqtisodiyotning yirik va mustaqil tarmog'i bo'lib, band aholining 10-15 % ini o'ziga jalb qiladi. Rekreatsiya faoliyatini tashkil qilish hududning tabiiy va iqtisodiy sharoiti bilan, ayniqsa, hududning geografik joylashuvi bilan bog'liq. Masalan, Turkiya davlatining geografik o'rni, ya'ni uning Yevropa, Osiyo, Afrika bilan tutash hududiga joylashganligi unda bu faoliyatning rivojlanishida bosh omil bo'lgan. Shuningdek, mamlakatlarning tarixi, etnografiyasi ham bunda muhim ahamiyatga ega.

Rekreatsiya geografiyasi XX asrning ikkinchi yarmidan rivojlana boshladi. Mazkur fanning rivojlanishida Preobrajenskiy, A.A.Mins, P.G.Sarfiya, I.P.Gerasimov, A.A.Shoshina, A.P.Avsin, A.D.Lebedov va boshqalarning xizmatlari beqiyosdir.

V.S.Preobrajenskiyning ta'kidlashicha (1975) rekreatsiya geografiyasining o'rganish ob'ekti davolovchi, sog'lomlashtiruvchi, sport va bilish hisoblanadi. Davolovchi hududiy rekreatsion tizimlarda davolash tibbiy omillar vositasida amalga oshiriladi. Ularga mineral suvlar (ichiladigan, cho'miladigan, balchiqlar), iqlimiy shart-sharoit kiradi.

Sog'lomlashtiruvchi va sport kishilarning charchog'ini yozishga, hamda mehnat qobiliyatini tiklashga va oshirishga yo'naltirilgan. Bunda piyoda yurish, sayohat, ekskursiyalar, turli xil tomoshalar, havo va quyosh vannalari, cho'milish (dengizda, daryoda, ko'lda) katta o'rin tutadi.

Rekreatsiya geografiyasini rivojlanishida barcha narsalarni bilishda esa, davolash, sog'lomlashtirish va umumustahkamlash tadbirlariga ko'proq e'tibor beriladi.

Rekreatsiya geografiyasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- tabiiy resurslarni rekreatsiya maqsadlarida baholash;
- asosiy iqlimiy mintaqalar va tabiat zonalari hamda landshaftlarning tabiiy rekreatsiya imkoniyatlarini baholash;
- rekreatsiya iste'molini o'rganish va baholash;
- rekreatsiya faoliyatining tarkibini va asosiy turlarini aniqlash;
- O'zbekistonda rekreatsiya jarayonlarining rivojlanish xususiyatlarini o'rganish (Vahobov H, Yakubov O', 2008)

Umuman olganda, rekreatsiya geografiyasi maxsus fan hisoblanib, uning rivojlanishi jamiyatning eng dolzarb va o'z o'rnida eng nozik tizimlari bilan chambarchas bog'liq, bular madaniyat, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqalar. Rekreatsiya (polyakcha rekreacja-

dam olish, lotincha rekreatio-tiklanish), u qadimda 1) bayramlar, ta'tillar; 2) dam olish inshooti; 3) dam olish, insonning mehnat jarayonida sarflangan kuchini qayta tiklash ma'nolarini anglatadi.

Ma'lumki, rekreatlar dam olishi, ya'ni mehnat qobiliyatlarini qayta tiklash davomida iste'mol predmetlaridan foydalanadi. Bu o'z navbatida, ishlab chiqarish vositalarining harakati va joylashuvi, mahsulotlar taqsimoti yoki ta'minoti, umumiy ovqatlanish tizimi ishlab chiqarishi, maishiy xizmat majmualaridan foydalanish kabilarni o'z ichiga oladi Vahobov H, Yakubov O', 2008). Rekreatsiya korxonalarini tarkibiga rekreatlar bevosita iste'mol qiladigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi korxonalarini kiritish mumkin. Ko'pgina tadqiqotchilar, bu korxonalar tizimini "turizm sanoati" deya e'tirof etishadi. Shu o'rinda, "rekreatsion tarmoq" va "turizm sanoati" tushunchalarining chegaralarini belgilash zaruriyati kelib chiqadi. Ob'ektiv asoslarga ko'ra, xalq xo'jaligi tarkibini jamoat mehnat taqsimoti belgilaydi. Shu bois, ishlab chiqarishning barcha tarmoqlarini "turizm sanoati" o'z ichiga ololmaydi, ya'ni ishlab chiqarish tarmoqlarining bevosita turizm yoki rekreatsiya faoliyati uchun xizmat qiluvchi qisminigina qamraydi, xolos.

Rekreatsiya vaqt birligi jamoat ishlab chiqarish darajasi va ishlab chiqarish munosabatlari xarakteri hamda aholining yoshi, jinsi, kasbi kabi qator ijtimoiy demografik omillar bilan bog'liq bo'ladi. Mamlakatlar ishlab chiqarish darajasi o'sishi rekreatsiya vaqtining ham ortishiga olib keladi. Boshqa tomondan esa rekreatsiya vaqtining ortishi o'z navbatida ishlab chiqarish hajmining o'sishi, inson tafakkuri imkoniyatlari, intellektual salohiyati, jismoniy va ma'naviy imkoniyatning ortishi uchun xizmat qildi.

Insonning rekreatsiya ehtiyoji-sotsial-iqtisodiy kategoriya bo'lib, ishlab chiqarish kuchlari xarakteri va ishlab chiqarish munosabatlari ta'sirida o'zgarib turadi. Ishlab chiqarishning o'sishi davomida rekreatsiya vaqt zaruriyat birligi sifatida maydonga chiqadi.

Rekreatsiya faoliyati turizm, jismoniy tarbiya, sport, badiiy va texnik ijodkorlik kabi mashg'ulot turlarini o'z ichiga oladi. Bu faoliyat rivojlanishi shaxsning garmonik rivojlanishi barobarida sotsial va fiziologik harakat me'yorini tartibga solib turadi. Rekreatsiya faoliyatining ba'zi turlari mehnat jarayoni bilan bog'liq va amaliy ahamiyat kasb etadi. Rekreatsiya faoliyati davlat va nodavlat muassasalari tomonidan amalga oshirilib, uni amalga oshiruvchi muassasalarni yagona maqsad doirasida jamlaydi va jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin tutadi (Vahobov H, Yakubov O', 2008)

Ijtimoiy geografyaning muhim tadqiqot ob'ektlaridan biri rekreatsiya geografiyasi hisoblanadi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish hamda hududiy mehnat taqsimotida rekreatsiya resurslaridan oqilona foydalanish muhim o'rin tutadi. Bu o'z o'rinida hududlarni istiqbolda rivojlantirishda yetakchi omil sifatida rol o'ynashi ham mumkin. Bunda rekreatsiya resurslaridan turizm maqsadida foydalanish, turbiznesni yo'lga qo'yish orqali aholi sog'ligini tiklash, sog'lomlashtirish, kurortlar tizimini hududiy tashkil etish bilan bog'liqdir.

Rekreatsiya geografiyasi nazariy masalalari bilan V.S. Preobrajenskiy, L.I. Muxin, Yu.A. Vedenin, I.V. Zorina (1960) va G.T.Kubesova (2004) va boshqa olimlar ilmiy izlanishlar olib borganlar. Ular rekreatsiya geografiyasining nazariy masalalariga turlicha yondoshgan. Xususan, rekreatsiya geografiyasi tabiiy geografiya fanlari tarkibidagi bir tarmog'i sifatida baholaydi. Bizningcha, rekreatsiya geografiyasi tabiiy geografiya hamda ijtimoiy geografyaning qirrasida joylashgan.

XX asrning ikkinchi yarmidan keyingi yillarda rekreatsiya geografiyasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borildi. Jumladan, N.S.Mironenko va I.T.Tverdoxlebov (1984) rekreatsiya va turizmning geografik xususiyatlari to'g'risida ilmiy izlanishlar olib borganlar. N.S.Mironenko va I.T Tverdoxlebov (1981) fikricha, inson faoliyatining barcha maqsadli, maqsadsiz, bo'sh paytlarida sog'lomlashtirish, tanishuv, sport va madaniy-maishiy faoliyati rekreatsiya, sayohat paytida aholi yashash joyidan boshqa joyga qisqa va uzoq muddatli sayohati, sayr qilishi, ekskursiyasi, tanishuv, ilmiy va sport musobaqalarida 24 soat ichida bo'lishini turizm deb hisoblaydilar.

Insonlarning moddiy turmushi yaxshilanib, ularning bo'sh vaqti ortgan sari ularda rekreatsion faoliyatga bo'lgan ehtiyoj va talablar ham orta boradi. Inson o'z umrining 1/4 dan 1/3 gacha bo'lgan qismini tashkil etuvchi bo'sh vaqtda to'laonli dam olib, sog'lig'ini tiklaydi, tabiat qo'ynida va tarixiy-madaniy obidalariga sayru sayohat qilib, chinakam ruhiy-ma'naviy ozuqa oladi. Bu rivojlangan jamiyat kishisining tabiiy tuyg'usigina bo'lib qolmay, balki zaruriy hayotiy ehtiyoji hamdir. Rekreatsion faoliyat insonning ruhiy holati va mehnat qobiliyatini tiklash bilan birga, unga ona tabiat va uning xususiyatlari to'g'risida xilma-xil va boy ma'lumot beradi, uning dunyoqarashini boyitadi.

Shunday qilib, rekreatsiya geografiyasining ob'ekti turli landshaft hududlari, uning ilmiy-tadqiqot predmeti esa hududiy rekreatsiya tizimlar hisoblanadi. Sobiq Ittifoq davrida rekreatsiyaning rivojlanishi 1920 yillardan boshlandi. Bu vaqtda Qrim va Kavkazning Qora dengiz bo'yidagi Adler, Sochi, Gagra, Suxumi va Qrimdagi kurortlar, sanatoriylar va dam olish uylari ishga tushdi. Baykal orti, Uzoq sharq va Turkistonda ham birinchi marta 1923-1925 yillarda kurortlar tashkil qilindi. Hozirgi vaqtda MDH davlatlari dunyoda eng qudratli rekreatsiya omillariga boy hududlar hisoblanadi. 1985 yilda rekreatsiya muassasalarining umumiy soni 14000 taga, ulardagi o'rinlar soni esa 2,5 mln. ga yetgan. Toshkent yaqinida 1928 yilda birinchi dam olish uyi ochilgan. Shohimardonda 1932 yilda tog' iqlimli birinchi kurort qurila boshlagan. Shu yili Oqsuv, Issiqota, Yangiqo'rg'on, Chimyon, Jalolobod kabi kurortlarning qurilishi boshlangan. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Chortoq, Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Chimyon (Farg'ona vodiysida), Uch qizil (Surxondaryo viloyati) maskanlarida mineral suvlar va shifobaxsh balchiqli ko'llar topilgan.

Respublika sanoatining tez sur'atlarda rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining jadallashishi, shahar aholisining ortib borishi, aholi turmush darajasi, madaniy saviyasining o'sishi va boshqa turli ijobiy

omillar mehnatkashlarning faol dam olishga va sayohatga bo'lgan talabini oshirdi. Shunga javoban 1960 yil 19 fevralda O'zbekiston respublikasida sayr sayohat (turist-ekskursiya) boshqarmasi tashkil etildi.

Sanatoriy-profilaktoriylar, kurortlar, dam olish uylari, sayohatchilar uchun mehmonxonalar, oromgohlar qurilishi keng ko'lamda olib borilgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Zokirov A.Z..O'zbekistonning shifobaxsh resurslari va shifogoh maskanlari.-T.:Abu Ali Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashri.-1997.-184b.
2. Soliev A.S., Usmonov M.R. Turizm geografiyasi (Samarqand viloyati misolida). -Samarqand: SamDU, 2005, - 131 b.

PEDAGOGIKA

GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHDA LOKAL VA XUSUSIY METODIK DARAJADA FOYDALANILADIGAN TEXNOLOGIYALAR (INTERFAOL METDOLAR)

*Djuraeva Lobar Vohidovna**Chirchiq davlat pedagogika instituti, tabiiy fanlar fakulteti o'qituvchisi, O'zbekiston, Chirchiq*

ANNOTATSIYA

Geografiya darslarida o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini tizimlashtirish, mustahkamligini ta'minlash maqsadida klasterdan foydalanish muhim o'rin tutadi. Ushbu lokal texnologiya o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan va o'zlashtiriladigan g'oya, qonuniyat va tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishni anglash, bir-biriga uzviylikni tushunishga imkon yaratib, tahliliy-tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga zamin tayyorlaydi.

Kalit so'zlar: Klaster, ta'lim jarayoni, o'quv materiallari, lokal texnologiya, klaster, didaktik maqsad, pedagogik texnologiyalar, Venn diagrammasi.

“O'zbekiston sanoati” mavzusini o'qitishda foydalaniladigan lokal darajadagi texnologiyalar deyilganda darsning muayyan bir qismida uy vazifasini so'rash, yangi o'rganilgan mavzuni mustahkamlash bosqichida foydalaniladigan texnologiyalar tushiniladi. Ular jumlasiga “Keys”, “Insert”, “Klaster”, “Aqliy hujum”, Venn diagrammasi, “Atamalar zanjiri”, tezkor o'yinlar, o'yin mashqlarining turli shakllari va h.k kiradi.

Dastur mazmunidagi faqat faktik materiallarni o'rganish nazarda tutilgan mavzularda insertdan foydalanish tavsiya etiladi. Insert- lokal darajadagi pedagogik texnologiya bo'lib, o'quvchilar tomonidan o'quv materialidagi asosiy g'oya va faktik materiallarni anglashiga zamin yaratish maqsadida qo'llaniladi.

O'quvchilarni insert yordamida ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ularga o'rganiladigan o'quv materiallari va maxsus jadval tarqatiladi. O'quvchilar har bir abzatsni o'rganib chiqib, maxsus jadvalga muayyan simvollar yordamida belgilash tavsiya etiladi. Agar abzatsda berilgan ma'lumot shu kungacha o'zlashtirgan bilimlariga mos kelsa, “Bilaman”-V, agar ma'lumotlar tushunarli va yangi bo'lsa, u holda “Ma'qullayman”+, agar ma'lumotlar o'quvchilar o'zlashtirgan bilimlariga mos kelmasa, u holda “o'rganish lozim”-, o'quvchilar o'quv materiallarini o'zlashtirishda qiyinchilik his etsa, u holda “Tushunmadim” - ? belgisini qo'yadi.

Dars jarayonida insertdan foydalanishning afzallik tomoni shundaki, avval kichik guruh a'zolari o'rtasida, so'ng kichik guruhlar bilan o'zaro o'quv bahsi o'tkazilishi, bahsda o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yilgan kamchiliklarni to'ldirish, bilimidagi bo'shliqlarni to'ldirish yuzasidan o'qituvchi tomonidan berilgan axborot ta'lim samaradorligiga xizmat qiladi.

Geografiya darslarida o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini tizimlashtirish, mustahkamligini ta'minlash maqsadida klasterdan foydalanish muhim o'rin tutadi. Klaster-cluster- ingliz tilida shajara degan ma'noni anglatadi. (Klaster-tutam, bog'lam)-axborot xaritasini tuzish yo'li-barcha tuzilmaning mohiyatini markazlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish. Bilimlarni

faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo'yicha yangi o'zaro bog'lanishli tasavvurlarni erkin va ochiq jalb qilishga yordam beradi.

Ushbu lokal texnologiya o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan va o'zlashtiriladigan g'oya, qonuniyat va tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishni anglash, bir-biriga uzviylikni tushunishga imkon yaratib, tahliliy-tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga zamin tayyorlaydi. Klaster quyidagi tartibda tuziladi: o'rganilayotgan fan kursi mazmunidagi muayyan g'oya doska yoki qog'oz o'rtasiga yoziladi, so'ngra ushbu g'oya bilan bog'liq tushunchalar bir-biriga bog'liq xolati ko'rsatkich bilan belgilanib, tarmoq hosil qiladi. Klaster bitta bob yoki mavzu bo'yicha yaxlit tuzish o'quvchilarning tizimli fikr yuritishiga zamin yaratadi. Klasterning asosida asosiy g'oya yoki tushuncha o'rin oladi.

Klasterdan foydalaniladigan darslarda o'quvchilar teng sonli kichik guruhlariga ajratilib, ularga o'quv topshirig'ining didaktik maqsadi va bajarilish tartibi tushuntirilgandan so'ng, ular ajratilgan vaqt ichida fikrlarini jamlab, o'zlari tuzgan klasterni himoya qilib, fikrlarini dalillashga imkon yaratilib, eng yaxshi va oson tuzilgan klaster aniqlanadi, g'oliblar rag'batlantiriladi.

Geografiya darslarida lokal darajada qo'llaniladigan texnologiyalardan biri Venn diagrammasi bo'lib, uni ishlab chiqqan ingliz olimi Djonn Venn nomi bilan yuritiladi. Venn diagrammasi o'rganilayotgan mavzuning tushuncha va jarayonlarni tahlil qilish va taqqoslashni talab etadi. O'zbekiston iqtisodiy – ijtimoiy geografiyasi kursining O'zbekiston milliy iqtisodiyotining tuzilishi mavzusida qishloq xo'jaligining mustaqillik yillarigacha bo'lgan davriga qadar muayyan vaqt taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladigan rivojlanishning ekstenziv yo'li, mustaqillikdan keyin esa intensiv xo'jalik yuritish yo'llarining o'xshash va farqli hamda samarali jihatlarini taqqoslashda foydalanish mumkin.

Venn diagrammasi- dars jarayonida ikki va uch jihatlarini hamda umumiy tomonlarini solishtirish, yoki taqqoslash, yoki qarama-qarshi qo'yish uchun qo'llaniladi. Bu usul o'quvchilarda tizimli fikrlash,

solishtirish, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Geografiya ta'limi jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatining bu tarzda tashkil etilishi ularda ijodiy faoliyatni tarkib toptirishga xizmat qiladi. Dars jarayonida o'quvchilar tomonidan tushuncha va atamalarni mustahkam o'zlashtirishga zamin tayyorlash muhim o'rin tutadi, shu sababli har bir bob va mavzular mazmunidagi tushuncha va atamalarni "Atamalar zanjiri" tizimiga keltirishi kerak.

"Atamalar zanjiri" bu atamalar va ularning ta'riflari bo'lib, ulardan o'qituvchi o'tgan mavzuni yakunlash, yangi o'rganilgan mavzu yuzasidan o'quvchilar bilimlarini mustahkamlash maqsadida darsning bir qismida foydalanganligi sababli, lokal texnologiyalari guruhiga kiritish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mazkur texnologiyadan ta'lim tarbiya jarayonida foydalanishga bir necha usulda yondashish mumkin: o'quvchilar kichik guruhga ajratilib, guruh a'zolaridan kichik konsul'tant tayyorlanadi. Kichik konsul'tant unga berilgan topshiriqdagi atamalar asosida guruhning a'zolarini kartochka vositasida baholaydi. Bunda o'quvchilar aytilgan atamalarning izohini aytishni yoki izohga qarab atamani aniqlashi mumkin. Har bir to'g'ri javob uchun kartochka berilganligi sababli, kartochkalar soni ularning to'plagan balini belgilaydi. Keyingisi, o'quvchilar bob va mavzular mazmunidagi, tushuncha va atamalar ro'yhati beriladi. Ularning mazmuni va mohiyatiga ko'ra, o'zaro mantiqiy bog'langan zanjir klaster holiga keltirish talab etiladi. Masalan O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi kursining aholi mavzusini oladigan bo'lsak, aholi, tabiiy ko'payish, tug'ilish, o'lim darajalari, mexanik ko'payish, tarkibi, diniy tarkib, urbanizatsiya, mehnat resurslari, mehnat yoshi va x.k. ushbu yondashuv ko'p vaqtni talab etsada, samaradorligi yuqori bo'lib, o'quvchilarni mantiqiy fikr yuritish ko'nikmalarini, rivojlantirish imkonini beradi. "Atamalar zanjiri" dan o'tgan mavzuni yakunlash qismida foydalanilganda o'quvchilarning kichik guruh a'zolaridan og'zaki holda mazmuni va mohiyatiga ko'ra o'zaro bog'liq holda yangi atama qo'shishi talab etiladi. Guruhning birinchi ishtirokchisi bitta atama bilan boshlagan o'yinyakunida guruh a'zolari soniga teng atamalar zanjiri vujudga keladi. Ikkinchi bosqichda mazkur atamalarga ta'rif berish va ularni izohlash talab etiladi.

Geografiya darslarida tezkor o'yinlar va o'yin mashqlaridan ham foydalanish muxim o'rin tutadi. Geografik diktant o'quvchilarning o'zlashtirgan nazariy bilimlarini yangi kutilmagan vaziyatlarda qo'llashga imkon yaratib, o'quvchilar bilimidagi tipik xatoliklarni aniqlash imkonini beradi. Shu sababli, barcha iqtisodiy-ijtimoiy, tabiiy geografiya kurslarida o'quvchilarning bilimini nazorat qilish va baholashda geografik diktantlardan foydalanish tavsiya etiladi. Masalan, O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi kursining "Aholi va inson omili" - Aholi manzillari" mavzusida quyidagi biologik diktantdan foydalanish maqsadga muvofiq. Ushbu geografik diktantning birinchi turida o'quvchilardan nuqtalar o'rniga mos keluvchi tushunchalarni qo'yish tavsiya etiladi.

Lokal darajadagi pedagogik texnologiyalar darsning muayyan qismida o'quvchilarning bilish faoliyatini

faollashtirib, ta'lim samaradorligini orttirishga xizmat qiladi. O'quvchilarning bu faoliyatga kirishishi va muayyan ko'nikma va malakalarni egallagandan so'ng, pedagogik texnologiyalarga asoslangan darslarni o'tkazishi, ya'ni xususiy metodik darajada qo'llashi mumkin.

O'zbekiston sanoati" mavzusini o'qitishda foydalaniladigan xususiy metodik darajadagi texnologiyalar. Xususiy metodik darajada geografiya fanining barcha kurslarini o'qitish jarayonining maqsadi va vazifalarini amalga oshirish maqsadida geografiya ta'limi mazmunini o'quvchilar ongiga singdirishda foydalaniladigan o'qitish metodlari, vositalari va shakllarining majmuasi tushuniladi. Xususiy metodik darajada darsning barcha bosqichlari pedagogik texnologiya talablari asosida tashkil etiladi. Bunda o'qituvchi o'rganiladigan mavzuning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlaridan kelib chiqqan holda qaysi texnologiyadan foydalanish, mazkur texnologiya asosida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari, darsda o'quvchilarning bilishi lozim bo'lgan o'quv topshiriqlari, o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimini nazorat qilish va baholash yo'llarini belgilashi lozim. O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasini o'qitishda xususiy metodik darajadagi pedagogik texnologiyalardan didaktik o'yin texnologiyalari, modulli ta'lim texnologiyalari, hamkorlikdagi o'qitish texnologiyalaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Geografiya ta'limi jarayonida didaktik o'yinli texnologiyalar didaktik o'yinli dars shaklida qo'llaniladi. Ushbu darslarda o'quvchilarning bilim olish jarayonini o'yin faoliyati bilan uyg'unlashtiriladi. Didaktik o'yinli darslar orqali quyidagi funktsiyalar amalga oshiriladi: Ta'lim-tarbiya berish; shaxsni rivojlantirish; o'quvchilarni ijodiy faoliyatga yo'naltirish; bilimlarni nazorat va tahlil qilish; kasblar bilan tanishtirish va kasbga yo'naltirish; o'quvchilarning muloqot va nutq madaniyatini rivojlantirish. Dars jarayonida bu funktsiyalar majmua holda amalga oshiriladi, lekin quyida o'rganiladigan didaktik o'yin turlarida qaysidir funktsiya ustunlik qiladi. Masalan, konferentsiya darslaridao'quvchini rivojlantirish ustunlik qiladi, qolgan funktsiyalar unga ilova bo'ladi, o'yin mashqlarda bilimlarni nazorat va tahlil qilish ustunlik qiladi, qolgan funktsiyalar uni to'ldiradi. Geografiya o'qituvchisi didaktik o'yinli darslarni o'tkazishga qizg'in tayyorgarlik ko'rishi va uni o'tkazishda quyidagi didaktik talablarga amal qilishi maqsadga muvofiq: Didaktik o'yinli darslar dasturda qayd etilgan mavzularning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsad va vazifalarni hal qilishga qaratilgan bo'lishi; jamiyatdagi muhim muammolarga bag'ishlanib, ular o'yin davomida hal qilinishi; odob-axloq meyyoriga mos kelishi; o'yin tuzilishi mantiqiy ketma-ketlikda bo'lishi; darsda didaktik printsiplarga amal qilinishi va eng kam vaqt sarflanishiga erishish.

Didaktik o'yinli darslarning muvaffaqiyati, avvalo o'quvchilarning mazkur o'yinlarga puxta va qizg'in tayyorgarlik ko'rishlariga, o'qituvchining mazkur faoliyatni tashkil etish va mohirlik bilan boshqarishiga bog'liq.

O'quvchilarning didaktik o'yinga tayyorgarlik ko'rish faoliyati quyidagilarni o'z ichiga olishi: didaktik o'yin maqsadi, vazifasi, olib borilish tartibi, qoidalari bilan tanishish; muammoli vaziyatni anglash; muammoli vaziyatdan chiqishning eng samarali yo'llarini topish; har bir o'quvchi o'zi bajarishi lozim bo'lgan vazifalarni anglashi, o'qituvchidan kerakli yo'riqnomaga va ko'rsatmalar olish; o'zaro hamkorlik, o'zaro yordam va o'zaro nazorat vujudga kelishi lozim.

Didaktik o'yinli darslarni o'quvchilarning bilim olish va o'yin faoliyatining uyg'unligiga ko'ra syujetli-rolli o'yinlar, ijodiy o'yinlar, ishbilarmonlar o'yini, konferentsiyalar, o'yin-mashqlarga ajratish mumkin. Didaktik o'yinli darslar ichida konferentsiya darslari muhim o'rin tutadi. Konferentsiya darslari o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishda, ilmiy dunyoqarashni kengaytirishda, ularni qo'shimcha va mahalliy materiallar bilan tanishtirishda, ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan mustaqil ishlash ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi konferentsiya darsini o'tishdan avval dars mavzusini, maqsadi va vazifalarini aniq belgilab olib shu mavzuga oid qo'shimcha ilmiy, ilmiy-ommabop adabiyotlarni ko'zdan kechiradi. Mazkur dars o'tkazishdan 10 kun oldin dars mavzusi e'lon etilib, unga tayyorgarlik ko'rish uchun adabiyotlar tavsiya qilinadi. e'lon qilingan didaktik o'yinli darsda "olimlar" rolini tanlash, mavzuni har tomonlama yoritish, har bir o'quvchining qiziqishi va qobiliyatiga yarasha ma'ruza tayyorlash o'quvchilarning ihtiyorida bo'ladi. Darsga tayyorgarlik davrida o'qituvchi tomonidan ijobiy rag'batlantirishning ustunligi va muvaffaqiyatga yo'llovchi o'qituvchining muloqot madaniyati, o'zaro yordami o'quvchilarning darsga qizg'in tayyorgarlik ko'rishning muhim omili sanaladi.

Zamon bilan hamnafas ishlayotgan har bir o'qituvchi o'quvchilardagi bu istak va orzularni amalga oshirish uchun ta'lim jarayonida shunga o'xshash o'yinlarni o'z vaqtida o'tkazishi o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini orttirish va bilish faoliyatini faollashtirishga zamin tayyorlaydi.

Geografiyani o'qitishda turli didaktik o'yinlar.

Geografiya ta'limida faol metodlarni qo'llash darsdagi mutloq shakllarini o'zgarishiga olib keladi. O'qituvchi materialni bayon qilishda, o'quvchilar bilimlarini tekshirishda ayniqsa faol metoddan unumli foydalanishi maqsadga muvofiq. Hozirgi kunda keng qo'llanilayotgan dars-suhbat, dars tadqiqot, dars-konferentsiya, har xil vazifaviy o'yinlar o'quvchilarni darsga tayyorlashda, darsning ayrim bosqichlarida o'qituvchining o'rni bosa olish imkoniyatlarini yara-

tadi. Amalga oshirilgan tadqiqot natijalari quyidagi hulosalarni bayon qilish imkonini beradi: Pedagogik kuzatishlarimiz va mavjud adabiyotlar tahlili "O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi" fani o'quvchilarning mamlakatimiz iqtisodiy salohiyati to'g'risidagi bilim va tushunchalarni shakllantirish dolzarb ta'limiy muammolardan biri ekanligini ko'rsatdi. Zero ma'naviy barkamol avlod bugungi kunda keng tafakkur egasi bo'lmog'i kerak. Bundan tashqari darslarni "O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi" o'quv fanini zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali tashkil etish nafaqat fanlararo balki mavzulararo bog'liqlikni ham ta'minlashda muhim o'rin egallaydi hamda o'quvchilarni bilish faoliyatini faollashtiradi. O'quvchilarga faqat dastur asosida belgilangan mavzular to'g'risidagi bilimlarni beribgina qolmasdan ularning dunyoqarashi va tafakkurini rivojlantirishga, jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganishga ham katta hissa qo'shadi. Bugungi kunda iqtisodiy-ijtimoiy geografiya fani jamiyatning rivojlanishida harakatlantiruvchi iqtisodiy, ma'naviy kuch ekanligini hech kim inkor eta olmas kerak. Shuning uchun ham kelajagi buyuk davlatni barpo etishga jazm qilgan avlod, birinchi navbatda O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi fani asoslarini chuqur anglashlari va uni mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning tub asoslariga qoya olishlari maqsadga muvofiq hisoblanadi. Geografiya ta'lim jarayonining muvaffaqiyati o'qituvchining ilmiy-metodik saviyasiga va pedagogik mahoratining yuqori darajada bo'lishi, zamon bilan hamnafasligi, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va boshqarish ko'nikmalariga bog'liq bo'ladi. O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasini o'qitishda, boshqa didaktik o'yinlar bilan bir qatorda o'yin mashqlardan o'z o'zida va samarali foydalanish maqsadga muvofiq. O'yin mashqlar uchun televidenie va matbuot orqali berib borilayotgan va o'quvchi yoshlarning eng qiziq mashg'ulotiga aylangan o'yinlarni andoza qilib olish mumkin. Bular jumlasiga "Zakovat", "Zinama-zina", "Imkon shou" kabilarni kiritish mumkin. Mazkur o'yinlarda o'quvchilar avvalo o'z kuchi va bilimlarini sinab ko'radilar va yana ularning aksariyati shu o'yinlar ishtirokchisi bo'lishni orzu qiladilar. Zamon bilan hamnafas ishlayotgan har bir o'qituvchi o'quvchilardagi bu istak va orzularni amalga oshirish uchun ta'lim jarayonida shunga o'xshash o'yinlarni o'z vaqtida o'tkazishi o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini orttirish va bilish faoliyatini faollashtirishga zamin tayyorlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Герасимова Т.П. О новом подходе к методике обучения географии // География в школе. - 1989. №3. - с. 87-91
2. Жильцова О.А. Обучающие технологии в естественно - научном образовании школьников. - М.: Полиграф сервис, 2003.

ABDULLA QAHHORNING “DAHSHAT” HIKOYASI TILI VA UNDAGI SINONIMLIK HODISASI

Esirgapova Gulsanam G'oziboy qizi

*Jizzax davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 2-bosqich magistranti,
O'zbekiston, Jizzax*

Surayyo Eshonqulova

*Jizzax davlat pedagogika instituti Dotsenti,
O'zbekiston, Jizzax*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Abdulla Qahhorning “Dahshat” hikoyasida qo'llanilgan sinonimlar va ularning tahlili, sinonimlik hodisasining vujudga kelishi, sinonimlik va variantdorlikning til talabi ekanligi va tilga xos xususiyatlari, matn sinonimiyasi keng yoritilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Abdulla Qahhor, dahshat, sinonim, sinonimiya hodisasi, matn sinonimiyasi, uslubiy sinonimiya, badiiy matn.

Konstantin Stanislavskiyning “San’atdagi hayotim” kitobida L. Tolstoy haqida aytilgan bunday bir gap bor: “*Uning hayotligida biz “Tolstoy bilan bir zamonda yashash qanday baxt!” der edik. Yuragimiz g'am-g'ussaga to'lib toshganda, hayotda qiynalganda yoki kishilar ko'zimizga yirtqich bo'lib ko'ringanda “Yana Polyanada Tolstoy bor-ku!” degan fikr bilan o'zimizga tasalli berardik...*”. Xuddi shu kabi Abdulla Qahhor tirikligida o'zbek ziyolilarida ham shunday bir qanoat va tasalli bor edi – deydi Ibrohim Haqqul o'zining “*Abdulla Qahhor jasorati*” nomli essesinde. Abdulla Qahhor zamonaning eng kerakli so'zlarini o'z asarlari orqali o'quvchiga yetkazib bergan. Bu haqdagi fikrlarni adibning “O'tmishdan ertaklar” kitobining boshida O'tkir Hoshimov tomonidan yozilgan kirish qismida uchratish mumkin. “*Adib. Dramaturg. Ustoz.*” deya nomlangan kirish qismida yozadi: “*Abdulla Qahhorning yozuvchilik mahoratini belgilaydigan narsa faqat uning so'z qo'llash mahorati emas, u o'zining qahramonlarini tirik odamga aylantirgan. Kitob o'qiyotib u odamlarning aniq qiyofasini ko'rgandek, ovozini eshitgandek bo'lasiz*”. Ha, bunday mahorat hamma yozuvchida ham yo'q. A. Qahhor qahramonlari kuchli, sabrli, matonatli, mard va jasur... “Dahshat” hikoyasidagi Unsin aynan shunday obrazdir.

Badiiy matn tahlilida avvalo, asar nomlanishidan boshlab tahlil qilinadi. Odatda, asar voqealari peyzaj tasviri bilan boshlanadi. Bu o'quvchilarning o'zi o'qishga kirishayotgan asarining ruhiga kirishiga, uni tasavvur qilishiga va qahramonlarning ruhiy kechinmalarini anglab yetishiga yordam beradi. Yozuvchining hikoyalaridagi mavzularda ham, asarlarining o'zida ham tilshunoslik tahliliga doir barcha unsurlar mavjudligi bilan boshqa yozuvchilardan ajralib turadi. Yozuvchi asarlarida tilshunoslikning barcha sathlariga oid misollarni qiynalmasdan topishimiz mumkin. Ayniqsa, “Qahhorcha” qisqalik va lo'ndalik o'zbek tilining naqadar boy va mazmundor ekanligini ochib beruvchi jihat. Biz ushbu maqolamizda Abdulla Qahhor hikoyalaridagi sinonimlarning qo'llanilishi va ularning uslubiyatiga nazar tashlamoqchimiz. Sinonimlik hodisasini birgina “Dahshat” hikoyasi misolida yoritishga urindik. Hikoyaning nomlanishi aslida, asar mazmunini yorituvchi asosiy jihat deb hisoblasak, biz

tahlilga tortayotgan “Dahshat” hikoyasi mavzusidan boshlab sinonimlik til hodisasining tahliliga kirishamiz.

Sinonimlik hodisasi asar nomlanishidan boshlanib, asar ichida shartli ravishda davom ettiriladi. Shuning uchun yozuvchi ijodining mavzu ko'lami o'rganilayotganda uning asar tarkibidan ayri holda tahlil qilishning imkoni yo'q nazarimizda. Yuqoridagi hikoyasiga e'tibor qaratsak, “Dahshat” so'zining lug'aviy ma'nosi- (hayronlik, hayratda qolish) – nihoyat darajadagi qo'rqinch, vahima, xavf. Abdulla Qahhorning “Dahshat” hikoyasida ham qo'rqinchli tasvir vositalari sinonimik qatori keltirilib, ularni tadrijiy kuchaytirib boradi. “*Yaqin ikki kundan beri ko'z ochirmayotgan kuzak shamoli yaydoq daraxtlar shoxida chiyillaydi, g'uvillaydi; tomlarda vishillaydi, yopiq eshik va darchalarga bosh urib uf tortadi.*” Bu sinonimik qatordagi neytral so'z- *dahshat*; matnning birliklari sifatida so'z va so'z birikmalarini mahorat bilan qo'llab, iboralarning serqirra ma'nolari bilan asarini bezaydi. Bir stimuly so'z atrofida turli semantik unsurlarini birlashtiradi. Bu stimuly shartli ravishda sinonimlik hosil qilgan tushunchalardan tarkib topadi. “Stimuly” so'zi assotsiativ tilshunoslikning birligi bo'lib, sinonimlik hodisasiga yaqin. Ya'ni “dominanta” atamasi “stimuly so'z” bilan o'xshashliklarga ega. Biz sinonimlik hodisasiga kengroq to'xtalib o'tsak, sinonimiyaning shu vaqtgacha aniq ilmiy ta'rifi yaratilmagan. Sinonimiyaning hozirgi asosiy va bosh masalalaridan biri *sinonim* tushunchasini ta'riflashdir. Sinonimlar deyarli barcha o'rinlarda “*shakl jihatdan har xil, ma'no jihatdan bir xil*” deya ta'riflanadi, ammo bu sinonimlar mohiyatini to'la ochib bera olmasligi bir qator ilmiy tadqiqotlarda aytib o'tilgan. Sinonimlar bir tushunchani ifodalaydigan, ammo ma'no nozikliklari bilan bir-biridan farq qiladigan so'zlardir. Dunyo tilshunosligida ham bir-biriga teng kelib qolgan so'zlar aynan sinonim sifatida qabul qilinmasligi ko'p kuzatiladi. Masalan, “Dahshat” hikoyasining o'zida bir qancha stimulyning ishtiroki ma'noning ta'sirchanligini oshiradi. Biz buni shartli sinonimlar deb ham qarasa bo'ladi. (*Dahshat, go'riston, shamol uvullaydi, bo'yra*) bular stimuly so'z sifatida “Dahshat” stimuly atrofida birlashgan. Aslida, “dahshat” deganda insonlarning ko'z

oldiga birinchi navbatda qabriston va insonning o'limi bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar keladi.

Bu kabi tahlil uchun Abdulla Qahhor asarlaridan ko'plab misollar keltirish bo'ladi. Abdulla Qahhor ijodidagi hikoyalarga berilgan nomlardan so'ng so'z birikmasi yoki epigraf qo'llanilishini ko'rishimiz mumkin. Bu sinonimiya hodisasini namoyon bo'lishi (ma'noviy yaqinlik)ga turtki bo'lgan birliklarni qo'llash bilan aks ettirilgan. Masalan: "Yillar" (O'tdi umrim voh darig'...); "O'g'ri" (Otning o'limi itning bayrami.); "Bemor" (Osmon yiroq, yer qattiq)...Bu esa bir stimulyat atrofiga semalarning to'planishini keltirib chiqaradi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan olganimizda, "...bu shaklan teng kelmagan, sinonimlik hosil qila olmaydi" - degan e'tirozlar bo'lishi tabiiy. Ana endi sinonimlik hodisasiga olimlarimiz nuqtai nazari bilan qarash:

"Sinonimiya - shaklan har xil ammo, bir tushunchani turli bo'yoq va ottenka tusi bilan ifodalaydigan leksemalar. Sinonim leksema orasidagi munosabat *sinonimiya* yoki *sinonimik munosabat* deb yuritiladi" - deydi R.Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M.Qurbonova, M. Abduzalova kabi mualliflar.

"Dahshat" hikoyasidagi kuzak shamolning tasvirida uning bir qancha uslubiy sinonimlari (*chiyillaydi, g'uvillaydi, vishillaydi, uf tortadi*) qo'llanilgan. Shamolning harakati uning tezlashishiga qarab yuqoriga o'sa boshlagan. Yana bir o'rinda shamolning harakati quyidagidek tasvirlanadi; (*shamol goh och bo'riday uvular, goh o'lim changaliga tushgan mushukday pixillar, vag'illar; qulog'i guvullayotgan shamolda...*)bu o'rinlardagi shamolning turli harakatlari turli sinonimlar orqali ifodalamoqda.

Sinonimlarning uslubiy vazifasiga to'xtalsak: *uvullar-* harakatning ovozga nisbatlanishi, ovozning kuchliligi; *pixillar-* ovozning kuchini ifodalashda ishtirok etib, oldingi sinonimidan ko'ra kuchsizroq; *vag'illar-* bu sinonim ham matn tarkibida bo'lib, ular alohida holda bir ma'noni bildirmaydi. Bir semaning sememalari bo'lib kela olmaydi. *Uvullar-* ko'proq bo'ri va itning ovoziga nisbatan ishlatiladigan so'z; til vositalaridan **metofora** qo'llanilgan, ovozning o'xshatilishi; *pixillar-* mushukka nisbatan ishlatiladi;

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Adabiyotimiz faxri. "Abdulla Qahhor ijodiy merosining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati" mavzusidagi ilmiy-adabiy anjuman materiallari. T.: 2007.
2. Lingvist (Ilmiy maqolalar to'plami). "Akademnashr". T.: 2011y.
3. Konstantin Stanislavskiy "San'atdagi hayotim"
4. Ibrohim Haqqul "Abdulla Qahhor jasorati" esse. T.: 2018
5. A.Qahhor. O'tmishdan ertaklar. "Sharq" nashriyoti. T.: 2014
6. "O'zbek tilining izohli lug'ati" T.: 1995y
7. R.Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M.Qurbonova, M. Abduzalova. Hozirgi o'zbek dabiyy tili. T.: 1996
8. Qahhor A. Anor. Hikoyalar to'plami. Badiiy adabiyot, T.: 2005.
9. D.E.Lutfullayeva. Assotsiativ tilshunoslik asoslari. T.: 2017.

vag'illar- parrandalar va suvning ham tovushini ifodalashga xizmat qiladi. Yozuvchi bunday sifatlarni keltirishidan maqsad ham uning turli sifatlarni aks ettirish bo'lib, bu badiiy niyat uslubiy sinonimlar orqali amalga oshirilgan. *Shartli sinonim* desak ham bo'ladigan ushbu sinonimlar matn tarkibidan ajralganda boshqa ma'noni anglatadi. Turli ma'no qirralari yozuvchi mahoratidan bir predmetning sifatini ifodalashga xizmat qildirilgan. Bu esa birgina matn doirasida. Aynan bitta yozuvchining bir necha sinonimlarni bir necha matnda yoki asarida keltirishi ularning bir xil vazifa bajarishi degani emas, faqatgina, bir matn uchun xos *sema* boshqa bir matnda o'sha leksema bilan, bir xil shaklda ifodalansa-da, turli uslub va bo'yoqlar, turli ma'no qirralari va turli ma'no tashuvchi vazifada keladi. Quyida matn haqida ham fikr yuritib o'tamiz va matndagi ma'no va matndan tashqaridagi ma'no, til birliklarining va til vositalarining turli o'rinlardagi vazifalari haqida ham to'xtalamiz.

Matn tarkibidagina ishtirok etgan so'zlarda sinonimlik hodisasi ko'p uchraydigan holat (*chiyillaydi, g'uvillaydi, vishillaydi, uf tortadi*). Bu matn tipi ya'ni matnda uning tashuvchi ma'nosi bilan bog'liq. Bizda tabiiy savol tug'iladi. *Matn o'zi nima?* Matn bu- butunlik. U o'zida asosiy g'oya tashuvchi birliklardan tarkib topadi. *Tilshunoslikda qanday birliklar bor?* degan savollar ustida munozaralar yuritiladi. Biz matnga ta'rif berganda, ikkita asosiy belgiga, bog'lanishlilik va yaxlitlik belgisiga asosiy e'tibor beramiz. Gaplar o'rtasida yuzaga kelgan munosabat til birliklarining vazifasi bilan bog'liq. Bunda matnni g'oyasi uchun xizmat qilayotgan til birligi qaysi sathda bo'lmasin u bir sath jihatidan tahlil qilinadi. Demak, biz *shartli snonim* deb hisoblagan sinonimlar ham matn tarkibidagina.

Xulosa qilib aytganda matn tarkibidagi sinonimlik hodisasini o'rganishda shu narsa muhimki, har qanday til birligi sathlardan qat'iy nazar matn tarkibida sinonimlik hosil qila olishi mumkin. Bu esa matniy sinonimlar deyiladi. Demak, olimlarimizning fikrlarini jamlaydigan bo'lsak, Abdulla Qahhorning "Dahshat" hikoyasida qo'llangan (biz tahliliga to'xtalgan) *birliklar* matn sinonimlari hisoblanar ekan.

INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING BOSHLANG'ICH SINFLARDA INGLIZ TILINI O'QITISHDAGI AHAMIYATI

Juraboyeva Gulmira Sherali qizi

*Samarqand davlat chet tillar instituti 2-kurs talabasi,
O'zbekiston, Samarqand*

To'xtayeva Gulbahor

*Samarqand davlat chet tillar instituti 2-kurs talabasi,
O'zbekiston, Samarqand*

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda mamlakatimizda yosh avlodning ta'lim olishi, xorijiy tillarni o'rganishi, turli xil zamonaviy texnologiyalardan foydalanishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Yoshlarimiz bunday imkoniyatlardan unumli foydalangan holda bilim olib, xorijiy tillarni puxta o'rganib kelishmoqda. Hozirgi kunda xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini mukammal o'rganish zamon talabiga aylanib bormoqda. Bu jarayon davlatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng qizg'in shiddat bilan boshlangan edi. Birinchi prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov xorijiy tillarni o'rganish haqida quyidagi fikrlarni aytgan edilar: "Hozirgi paytda xorijiy tillarni o'rgatishga yurtimizda katta ahamiyat berilmoqda. Bu ham albatta, bejiz emas. Bugun jahon hamjamiyati o'ziga munosib o'ringa intilayotgan mamlakatlarimiz uchun chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o'z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyatini baholashning hojati yo'qdir".

Kalit so'zlar: axborot texnologiyasi, zamonaviy texnika, innovatsion texnologiyalar, metodlar, an'anaviy dars, no-an'anaviy dars, tushuncha, ta'lim sifati, samaradorlik, tinglash tushunish, erkin fikrlash, o'yinlar, guruhlariga bo'linish.

Ushbu fikrlarning asosi ravishda muhtaram yurtboshimizning 2012-yil 10-dekabrda PQ 1875-sonli "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qaroriga muvofiq barcha ta'lim muassasalarida, jumladan, maktablarda ham chet tillarni o'qitishga, o'qitishga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Ushbu qaror chiqarilgandan so'ng, barcha ta'lim muassasalaridagi o'quv darsliklari xorijiy davlatlar darsliklaridan andoza olgan holda qaytadan yaratildi va nashr etildi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ingliz tilini boshlang'ich sinflardan jumladan, 1-sinfdan boshlab o'rgatish joriy etildi. Respublikamizda chet tili o'qituvchilarining bilim, ko'nikma va malakalarini baholashning umumiyevropa andozalari tavsiyanomlari (CEFR) ga mos ravishda yangi usul va talablari ishlab chiqildi. Har bir maktabda chet tillarni zamon talabiga mos bo'lgan axborot kommunikativ texnikalar asosida o'qitish uchun alohida maxsus xonalar ajratildi va ular zamonaviy texnologiyalar, misol uchun, lingafon, proyektor, sensorli televizor, kompyuter, magnitli doska va shu kabi jihozlar bilan jihozlandi.

Hozirgi paytda umumiy o'rta ta'lim maktablarda ingliz tilini o'rgatishda maxsus ingliz tili o'qituvchilari darslarni innovatsion texnologiyalar asosida olib borishmoqda. Bunday innovatsion texnologiyalar asosida dars o'tish avvaldan ma'lum bo'lgan an'anaviy dars o'tish uslubidan tubdan farq qiladi. Chunki, agar o'qituvchi har doim bir xil qolipdagi an'anaviy dars o'tish metodidan foydalangan holda dars o'tsa o'quvchilarda o'sha dars bo'lgan qiziqish va ishtiyoq yo'qoladi. Ayniqsa, bu usul boshlang'ich sinf o'quvchilari qo'llansa o'quvchilarda butunlay tilga bo'lgan munosabat yo'qoladi. Shuning uchun zamonaviy innovatsion texnologiyalarning boshlang'ich sinflarda til o'rgatishda o'rni muhim. Interfaol no-an'anaviy usullar bilan o'qituvchilarning bilim berishi bugungi kundagi har bir o'qituvchi uchun xosdir.

Ma'lumki, darsning turli xil o'yinlardan foydalanib, zamonaviy texnikalar orqali o'tilishi jazzi bolajonlarning tilni chuqurroq o'rganishlari uchun zamin yaratadi. Ular bolalikdan o'z imkoniyatlarini namoyish etish, diqqatlarini jalb qilish, ko'proq ma'lumot qabul qilish uchun harakat qilishadi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchilar ning zamonaviy innovatsion texnologiyalarni olib kirishi va u orqali dars o'tishi ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda yordam bermoqda. Qo'llanilayotgan har bir texnika o'zining maxsus vazifasi ega. Misol uchun, kompyuter orqali o'qituvchi o'tayotgan mavzusiga doir turli xil videoroliklar, kichik syujetli kinofilmlar, multfilmlarni o'quvchilarga ko'rsatishi mumkin. Bunday qo'llanmalarni nafaqat kompyuterda, balki boshqa texnikalar orqali ham ko'rsatish mumkin. Lingafonlar yoki audiouzatgichlar orqali esa turli mavzudagi audiolarni, dialoglarni eshittirib o'quvchilarning tinglab tushunish savodxonligini oshirish mumkin. Mutaxassislarining fikricha, dars jarayonida interfaol o'yinlardan foydalanish o'quvchi- ni faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi jarayon hisoblanadi. Chunki o'qituvchi qanchalik o'yinlardan ko'proq foydalansa, o'quvchilarda o'zlarining bilimlaridan ko'proq foydalangan holda ular ko'proq ishtirok etish va bir-birlari bilan raqobatda bo'lgan holda mavzularni o'zlashtirishi oson bo'ladi. Har bir o'yinni tashkil etishda o'qituvchi o'quvchilarni turli guruhlariga bo'lgan holda darsni olib borsa, ular butun dars davomida faol bo'lishadi. Bunday o'yinlar orqali dars o'tishning samarali tomonlaridan yana biri bu o'zlashtirishi sust bo'lgan o'quvchilarning ham o'yinlarda faol bo'lishidir. Chunki ba'zi bir o'quvchilar o'z bilimlarini boshqalar oldida tushunarli holatda yoritib bera olmaydilar.

Psixologlarning ta'kidlashiga ko'ra, o'yinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o'zini namoyon qilish, hayotda barqaror o'rni topish, o'zini o'zi boshqarish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirishning

fundamental ehtiyojlariga tayanadi. O'quvchi interfaol o'yinlardan foydalangan holda dars o'tishda haqiqatdan ham o'zini to'laqonli ko'rsatishiga sharoit yaratiladi. Bu vaziyat o'zlashtirishi sust bo'lgan o'quvchilar uchun yana ayni muddaodir. O'qituvchi an'anaviy holatda dars o'tgan paytdagiga qaraganda bu o'quvchilar o'yin faoliyatida ko'proq o'zlarini ko'rsata oladilar. Shunday o'quvchilar borki, ular o'yinlar davomida o'zlarining imkoniyatlarini amalga oshirib, o'z-o'zlarini boshqara oladilar.

Har qanday o'yin zamirida umumiy qabul qilingan ta'lim prinsiplari, taktikasi yotishi kerak. O'quv o'yinlariga o'quv predmetlari asos qilib olinishi kerak. O'qituvchi tashkil qiladigan o'yinlar asosan, o'sha kunda qaysi mavzu o'tilishiga asoslangan holda tuzilishi kerak. O'yinlar jarayonida o'quvchi oddiy darsga qaraganda bu mashg'ulotga qiziqibroq yondashadi va bemaolol faoliyat ko'rsatadi. Chunki o'quvchilar har doim bir xil holda o'tiladigan darslardan zerikishadi. O'qituvchi qandaydir bir yangi o'yinni tashkil etsa, o'quvchilarda o'sha o'yinga nisbatan qiziqish paydo bo'ladi va o'yin natijasida ular yangi mavzuni qanday oson tushunishganlarini his qiladilar.

Ta'kidlash lozimki, o'yin eng avallo, o'qitishning bir usulidir. O'quvchilar o'yinli darslarga qiziqib qatnashadilar, g'alaba qozonishga intiladilar, o'qituvchi ular orqali o'quvchiga ta'lim-tarbiya ham beradi. O'quvchi inglizcha o'yin o'ynab, gapira olarkanman, tinglab tushuna olarkanman, yoza olarkanman, deb ishonadi, qiziqadi. Shundan so'ng o'zlarida ishonch hissi ko'proq uyg'onadi. O'quvchilar har bir darsda bundan ham faolroq bo'lishga harakat qilishadi. Hozirgi kunda ingliz tili darslariga qo'yilgan eng muhim talablardan biri o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishdir. O'quvchilarda o'tiladigan mavzu bo'yicha o'zlarida yetarli darajadagi tushunchalarni hosil qilish uchun o'qituvchi yangi darsni boshlagandan so'ng birinchi navbatda o'sha mavzu bo'yicha o'quvchilarning fikrlarini oldindan so'rashlari lozim. Bu esa o'quvchilarni bir-birlarini tinglab mustaqil fikrlashlariga imkoniyat yaratib beradi. Misol uchun, uy hayvonlari (domestic animals) mavzusi bo'lsin. O'qituvchi dastlab o'quvchilardan uy hayvonlari nima? Ularga qaysi hayvonlar kiradi? Ularning hovvoyi hayvonlardan qanday farqi bor? Kabi savollar bilan har bir o'quvchining fikrini eshitsa ular ko'proq ma'lumot to'planadi.

Bugungi kunda ingliz tili o'qituvchilari Amerika Qo'shma Shtatlari, Angliya pedagoglari tajribasiga tayangan holda, quyidagi innovatsion metodlardan foydalanib kelmoqda: "Muammoli vaziyat yechimi" (Creative problem solving) bu usulni qo'llash uchun hikoyaning boshlanishi o'qib beriladiva qanday yakun topishi o'quvchilar hukmiga havola qilinadi. Bu usul ko'proq 3-4- sinf o'quvchilari uchun qo'llanilishi mumkin. Chunki ular ko'layotgan vaziyatga qarab undan xulosa chiqarish uchun, vaziyatni davom ettirish uchun oz miqdorda bo'lsada tushuncha bo'ladi.; "Quvnoq topishmoqlar" (Merry riddles) o'quvchilarga topishmoqlar o'rgatish Ingliz tilini o'rgatishda muhim ahamiyatga ega, ular o'zlariga notanish bo'lgan so'zlarni o'rganadilar va o'ylab topishmoq javobini topadilar. O'qituvchi dars davomida o'quvchilar

uchratadigan yangi so'zlar orqali hosil qilgan topishmoqlaridan o'quvchilar ko'proq yangi so'zlarni o'rganadilar;

"Tezkor javob" (Quick answers) o'tilgan dars samaradorligini oshirishda yordam beradi. O'rganilgan mavzu bo'yicha qisqa va aniq javob talab qiladigan savollar tuziladi va ular orqali o'tilgan dars yaxshi mustahkamlanadi;

"Chigil yozdi" (Warm-up exercises) o'quvchilarni darsga qiziqtirish uchun sinfda har xil o'yinlardan foydalanish. Bu usul asosan, dars boshlangandan so'ng tashkil etiladi. O'qituvchi o'quvchilarga biror bir ingliz tilidagi qo'shiq eshittiradi va guruh bo'lib uni takrorlatadi yoki har bir o'quvchidan birma-bir inglizcha so'zlarni so'rab chiqadi. Kim to'xtamasdan oxirigacha yetib borsa o'sha o'quvchi g'loib bo'ladi va mukofotlanadi; "Pantomima" (Pantomime) bu usul juda qiyin mavzular tushuntirilishi kerak bo'lgan darsda yoki yozma mashqlar bajarilib, o'quvchilar charchagan paytda foydalanilsa bo'ladi. Bu usulda o'quvchilar kichik guruhlariga bo'linishadi va so'zlarni yoki biror bir jarayonni imo-ishoralar bilan ko'rsatib berishadi. Agar bu usul o'quvchilarning charchagan paytlarida bajarilsa o'quvchilar o'zlarini yana tetik his qilishadi va darsga faolroq yondashishadi;

"Hikoya zanjiri" (A chain story) usuli o'quvchilarning og'zaki nutqini oshirishda va xotirani mustahkamlashda yordam beradi. Berilgan kichik hikoyalarni o'quvchilar bir yoki ikki marta o'qib chiqishganidan so'ng o'sha hikoyani qaytadan aytib berishadi. Bu usuldan foydalangan holda o'qituvchi qaysi o'quvchining xotirasi qanchalik mustahkamligini bilib oladi;

"Rolli o'yinlar" (Acting characters) bu usul darsning barcha tiplarida qo'llanilishi mumkin. Misol uchun, o'tiladigan dars "Ertaklar (fairy tales)" mavzusi bo'lsin. O'quvchilar o'qituvchi tomonidan berilgan ertakning qahramonlarini bo'lib olgan holda ularning harakatlarini ko'rsatish, gaplarini aytgan holda rol ijro etishadi. Shuningdek, bu usul ko'proq o'quvchilarning aktoyrlil qobiliyatini namoyom etishda ham muhim;

"Allomalar yig'ini" (Thinkers meeting) U. Shekspir, A. Navoiy, R. Burns kabi shoirlar va yozuvchilarni "taklif qilish" mumkin. Bunday paytda ular aytib ketgan hikmatli so'zlardan darsda foydalanish yoshlarni komil inson bo'lib tarbiyalanishiga yordam beradi;

"Rasmlar so'zlaganda" (When pictures speak) usuli ancha qulay bo'lib, ingliz tilini o'rgatishda o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda yordam beradi, buning uchun mavzuga oid rasmlardan foydalanish lozim. O'qituvchi mavzuga oid rasmlarni o'quvchilarga tarqatadi yoki doskaga ilib qo'yadi. O'quvchilar rasmlardan foydalanib mavzuni yoritib berishadi. Bu usulda o'quvchilar o'zlarining gapirish (speaking) qobiliyatlarini rivojlantirishadi.;

"Kviz kartochkalari" (Quiz cards) o'quvchilarning soniga qarab kartochkalar tarqatiladi va hamma o'quvchilar bir vaqtda darsda ishtirok etish imkonini beradi, bu esa vaqtni tejaydi. Barcha o'quvchilarning o'qituvchi tomonidan baholanisiga ham imkoniat yaratib beradi. Ushbu interfaol o'yinlarning maqsadi, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik, o'quvchining ta'lim jarayonida faol harakati, ziyrakligi

asosiysi esa darsni qiziqarli tarzda o'zlashtirib, yodda saqlab qolishidir.

Bolalardakattayoshdagilarganisbatantilniyaxshiro-qvatezroqo'rganishgabo'lganmoyillikkuclibo'ladi, 6-7 yoshdagibolalarma'lumotlarni tushuni bermas, balki ularni mexanik tarzda yodlaydi. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilariga ingliz tilini o'rgatishda ingliz tili grammatikasidan boshlamaslik kerak. Chunki ular dastlabki til o'rganish bosqichida zo'riqishga duch kelishadi va til o'rganishga bo'lgan qiziqishlari so'nib boradi. Kichik yoshdagi bolalarga xorijiy tillarni o'rgatish anchagina mushkil ish hisoblanadi. Bolalarga ingliz tilini mazmunli va qiziqarli tarzda o'rgatish uchun quyidagi usullardan ham foydalanish samarali natijalar bermoqda:

Qo'shiq va she'rlar orqali tushuntirish yoki esda qolishi qiyin bo'lgan, ma'noga ega bo'lmagan harf yoki birikmalarni kuyga solib o'rgatish.

Bunga misol qilib, bolalarning ingliz tili alifbosini qo'shiq qilib o'rganishlari shunchaki yodlashdan ko'ra ko'proq samara berishini ko'rsatish mumkin. Ular alifboni qo'shiq tarzida yodlashsa, ham tez, ham oson o'rganishadi.

Aqliy va jismoniy harakatlar bilan bog'liq o'yinlar;

Misol uchun "Zanjir o'yini" (Chain Drill) ni o'quvchilar bilan birgalikda o'ynalsa, o'qituvchi o'quvchilarni xonada doira shaklida teradi va qo'liga to'p olib bir o'quvchiga to'pni otadi va bitta yangi so'zni aytadi. To'pni qabul qilgan o'quvchi xohlagan bir o'quvchiga to'pni otadi va biror so'zni yoki uning tarjimasini so'raydi. O'yin shu tarzda davom etadi. Bu o'yin o'quvchilarning ham jismoniy ham aqliy qobiliyatlarini sinovdan o'tkazadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'. Hoshimov, I. Yoqubov. "INGLIZ TILI O'QITISH METODIKASI" (o'quv qo'llanma) Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2003, 303 bet.
2. Otaboyeva.M.R. "Chet tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish va uning samaradorligi" Toshkent. "молодой учёный".2017
3. Yo'ldosheva D.A. "Kichik yoshdagi bolalarga ingliz tilini o'rgatishning innovatsion usullari". Toshkent. "молодой учёный". 2017.
4. Internet sayti: www.ziyonet.uz

Multfilmlar;

Bolalar til o'rganish davrida multfilmdagi gaplarni to'liq tushuna olishmasada, multfilm qahramonlarining xatti-harakatlari ular ishlatayotgan so'zlarni tushunishadi. Bu esa o'quvchilarning tinglab tushunish (listening) qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Ko'zga ko'rinadigan va kundalik hayotda ko'p ishlatiladigan buyumlarga yozish.

Masalan, eshik (door), deraza (window), kitob (book), daftar (notebook), va shu kabilarni ustiga nomini yozish. Bunday buyumlar o'quvchilarning deyarli har kuni ko'zlariga tashlanish turadigan buyumlardir va shu orqali ular tez-tez takrorlashadi va ko'proq so'zlarni yodlashadi.

Yangiliklar orqali;

Bolalar juda qiziqqon bo'lishadi va ular yangilikni yoqtirishadi. Agar o'qituvchi har kuni har xil usuldagi metodlardan foydalangan holda dars o'tsa o'quvchilarda o'sha darsga nisbatan qiziqish kuchayadi va ular qandaydir bir yangilikni kutgan holda darsga mustahkam tayyorlanib kelishadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, innovatsion metodlar asosida dars o'tishning ayniqsa, boshlang'ich sinflardagi o'rni beqiyosdir. Chunki, kichik yoshdagi o'quvchilarga ingliz tilini qiziqarli tarzda o'tish ularning kelajakda ingliz tilining yuqori pog'onalarini ham o'rganishda mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi. Innovatsion metodlar o'quvchilarda ko'proq bilim olishga ishtiyoq yaratib beradi. O'qituvchilar o'z dars jarayonlarida an'anaviy dars o'tish usuli bilan cheklanmagan holda dars o'tishsa, o'ylaymizki, kelajak avlodlar uchun ham bu usul yaxshi samarasini beradi.

SIYOSIY FAN

XAVFSIZLIK, MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAG'RIKENGLIKNI TA'MINLASH –
USTUVOR VAZIFALARDAN BIRI*Sherniyazova Gulnara Utenyazovna**siyosatshunoslik fanlari nomzodi, dotsent, Berdax nomidagi Qoraqalpoq Davlat Universiteti,
O'zbekiston, Nukus*ГЛАВНАЯ ОБЯЗАННОСТЬ – ЭТО ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ,
МЕЖДУНАРОДНОГО МИРНОГО СОСУЩЕСТВОВАНИЯ И РЕЛИГИОЗНОЙ
ТОЛЕРАНТНОСТИ*Шерниязова Гульнара Утениязовна**канд. полит. наук, доц., Каракалпакский Государственный Университет имени Бердаха,
Узбекистан, г. Нукус*MAIN RESPONSIBILITY IS ENSURING SECURITY, INTERNATIONAL PEACE EXISTENCE
AND RELIGIOUS TOLERANCE*Gulnara Sherniyazova**Candidate of Political Science, Associate Professor Karakalpak State University named after Berdakh,
Uzbekistan, Nukus*

ANNOTATSIYA

Maqola muallifi zamonaviy O'zbekiston ko'p millatli va ko'p konfessiyali mamlakat bo'lib, u erda turli millat va elatlar vakillari tinch va totuvlikda yashayotganini ta'kidlaydi. Bunday sifatli davlatga erishish O'zbekistonning insonparvarlik va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan milliy siyosatining mantiqiy natijasidir. Shuningdek, mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq mamlakat rahbariyati ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolarni hal etish bilan bir qatorda, milliy-madaniy qadriyatlar va an'analarni tiklashga muhim ahamiyat bera boshlaganligi qayd etildi.

АННОТАЦИЯ

Автором статьи подчеркивается, что современный Узбекистан является многонациональной и многоконфессиональной страной, где представители различных наций и народностей проживают в мире и согласии. Достижение такого качественного состояния является закономерным результатом национальной политики Узбекистана, основанной на гуманизме и общечеловеческих ценностях. Также отмечается, что с первых дней независимости руководство страны наряду с решением социальных, экономических и политических задач начало придавать первостепенное значение вопросам восстановления этнокультурных ценностей и традиций.

ABSTRACT

The author of the article emphasizes that modern Uzbekistan is a multinational and multiconfessional country where representatives of various nations and nationalities live in peace and harmony. The achievement of such a qualitative state is a logical result of the national policy of Uzbekistan based on humanism and universal values. It is also noted that from the first days of independence, the country's leadership, along with solving social, economic and political problems, began to attach paramount importance to the restoration of ethno-cultural values and traditions.

Kalit so'zlar: diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik, ko'p millatli, ko'p konfessiyali, milliy va diniy siyosat.

Ключевые слова: религиозная толерантность, межнациональная гармония, многоэтническая, многоконфессиональная, национальная и религиозная политика.

Keywords: religious tolerance, interethnic harmony, multi-ethnic, multi-religious, national and religious politics/

Ko'p asrlar davomida turli etnik guruhlar, madaniyatlar va dinlar vakillari qadimiy va serhosil diyorimizda tinchlik va hamjihatlikda, osuda hayot kechirmoqda. Mehmondo'stlik, mehr-oqibat, samimiylik va samimiy bag'rikenglik o'zbek xalqiga doimo xos bo'lib kelgan va uning mentalitetining asosiga aylangan.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida millatlararo munosabatlarning yangi bosqichi boshlandi. Mamlakatimizda davlat siyosatining muhim ustuvor yo'nalish-

laridan biri bu bag'rikenglik va insonparvarlik madaniyatini rivojlantirish, fuqarolik tushunchasi va hamjihatlikni mustahkamlash, yosh avlodni vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashdir. Bularning barchasi hayotda to'liq ravishda amalga oshirildi.

“O'zbekistonda 130 dan ortiq millat va elat vakillarining o'zaro anglashuvi va hamjihatligi sharoitida osoyishta hayot kechirishi mustaqillik yillarida erishgan eng muhim yutuqlarimizdandir. Mamlakatda faoliyat

ko'rsatayotgan 137ta milliy madaniy markazlar millatlararo totuvlik va do'stlikni mustahkamlashda ulkan hissa qo'shayotgan davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Turli dinlar o'rtasida sabr-toqat muhitini mustahkamlash, fuqarolarning dinidan qat'iy nazar, ularning teng huquqliligini ta'minlash bizing ustuvor vazifalarimizdan biridir» [4], - deya ta'kidladi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev.

“2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi”ning beshinchi yo'nalishi aynan diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash masalasiga bag'ishlangani mamlakat Prezidenti va hukumatining xalqaro hujjatlarda belgilangan umuminsoniy vazifalarga qaratayotgan yuksak e'tiborining namunasidir.

Qolaversa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017 yil 19 sentyabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida “Ma'rifat va diniy bag'rikenglik” deb nomlangan maxsus rezolyutsiya qabul qilish tashabbusi bilan chiqqani jahon hamjamiyatining diqqatini tortdi.

O'zbekistonda 16 xil konfessiyaga mansub 2 mingdan ortiq diniy tashkilotlar mavjud. Respublikada 158 xristian tashkilotlari, 8 yahudiy jamoalari, 6 bahayi jamoalari, Xare Krishna jamiyati va Buddistlar ibodatxonasi, jami 174 noislomiy tashkilotlar faoliyat ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda yashaydigan barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an'analariga hurmat bilan munosabatda bo'lish ta'minlangan, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratilgan. Tailim 7 tilda olib boriladi: o'zbek, qoraqalpoq, qirg'iz, rus, qozoq, tojik, turkman. Jurnallar 8 tilda, gazetalar 10 tilda nashr etiladi [3, b.106-107].

O'zbekistonda dindorlar barcha diniy bayramlarni bemalol nishonlaydilar. Har yili yurtimizda musulmonlar Qurbon Xayit va Ramazon Xayitini, xristianlar Pasxa va Rojdestvoni, yahudiyalar esa Peysax, Purim va Xanukka diniy bayramlarini keng ko'lamda nishonlashadi. Bundan tashqari, har yili respublika rahbariyatining to'liq ko'magi bilan dindorlar muqaddas joylarga ziyorat qilishadi.

Mustaqillik yillarida yurtimizdan 116 mingdan ortiq fuqaro Haj, 93 mingdan ortiq fuqarolar Umra safarini amalga oshirgan. [6]

2017 yil may oyida 140 dan ortiq milliy madaniy markazlarning samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stona munosabatlar bo'yicha qo'mita tashkil etildi.

Xalqimizning boy madaniy, ilmiy va ma'naviy merosini har tomonlama o'rganish, ushbu merosni jahon hamjamiyati orasida keng targ'ib qilish, Islom dinining chinakam gumanistik mohiyati va mazmunini chuqur ochib berish maqsadida Toshkent shahrida Islom tsivilizatsiyasi markazini yaratish bo'yicha ishlar boshlandi. Bu erda dunyo madaniyati va musulmon tsivilizatsiyasining rivojlanishiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk allomalar va dinshunoslar, taniqli shoir va yozuvchilar, rassomlar va xattotlar haqida keng ma'lumotlar to'planadi.

Shu bilan bir qatorda, Imom Buxoriyning boy merosini asrab-avaylash va o'rganish, uning ma'rifatli islom to'g'risidagi ta'limotlarini tarqatish maqsadida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Samarqandda buyuk alloma nomi bilan ataladigan xalqaro ilmiy markaz tashkil etishga qaror qildi.

O'zbekistonda hukmronlik qilayotgan do'stlik va hamjihatlik muhiti tinchlik va barqarorlikning eng muhim omili, olib borilayotgan islohotlar samaradorligini oshirish, mamlakatimizning xalqaro maydondagi obro'sini oshirishdir.

O'zbekistonning ushbu sohadagi milliy siyosati, xususan, quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

Birinchidan, teng huquq va erkinliklarni, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, fuqarolarning qonun oldida tengligini ta'minlash.

Ikkinchidan, turli siyosiy institutlar, mafkuralar va qarashlar asosida ijtimoiy hayotning rivojlanishini ta'minlash.

Uchinchidan, turli millat va elatlar vakillarining tillari, urf-odatlari va an'analariga hurmatni ta'minlash, ularning rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish.

"O'zbekiston xalqi millatidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari" degan konstitutsiyaviy qoidadan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, Asosiy qonunimizda mustahkamlangan barcha huquq va erkinliklar barcha millat va elatlar vakillariga teng darajada istisnosiz tatbiq etiladi.

O'zbekiston milliy siyosatining asosiy printsiplari hayotda o'zining amaliy ifodasini topmoqda. Hozirgi kunda mamlakatimizda 140 dan ortiq milliy-madaniy markazlar mavjud. Ta'kidlash joizki, milliy-madaniy markazlarning ko'p qirrali ma'naviy-ma'rifiy faoliyati bizning umumiy uyimiz - O'zbekistonda o'zaro hurmat va millatlararo bag'rikenglik ruhini qaror toptirishda muhim omil hisoblanadi.

O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlarida ko'zda tutilgan teng huquq va imkoniyatlardan foydalanib, turli millat vakillari iqtisodiyot, fan va madaniyatning turli sohalarida samarali mehnat qilib, Vatan ravnaqi va mustaqilligining mustahkamlanishiga, mamlakatimizning dunyodagi obro'-e'tiborini oshirishga, islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga munosib hissa qo'shmoqdalar. Va bu ishlari evaziga mamlakat rahbariyati va hukumati tomonidan munosib taqdirlanmoqda.

Jamiyatda tinchlik va barqarorlikni ta'minlashda diniy bag'rikenglik muhim rol o'ynaydi.

Xalqimizga xos diniy bag'rikenglik an'anasi chuqur tarixiy ildizlarga ega. Ushbu an'analarni mustahkamlash, ularni mazmunli boyitish ham mustaqil O'zbekistonning din sohasidagi siyosatidir.

Diniy tashkilotlar bilan munosabatlarda davlat dunyoviy bo'lib, quyidagi tamoyillarga amal qiladi.

Birinchidan, dindorlarning diniy tuyg'ularini hurmat qilish, diniy e'tiqodlarni fuqarolarning yoki ularning qonuniy birlashmalarining shaxsiy ishi sifatida tan olish.

Ikkinchidan, teng huquqlarning kafolati va diniy e'tirofga sazovor bo'lgan va ularni tan olmagan fuqarolarning ta'qib qilinishiga yo'l qo'yilmasligi.

Uchinchidan, turli diniy birlashmalar bilan ma'naviy tiklanish masalalarida o'z imkoniyatlaridan foydalanish

va umuminsoniy axloqiy qadriyatlarini tasdiqlash zaruriyati.

Mustaqillik yillarida Islom ilmiga va ma'rifatiga ulkan hissa qo'shgan buyuk allomalar va mutafakkirlarning ziyoratgohlari obodonlashtirildi, mamlakat aholisi va uning mehmonlari bu ziyoratgohlarga bemaol ziyorat qilmoqdalar. O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan ko'plab tarixiy obidalar qayta tiklandi, me'moriy va yodgorlik majmualari qurildi, 1955 tasi ochildi, 2000 dan ortiq masjid va 9 madrasa faoliyat ko'rsatmoqda. Bugungi kunda O'zbekistonda 20 ga yaqin turli dinlarga mansub 2000 dan ortiq diniy tashkilotlar mavjud. Ularning aksariyati musulmon tashkilotlari. Mustaqillik yillarida yuzlab cherkovlar, ibodatxonalar va ibodat uylari qurildi va tiklandi. [5]

2018 yilda Toshkent Islom universiteti O'zbekiston Xalqaro Islom akademiyasiga aylantirildi. Shunday qilib, o'rta maxsus o'quv yurtlari va Toshkent Islom institutining bitiruvchilari diniy ta'limni akademik darajada davom ettirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Akademiyada o'zbek yoshlari bilan bir qatorda qo'shni davlatlar fuqarolari ham tahsil olishadi.

Diniy sohada ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlarni boshqa misollar ham tasdiqlaydi. Shunday qilib, 1996 yil noyabrda rus pravoslav cherkovining Toshkent va O'rta Osiyo eparxiyasining 125 yilligi keng nishonlandi. O'sha yilning dekabr oyida, Evangelist-lyuteranchilar jamoati O'rta Osiyoda yagona Markaziy lyuteran cherkovining 100 yilligini nishonladilar.

2002 yilda Markaziy Osiyoda katolitsizmning 100 yilligi nishonlandi. 2003 yil oktyabr oyida Samarqandda Arman Apostol cherkovining 100 yilligi munosabati bilan tadbirlar bo'lib o'tdi. [1, b. 8.]

Yuqorida aytilganlarning barchasi O'zbekiston millatlararo va dinlararo bag'rikenglik mamlakati degan xulosaga kelishimiza imkon beradi. Ham individual, ham ijtimoiy guruhlar darajasida, ham butun jamiyatda bag'rikenglik qadriyatlarining shakllanishi buyuk ke-lajakka erishish uchun asosdir.

Qadim zamonlardan beri Yer yuzida yashovchi xalqlar turli xil dinlarga e'tiqod qilib, o'ziga xos har xil madaniyatlariga, tiliga, urf-odatlar va turmush tarziga ega bo'lganlar. Mamlakatimizning eng muhim savdo yo'llarida joylashgan jug'rofiy joylashuvi, uning ko'plab mamlakatlar bilan madaniy aloqalari diniy va madaniy hayotga katta ta'sir ko'rsatdi va o'ziga xos turmush tarzini belgilaydigan omillardan biriga aylandi.

Xalqimiz tarixida turli millat va din vakillarining tinch-totuv yashab kelayotgani va hamkorligi, ularning bag'rikengligi, tinchligi va hamjamiyati haqida ko'plab misollar mavjud. Shu sababli O'zbekiston hududida hech qachon diniy sabablarga ko'ra nizolar bo'lmagan. Iliq munosabatlarni islom, xristian va yahudiy diniy jamoalar o'rtasidagi aloqalarda ko'rish mumkin.

Ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston dunyodagi ilk diniy qarashlar va g'oyalar paydo bo'lgan qadimiy joylardan biri hisoblanadi. Bunga Teshik-Tosh g'orlaridagi qadimiy qabristonlar, Faez-i Qora-tepadagi topilma relesi, Dalverzintepa va So'g'diyona topilmalari, shuningdek, frantsuz va yapon arxeologlari bilan hamkorlikda olib borilgan tadqiqotlar natijalari dalolat beradi.

Qadim zamonlardan beri bizning mintaqamizda zardushtiylik, buddizm, iudaizm mavjud bo'lgan. Ular keyinchalik murakkab mafkuraviy tizimlarga aylangan. Aksariyat mutaxassislar Markaziy Osiyoni, aniqrog'i Xorazmni zardushtiylik vatani deb hisoblashadi. Zardushtiylik hukm surgan bir davrda O'rta Osiyoda buddizm ham muhim o'rin egalladi.

Arablarining hujumi va mintaqada islom dini paydo bo'lishi arafasida Nestorian yo'nalishi bo'yicha xristianlik bu erdan Suriyadan Eron orqali o'tib, muhim mavqega ega bo'ldi. 6-asrning boshlarida Samarqandda nestorian episkopi, 8-asrda esa Nestorianlarning mitropoliti xizmat qilgan. Bundan tashqari, qadimgi davrlarda nasroniylikni qabul qilgan aholi hozirgi Toshkent va Xorazm viloyatlarida istiqomat qilishgan.

Ta'kidlash joizki, O'rta Osiyoda Islomgacha yak-kaxudolik g'oyasi mustaqil asosga ega edi. G'arbiy Turk xoqonligida Xoqon tizimining hukmronligi davrida (552-576) "tangri", "xudo" so'zlari muqaddas osmon – Yuqori kuch ma'nosida ishlatilgan.

Yuqori kuchni "tangri", "xudo" so'zlari bilan nomlash Markaziy Osiyo xalqlarining tilida shu qadar mustahkam o'rtnashganki, hattoki Islom dini paydo bo'lganidan keyin ham tubjoy xalqlar Ollohni "tangri", "xudo" deb atashgan. Bu hodisa hozir ham kuzatilmoqda. Umuman olganda, O'rta Osiyoda Islomgacha bo'lgan davrda 10 dan ortiq turli dinlar bo'lgan, deb ishoniladi.

VIII asrda O'rta Osiyoni arablar tomonidan bosib olishlari natijasida islomlashtirish boshlandi. Aholining bir qismi eng qadimgi din turlarini tan olishda davom etdilar. Mamlakatimizda yak-kaxudolikni qabul qilish uchun yaxshi asosning mavjudligi O'rta Osiyo xalqlari tomonidan Islom dinini tan olishga olib keldi. Bu erda islom va mahalliy dinlar, ularning qadriyatlar, marosimlari va urf-odatlar birlashdi. Markaziy Osiyo xalqlari mahalliy diniy va axloqiy g'oyalarni, huquqiy normalarni va urf-odatlarini Islom diniga kiritdilar. Shu sababli Islom Movarounnahrda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'la boshladi.

X asrda zamonaviy O'zbekiston hududida hanafiy maktabi paydo bo'ldi.

O'tmishning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassam etgan O'zbekiston madaniyati, o'z navbatida, nafaqat islom madaniyatining keyingi rivojlanishiga, balki G'arbiy Uyg'onish davriga, global miqyosda bag'rikenglik tamoyillarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli xalqlarimizning madaniy yutuqlari nafaqat musulmon, balki dunyo madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Aynan shu davrda yaratilgan Imom al-Buxoriyning "al-Jomi as-sahih" (IX) hadislar to'plami zamondoshlari tomonidan an'anaviy sunniy to'plamlar ichida eng yaxshi deb tan olingan va hozirgi kunda dunyodagi barcha musulmonlarning asosiy kitoblaridan biri bo'lib kelmoqda. Ushbu kitob orqali mamlakatimiz tarixida bag'rikenglik tamoyillari doimo ustun bo'lib kelganligini ko'rish mumkin.

O'sha paytda mavjud bo'lgan bag'rikenglik Imom Buxoriy, Imom Termiziy kabi diniy fikr vakillariga va dunyoviy ilm egalari hamda Farobiy, Xorazmiy, Beruniy kabi ilmiy qadriyatlarining tarqalish g'oyasini olib boruvchilarga yonmo-yon yashab ijod vilan shug'ullanishlariga imkon berdi.

13-asrda mo'g'ullar istilosi mintaqada islom dinining keyingi rivojlanishi jarayoniga o'ziga xos ta'sir ko'rsatdi. O'sha paytda shakllangan so'fiy oqimlari xalqni so'fiylarning g'ayriinsoniy bosqinchilariga qarshi birlashtiruvchi omilga aylandi, keyinchalik ular sarbadaqlar harakatida faol ishtirok etdilar.

Aynan shunday diniy muhitda buyuk Amir Temur dunyoga keldi. Temuriylar davrida Islom O'rta Osiyoning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynay boshladi. Amir Temur o'zining "Tuzuklar" kitobida shunday yozadi: "Men Allohning diniga va Muhammadning shariatiga qo'limdan kelgancha yordam berdim". U Islomni fanatizmdan xoli din, umuminsoniy din sifatida tushundi. Aynan uning bu tushunchasi unga o'z yurtida boshqa diniy imtiyozlarni qabul qilishga yordam bergan. Ushbu qirraning muhimligini ta'kidlab, qirol Karl VI Temurga quyidagicha xat yozgan: «Sizga g'amxo'rlik, muloyimlik va ko'plab masihiylarga berilgan imtiyozlar uchun minnatdorchilik bildiraman. Biz, o'z navbatida, sizning yordamingiz bilan va hatto undan ham ko'proq xalqingiz manfaatlariga xizmat qilishga tayyormiz».

Amir Temurning Evropa mamlakatlaridagi elchisi, Sultaniya arxiepiskopi Ioann «Memoir sur Tamerlan et sa Cour» kitobida Amir Temur shaxsiyati to'g'risida shunday deydi: «Temur chet elliklarni, xususan frantsuz va xristian savdogarlarini qabul qiladi, ularning butun mamlakat bo'ylab xavfsizligini ta'minlaydi, g'amxo'rlik ko'rsatadi va yordam beradi».

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдунабиев А. Исторические корни толерантности в Узбекистане // Толерантность – фактор стабильности общества: материалы межвуз. науч.-практ. конф. Ташкент, 2003. С. 8.
2. Источники об Амуре Тимуре // <https://www.samuzinfo.net/>
3. Milliy istiqlol g'oyasi. T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati», 2010, 191 b. <https://religions.uz/faq/index#collapse1>
4. Мирзиёев Ш.М. Последовательное продолжение демократических реформ, обеспечение в стране мира и спокойствия, создание достойных условий жизни для нашего народа - гарантия устойчивого развития: Доклад кандидата в Президенты Республики Узбекистан на VIII съезде Движения предпринимателей и деловых людей - Либерально-демократической партии Узбекистана // Народное слово, 2016. 2 ноября.
5. Мухаммадсодиқов М. Религиозная толерантность как главная черта общественной жизни Узбекистана // Евразийский журнал региональных и политических исследований. 2009, №40.
6. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эътирофи / Президент Ислам Каримовнинг "Туркистон-пресс" нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюси // Ўзбекистон овози, 2007, 24 февраль.

Aynan shu bayonotdan keyin «Temur hayoti»ni frantsuzchaga tarjima qilgan Lyangle «tarixni noto'g'ri talqin qilish, Amir Temur shaxsini to'g'ri talqin qilish, idrok etish va baholashga xalaqit beradi», deb yozdi. [2]

Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq ulkan ma'naviy meros va bag'rikenglik an'alariga ega bo'lgan O'zbekiston dinga o'z munosabatini tubdan va aniq belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida vijdon erkinligi, to'siqsiz ibodat qilish, har qanday dinga e'tiqod qilish yoki hatto biron bir dinga mansub bo'lmaslik kafolati berilgan.

1991 yil 14 iyunda mamlakatning huquqiy amaliyotida "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" qonun qabul qilindi. Ushbu huquqiy hujjatlar asosida davlat diniy rahbarlarning diniy ishlariga aralashmasdan vijdon erkinligi uchun imkoniyat yarata-di. Eng yuksak fazilatlariga ega shaxsni tarbiyalashda dinning ahamiyati va zarurligi e'tirof etildi. Shu bilan birga, davlat dinlarning siyosiy lashuvi, ekstremistik va fundamentalistik oqimlarning paydo bo'lishining oldini olish choralari ko'rmoqda.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, mintaqamiz xalqlari o'rtasida asrlar davomida mavjud bo'lgan hamkorlik, hamdo'stlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik mustaqillik yillarida o'ziga xos mazmun kasb etdi. Bu ko'p millatli va ko'p konfessiyali mamlakatimiz hududida irqidan, millatidan, dinidan va ona tilidan qat'i nazar, davlatimizning har bir fuqarosiga nisbatan bir xil munosabatni tasdiqlaydi.

SOTSILOGIYA

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ЁШЛАР ОНГИГА МЕДИАТАЪЛИМНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ*Ибрагимова Нилуфар Юлдашевна**социология фанлари номзоди Қорақалпоғистон Республикаси халқ таълими
ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази,
Ўзбекистон, Нукус*ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕДИА-ОБРАЗОВАНИЯ В СОЗНАНИИ МОЛОДЫХ
ЛЮДЕЙ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ*Ибрагимова Нилуфар Юлдашевна**канд. социол. наук, Региональный Центр Профессиональной переподготовки педагогических кадров
народного образования Республики Каракалпакстан,
Узбекистан, г. Нукус*PROBLEMS OF FORMATION OF MEDIA EDUCATION IN CONSCIOUSNESS OF YOUNG
PEOPLE IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION*Nilufar Ibragimova**candidate of sociological sciences Regional Center for Professional retraining
of teaching staff public education of the Republic of Karakalpakstan*

АННОТАЦИЯ

Мақолада таълим тизимида ёшлар онгига коммуникатив маданиятни сингдириш муаммолари ҳақида фикр юритилади. Ёшларнинг ахборот хуружига кириб боришида медиа воситалардан тўғри фойдалана билишда таълим тизимининг ўрни ҳақида сўз юритилади. Ахборот коммуникатив воситаларининг тарбиявий томонларини ривожлантириш масаласига алоҳида эътибор қаратади.

АННОТАЦИЯ

В статье освещены вопросы влияния современных информационных потоков на формирование коммуникативной культуры молодежи. Современный подросток весьма подвержен влиянию медиакультуры, оказывающей огромное влияние на его мировоззрение и отношение к окружающему миру. Автор статьи предлагает использовать воспитательный потенциал средств массовой информации для корректировки данного процесса.

ABSTRACT

This article deals with the questions of modern information flow influence in forming communicative culture of youth. Modern undergoes to the influence of mass media, forming a great influence to them mental outlook and relation to the environment. The author of the article suggests to use upbringing potential of mass media for correction the given process.

Калит сўзлар: глобаллашув, глобал муаммолар, маданият, медиа, медиатаълим, оммавий маданият, медиамаданият, медиамухит, медиасаводхонлик, медиабозор, тарбиявий жараён.

Ключевые слова: глобализация, глобальные проблемы, культура, медиа, медиаобразование, массовая культура, медиакультура, медиасреда, медиазнания, медиарынок, воспитательный потенциал.

Key words: globalization, global problems, culture, media, mediaeducation, mass culture, mediaculture, mediaenvironment, media building, mediamarket, educational potential.

Жадал ўзгараётган замон ўз олдида янги бир муаммони қўяди. Мана шундай долзарб муаммолардан бири глобаллашув жараёнидир. Глобаллашув тушунчаси француз тилидан «**global**» умумжаҳон ва лотин тилидан «**globus**» сўзидан олинган бўлиб, ер шари деган маъноларни англатади. Демак, глобализация атамаси ер юзида яшаётган инсонларнинг умумжаҳон цивилизациялашуви натижасида юзага келадиган ижтимоий жараёнларни ифодалайди.

Глобал муаммоларнинг юзага келишини тадқиқ этишларига кўра, асосий сабаблари жаҳон молиявий-иқтисодий танглик натижасида деб қаралади. Бугунги ахборот коммуникатив технологияларнинг тез тараққий этиши натижасида янги глобал муаммолардан бири ёшлар онгига медиатаълим, медиамаданият, медиаалоқа тушунчаларини сингдиришдан иборат.

Шахсининг ва маданиятнинг ўзгариши ёш авлоднинг жиддий муаммоларга дуч келишига сабаб

бўлмоқда. Бундай ўзгаришлар асосан оммавий ахборот технологиялари воситаларининг таъсири остида цивилизациянинг тараққий этиши билан боғлиқ ҳолда содир бўлмоқда.

Бу борада канадалик философ олим М. Маклюэннинг ажойиб кузатишига кўра, коммуникация воситалари инсониятга ва жамиятга ўз-ўзидан таъсир кўрсатади.[6] Шунинг учун коммуникацион технологиялар мактаб ўқувчиларида катта қизиқиш уйғотади. [2, б. 14-19.]

Глобаллашув жараёнида *медиа* ҳар хил аҳоли қатламлари ўртасида кенг тарқалган норасмий таълим тизимидир. Медиа – бу жамиятда тўғри ва айланма коммуникатив алоқа тизими бўлиб, инсонлар билан вақтинча ўзаро алоқадорликни юзага келтирувчи ва уларни қизиқтирувчи, чалғитувчи макондир.

Медиатаълим ўзи нима?

«Медиа» атамаси (лотин тилидан *media, medium* – қўлланма, воситачи маъноларини англатади) – XX асрда дастлаб оммавий маданиятни шакллантирувчи воситаларга қўлланган. Янги феноменнинг вужудга келиши натижасида, атамашуносликда унинг функцияларини тараққий эттириш, атама билан боғлиқ жиҳатлар ва илгари мавжуд бўлмаган асослари яратила бошлади. Ушбу калит сўзнинг вужудга келиши натижасида, «медиамуҳит», «медиамаданият», «медиаълим», «медиаасаводхонлик» ва ҳоказо атамалар ҳам қўлланила бошлади. Қисқа вақт давомида медиа маданиятни европалик олимлардан Арнхейм, А. Базен, Р. Барт, В. Бенъямин, М. Фуко, Ж. Деррида, Ж. Делёз, Г. Дебор, Г. Маркузе, Т. Дж. Митчелл, Ж. Лакан, Ж. Бодрийяр, Г. Полок, М. Маклюэн, С. Жижек, Б. Гройс, Ортега-и-Гассет ва бошқалар назарий жиҳатларини тадқиқ этган.

Француз социологи Пьер Будъенинг таъкидлашича, «медиамаданият» тушунчасини таянч маконда ҳар хил «капитал»ларнинг ёрдами билан бажарувчи конвертланган «рамзий капитал» кўринишида талкин этган. [1]

Бизнинг фикримизча, медиамаданият – бу глобаллашув жараёнида инсониятнинг тараққий этишини доимо янгилаб турувчи, таянувчи ва кўптармоқли маданиятнинг рамзий медиа шакллари мажмуидир.

Медиамаданиятнинг таркибий қисмига қуйидагиларни киритиш мумкин: медиамаданият – «медиамуҳит», «медиаълим», «медиаасаводхонлик», «медиабозор», «медиақурилиш» каби компонентларнинг асосий қисмидир.

Бизнинг тадқиқ этишимизга кўра, медианинг асосий компонентлари мавжуд: медиамаданият, медиамуҳит ва медиатаълим.

1. Медиамаданият – (media culture) – медиа доирасидаги маънавий ва моддий бойликлар мажмуи, шунингдек, ижтимоийлашувнинг қайта ишлаб чиқарилиши, инсониятнинг медиамаданият билан ўзаро муносабатини тараққий эттириш тизимидир. Медиа макон доирасида инсонлар медиааратувчанликка интилади, медиаматнларни баҳолайди, таҳлил қилади ва қабул қилади. Медиа маданият тушунчаси – ахборот маданияти (information culture), видео

маданияти (video culture), аудиовизуал маданияти (audiovisual culture) каби тушунчаларга яқиндир.

2. Медиамуҳит – кўпгина медиа тушунчалари каби, ахборот алмашинув жараёнида, касбий ва таълимий тизимда маданиятнинг юксалиш механизми бўлиб, ахборот технологиялари асосларида таълим ва тарбияни ўз ичига камраб олади.

3. Медиатаълим – (инглиз. media education, лотинча. media – восита). Таълим тушунчаси эса, маънавий ва ахлоқий, маданий бойликлар доирасида касбий ва илмий билимларни ишлаб чиқарувчи ижтимоий институтдир. [5]

Медиатаълим оммавий ахборот воситалари (жамоатчилик, телевидение, радио, кино, видео, интернет ва б.) орқали таълим олувчиларга объектив қонуниятларни кўрсатади. Медиатаълимнинг асосий вазифаларидан бири: ёш авлодни ахборот технологиялар имкониятларидан тўғри фойдаланишга тарбиялайди, ёшларнинг ҳар хил берилаётган ахборотларни тўғри тушунишини, ўзининг мустақил фикрини, жамоатчилик билан ўзаро муносабат маданиятини шакллантиради ва коммуникацион технологиялар ёрдамида инсон онгига таъсир этувчи новербаль муносабатларни йўлга қўяди. Медиа маданият жамоатчиликка аралашуви натижасида иқтисодиёт ва сиёсатга кириб келади, инсонларнинг тафаккурини ижтимоийлашувини, дунёга кўз қарашини, мустақил ва жамоавий ўзаро муносабатларини шакллантиради. Ёшлар эртанги кун одамлари эканлигини ҳисобга олсак, медиатаълимнинг долзарблиги, аҳамияти билан бирга ёшлар онгига медиамаданиятни ҳам сингдириб бориш зарур.

Медиа ахборотлашган жамият кишилиги жамиятнинг ривожланишининг бугунги босқичида шаклланаётган ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ахборот ва интернет тармоқларидан тўғри фойдаланиш ёшлар онгида ижобий хислатларни шакллантириш билан бирга бир қанча муаммоларни ҳам келтириб чиқаради. Бундай муаммолар қуйидагича:

- ёшларнинг тармоқларга ва сайтларга боғланиб қолиши;
- эротик ва парнографик маълумотларга қизиқиб кетиши;
- ёлғон маълумотларни қабул қилиши;
- ижтимоий онгининг манипуляция қилиниши;
- миллий-маънавий кадрятларнинг емирилиши;
- бегона ғояларнинг тўғридан тўғри кадрят сифатида сингдирилиши;
- халқимизнинг тарихий хотирасини ўзгартириш ва бузиш;
- кибертерроризмнинг авж олиши;
- ён атрофдагилар билан мулоқотнинг йўқолиши ва б.

Медиа истеъмоли ижтимоий, маънавий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ҳодиса бўлиб, ҳар қандай хизматни истеъмол қилишдан олдин унинг сифати, нархи, фойдаси, қулайлиги ва бошқа шу каби хусусиятларни инобатга олиши керак. Ахборотлар ким томонидан истеъмол қилинишидан қатъий назар ахборот истеъмол маданиятига эъти-

бор қаратилиши керак. Шунингдек, ҳар қандай истеъмол инсонларнинг маънавий маънавиятининг таркибига айланиб бориши керак.

Ёшлар онгида медиа воситалардан қандай тўғри фойдаланишни шакллантириш масаласига эътибор қаратиш зарур. Медиа истеъмол маданиятини тўғри фойдалана олиш глобаллашув жараёнида интернет тармоғидан жадал ривожланиб бораётган бугунги ҳолатда аҳамиятли вазифалардан бири саналади. Таълим муассасаларида ёшлар онгида тўғри шаклланиши учун китобга бўлган қизиқиш ва китоблардан фойдаланиш маданиятини шакллантирилса, ўқувчи ёшларнинг кундалик фаолияти бўш вақтларини тўғри ташкил қилиш, ҳар хил спорт тўғралаари ва фан тўғралаарини ташкил қилиб тадбирлар ўтказиш ва уларни рағбатлантириб борилса, ўқувчи ёшлар медиа воситаларидан керакли маълумотларни олишда тўғри фойдаланади. Шунингдек, ёшларнинг ахборот хуружларига айланиб қолмаслик учун, ахборот функциялари ва ресурсларини химояланган ахборот муҳитини назорат қилиш зарур.

Ахборот хуружлари таъсири доирасида ёшларнинг ички дунёсида вужудга келадиган руҳий инқирозлар ва танглик, уларнинг ҳаёти давомида учрайдиган муаммоларга, воқеа ва ҳодисаларга объектив муносабатда бўлиш талаб қилинади. Ахборот хуружи таъсирида қолган ёшларда учраган муаммоларга ижобий ечим топа олмаслик, узокни кўра олмаслик, эҳтиётсиз ҳатти-ҳаракатларга мойиллик, далилларга таяниб эмас, балки эмоционал хиссиётларга берилиб иш кўриш кабилар кзатилади. Бундай ҳолатларда ўқувчи ёшларни таълим тизимида, оилада ёки жамоада ички дунёсига нисбатан негатив муносабатни эмас, аксинча иммунитетини мустаҳкамловчи тарбия тизимини яратиш керак бўлади.

Жамиятнинг ҳар бир янги босқичи тарихга янги ёндошувни талаб қилади. Маънавий ҳаётда янги ҳодисалар умумий бўлиб, умуминсоний қадриятлар ва мезонлар асосида янги даврда бўлаётган жараёнларга таъсир ўтказиш мумкин. Инсоният

тараққиётининг барча ривожланиш босқичларида ёшлар тарбияси энг долзарб муаммолардан бири саналган.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А. Каримовнинг медиа маданиятнинг ёшлар онгига таъсири ҳақида «Оммавий ахборот воситалари ҳаётимизга кун сайин чуқурроқ кириб бораётганлигини ҳозир ҳеч биримиз инкор қила олмаймиз. Шунингдек бу жараённи биз табиий ҳол сифатида ҳам қабул қила олмаймиз» таъкидларида медиа воситаларининг ёшлар онгига таъсири хавфини кўра олган. [3, б. 29] Ёшлар онги ва менталитетда медиа маданиятнинг самарали шаклланишига узлуксиз механизмни яратиш зарурлиги: «Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб бериш мумкин»лиги ҳақида таъкидлари ўринлидир. [4, б. 116]

Ҳар қандай фан ва техника тараққиёти маҳсулидан самарали фойдалана олиш ўсиб келаётган авлодларнинг халқимизнинг турли тарихий даврларда кечирган синовларига бардош берган юксак маънавияти ва бой қадриятлари асосида ёшларни ўз фикрига эга, турли маънавий хуружларга қарши тура оладиган иродали, фидойи ва ватанпарвар инсонлар қилиб тарбиялаш керак.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, ёшларнинг медиамаданиятини шакллантиришда оммавий ахборот воситаларининг ролини янада ошириш керак. Шунингдек, оммавий ахборот воситалари орқали медиа маданият ва медиа воситалардан тўғри фойдаланиши учун ёшлар хотирасида чуқур из қолдирадиган, уларни фикрлашга ўргатувчи, диққатини торта оладиган кўрсатувлар берилиб бориш натижасида, ёшлар ўзини-ўзи назорат қила олиш, ўзига-ўзи баҳо бериш қобилиятларининг шакллантиради ва жамоага мослашув кўникмаларини ҳосил қилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Бурдые П. Рынок символической продукции / П. Бурдые // Социологическое пространство Пьера Бурдые [Электронный ресурс]. 2007. -Режим доступа: <http://bourdieu.narod.ru> – Дата доступа: 22.10.2011.
2. Гудилина С.И. Медиаобразование: грамотность и зрительская культура: Образовательные технологии XXI века // Материалы XI городской научно-практической конференции / под ред. Гудилиной С.И., Тихомировой К.М., Рудаковой Д.Т., Васильевой Н.И. -М., 2011. -С. 14-19.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999. 29 б.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият энгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008. 116 б.
5. Культурология в вопросах и ответах / под ред. Г.В. Драча. М., 1999.
6. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешнее расширение человека. М., 2003.

FILOLOGIYA

LINGVOKULTUROLOGIYANING TADQIQOT OBYEKTI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

*Bekiyeva Malika Jamoldinovna**Andijon davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi,
O'zbekiston, Andijon*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari tadqiq qilingan. Shuningdek, lingvomadaniy birliklar, muqobilsiz leksika va lakunalar, tilning paremiologik va frazeologik fondi haqida so'z borgan.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются объект исследования, предмет, цели и задачи лингвокультурологии. Речь шла также о лингвокультурных единицах, незаменимых словарных и пробелах, паремиологическом и фразеологическом фонде языка.

ABSTRACT

This article examines the research object, subject, goals and objectives of lingvoculturology. There was also a discussion of linguocultural units, lexicons and lacunae without alternatives, paremiological and phraseological fund of the language.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, muqobilsiz leksika, lakuna, paremiologik fond, frazeologik fond, o'xshatish, stereotip, ramzlar, konsept.

Ключевые слова: лингвокультурология, безальтернативный словарь, лакуна, паремиологический фонд, фразеологический фонд, аналогия, стереотип, символы, концепт.

Keywords: lingvoculturology, non-alternative vocabulary, lacuna, paremiological fund, phraseological fund, analogy, stereotype, symbols, concept.

Ma'naviyatimizning asosi bo'lgan adabiy tilimizni yanada rivojlantirish, xalqimizning asrlar davomida shakllangan milliy-ma'naviy qadriyatlarini tiklash, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma'naviy merosni o'rganish, mustaqillik mafkurasini badiiy ijod sohasida, ta'lim jarayonida yoshlarimiz ongiga singdirish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biriga aylanib bormoqda. Ma'lumki, kishilar o'rtasidagi aloqaning eng muhim vositasi, fikrni boshqalarga yetkazuvchi qurol bu tildir. Shu bilan birga tilda milliy madaniyatning o'ziga xos oynasi bo'lgan, uni saqlovchi, avloddan avlodga yetkazuvchi birliklar bo'lgan til birliklarni o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi

Zamonaviy lingvokulturologiyaning predmeti turli kodlar - til va madaniyatning hamkorligi natijasida shakllanadigan lisoniy belgilardir. Har bir til shaxsi ayni holatda madaniy shaxs ham hisoblanadi. Shuning uchun til belgilari madaniyatning «tili» ham hisoblanadi va til egasining milliy-madaniy o'zligini ham ko'rsatib beradi. Shu o'rinda barcha grammatik qoidalarga bo'ysungan taqdirda ham ayrim «madaniy to'siqlar» bo'lishi mumkinligini aytib o'tish darkor. A.Vejbistkoy nemis orkestriga dirijyorlik qilish uchun chaqirilgan bir ingliz dirijyori haqida quyidagi voqeani keltiradi: Boshida ish yaxshi yurishmaydi. Dirijyor buning sababi ingliz tilida gapirganligi va nemislar uni "o'ziniki" sifatida qabul qilmayotganidan deb o'ylaydi va nemis tilini o'rganishga intiladi. Birinchi bo'lib ustozidan quyidagi gapni nemischaga tarjima qilib berishni so'raydi: «Eshitinglar, menimcha, mana bundoq qilib chalgan yaxshiroq». Tarjimon o'ylanib qoladi: «Aslida tarjima

qilsa bo'ladi. Biroq «mana bunday chalish kerak» deb qo'ya qolish ma'qulroq».

Bundan chiqadigan xulosa shuki, madaniy to'siq nutq madaniyati normalariga bilan ham bog'liq.

Biz doimo madaniyat haqida bir narsani bilish uchun til materiallarini jalb qilamiz. Xuddi shuningdek, til faktlarini tahlil qilish uchun madaniy realiyalarga murojaat qilamiz. Xorij tilshunosligida madaniy argumentatsiyaning o'rni va salmog'i o'zgardi, ayniqsa kognitiv semantikada. Til birligini madaniy kontekstda tahlil qilish tilshunoslik oldiga bir qator yangi muammolarni qo'ydi. Lingvokulturologiya alohida bilimlar tarmog'i sifatida o'ziga xos vazifalarni bajarishi kerak, ayniqsa, quyidagi masalalarga e'tibor berishi kerak:[1,b.78]

1) til konseptlari tashkil topishida madaniyatning o'rni qanday?

2) til birligi mazmunining qaysi qismiga «madaniy ma'no» birikkan bo'ladi?

3) so'zlovchi yoki tinglovchi bu ma'nolarni anglagan holda qo'llaydilar va bular nutq strategiyasiga qanday ta'sir qiladi?

4) amalda til egasining madaniy-lisoniy kompetensiyasi mavjudmi? Unda matnga singdirilgan va til egalari tomonidan anglangan bo'lishi kerak. Madaniy-lisoniy kompetensiyaning vaqtinchalik ishchi ta'rifini ishlab chiqamiz: u til shaxsining nutq hosil qilish va nutq ijro qilishning tabiiy ko'nikmalariga ega bo'lishi bo'lib, ayniqsa, madaniyat qoidalarini bilish muhimdir. Buni isbotlash uchun til birliklarini tahlil qilishning yangi texnologiyalari kerak;

5) ularning konseptosferasi qanaqa, madaniyatning ifodalanish holatlari-chi? Bir madaniyat sohibi va ko'p madaniyat sohiblari tomonidan ifodalanishi-chi?

6) bu fanning asosiy tushunchalarini qanday tartiblash lozim? Bu tartib til va madaniyatning harakatdagi muammolarini tahlil qilish bilan birga, mazkur paradigma - antroposentirik yoki antropologik paradigmadan tashqarida ham tushunarli bo'lishi lozim;

Bu ro'yxatni to'liq deb hisoblash mumkin emas. Ularni hal qilish o'z-o'zidan yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Mazkur yuqori darajali yoki umumepistemologik vazifalarni P.M. Frumkina barcha fanlar uchun tegishli deb hisoblaydi.

Bu muammolarni hal qilishda qo'shimcha qiyinchilik tug'diruvchi yana bir xususiyat nazardan chetda qolmasligi kerak: til birliklarining madaniy axboroti implisit xarakterda bo'lib, til belgilari ortida yashiringan bo'ladi.[2,b.97]

Bularni idiomalar, iboralar, matallar misolida ham kuzatsak bo'ladi.

V.N.Teliya til birliklarining milliy-madaniy belgilarini tabdil qilishning o'ziga xos usulini taklif qiladi.[5,b.134] Ya'ni uni tilning «ichidan» ichki kuzatuvchi tariqasida tahlil etish kerak. Masalan, kollokatsiya (ajralmas birikmalar)ni lingvokulturologik aspektda tabdil qilish modallik, shuningdek, psixologik omillar bilan bog'liq bo'ladi.

V.N.Teliya taklif qilgan ushbu usuldan tashqari til faktlarini tashqaridan turib ham tahlil qilish talab qilinadi.[6,b.71]

Hozirgi kunda lingvokulturologiyani chetlab o'tgan holda tilshunoslikda biror ishni amalga oshirish qiyin. Uni rad qilish ilmiy jamiyat dunyoqarashiga mos kelmaydi.

Lingvokulturologik tadqiqotning obyekti va predmetini tushuntirishga harakat qilamiz. Barcha ijtimoiy fanlarning umumiy obyekti inson hisoblanadi. Biroq har bir fanning alohida predmeti bor - inson va uning faoliyatiga tegishli biror jihatdir.

Lingvokulturologik tadqiqotning obyekti madaniy axborotning tarjimoni bo'lgan tilning o'zaro aloqalarini o'rganishdir. Bu obyekt bir qancha fundamental fan - tilshunoslik va madaniyatshunoslik, etnografiya va psixolingvistikaning tutashgan nuqtasida paydo bo'lgan.

Tadqiqot predmeti esa til birliklaridir. Bu birliklar madaniyatda simvolik, etalonlik, ramziy-metaforik

ahamiyatga ega bo'lib, inson tafakkuri faoliyati natijasida yuzaga kelgan. Shuningdek, arxetipik va prototipik mazmunga ega bo'lib, mif, afsona, rasm-rusum, folklor va diniy matnlar, yana she'riy va nasriy badiiy matnlarda, iboralar, metaforalar, ramzlar va paremiyalarda uchraydi.

Shu tufayli ham aynan bir lingvokulturologik birlikning o'zi bir necha semiotik tizimga mansub bo'ladi. Rasm-rusum stereotipi matalga o'tib, keyinchalik iboraga aylanadi.[3,b.76]

Ba'zan birgina lingvokulturologik birlik mif, matal va iboralar tarkibiga singib ketgan bo'ladi: bo'ri qadimgi xalqlar tasavvurida qaroqchi, qotil, kallakesar sifatida gavdalanadi. Turkiy xalqlarda esa uning bo'ysunmaslik, erkinlikka ishtiyoqi masalasi birinchi o'ringa ko'tarilgan. Masalan, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida Afrosiyobning o'limidan qayg'urib yig'layotgan beklar «bo'ri bo'lib ulidilar» deyilsa, «Kul tigin» bitiktoshida «Qo'shinim bo'ri kabi edi», - deyiladi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari 31-bobida bekning mardligi bo'riga o'xshatiladi. Xalq tilida esa «mahallaning bo'risi» kabi metaforalar ishlatiladi. Maqollarda «Bo'rining yesa ham og'zi qon, yemasa ham» kabi tarzda qarama-qarshi fikrlar ham uchraydi.[4,b.122]

Tadqiqot obyekti tushunchasi ostida har biri alohida lingvokulturologik birlik bo'lgan bir necha predmet yotadi.[7,b.89] Biz bulardan bir nechtasini ajratib ko'rsatamiz, biroq ularning miqdorini yanada ko'paytirish mumkin. Ular:

1) lingvoo'lkashunoslikning predmeti muqobilsiz so'zlar va lakunalardir, shuningdek, ular lingvokulturologiyaning ham predmetidir;

2) miflashgan til birliklari: arxetiplar, mifologemlar, marosimlar va inonchlar, rasm-rusum hamda odatlar, ular til birliklari tarkibiga yaxlitlangan bo'ladi;

3) tilning paremiologik fondi;

4) tilning frazeologik fondi;

5) etalonlar, stereotiplar, ramzlar;

6) tildagi metaforalar va timsollar;

7) tilning uslubiy imkoniyatlari;

8) nutq madaniyati;

9) nutq odobi sohasi.

Ko'rsatilgan birliklar geterogen yig'indi bo'lsa-da, ular nisbatan «madaniyat tashuvchisi» ekanligi tufayli tadqiqot obyektiga aylanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Маслова В.А. Введения в лингвокультурологию, - М.:Наследие, 1992.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М., 1985.
3. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально - культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс.канд.филол.наук. - Ташкент, 2010.
4. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 2012. № 5.
5. Телия Н.В., Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. - М., 1981.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. - М., 1989.
7. Сепир Э. Отношение норм. Поведения и мышления к языку в кн.: НЛ.в.1. М.,1960.

BADIIY MATNDA PERSONAJLAR NUTQINI INDIVIDUALLASHTIRISHDA IBORALARNING LESKIK-STILISTIK XUSUSIYATLARI

Qurbonov Samgin Azamat o'g'li

*Samarqand davlat universiteti II bosqich magistranti,
O'zbekiston, Samarqand sh.*

Iboralar boshqa lisoniy birliklardan obrazlilik va modal munosabatni yuqori darajada yuzaga chiqarishi bilan ajralib turadi. Ana shu jihatdan ularning badiiy asardagi o'rni va ahamiyati juda muhim. O'zbek tilidagi iboralarning uslubiy xususiyatlarini chuqur o'rganagan olim B.Yo'ldoshev bu haqida shunday yozadi: "Frazeologik birliklar so'zlardan farqli holda obyektiv reallikdagi muayyan voqea-hodisani nomlash uchun emas, balki unga nisbatan modal munosabatni ifodalash maqsadida yuzaga keladi"[1]. Demakki, iboralar voqelikka subyektning shaxsiy munosabatini ko'rsatib berishga xizmat qilar ekan, ularning badiiy tildagi mavqei beqiyosdir. Zulfiya asarlari tilining uslubiy xususiyatlarini tadqiq etgan tilshunos olim S.Karimov e'tirof etganidek, yozuvchilarning o'z ijodlarida frazeologik birliklardan – xalq tilining emotsional-ekspressiv jihatdan boy bo'lgan qatlamidan – foydalanishi har qanday muallifning badiiy mahoratini namoyon qiluvchi muhim ko'rsatkichdir[2, 42-b].

Aytish joizki, frazeologik birliklarning badiiy asardagi uslubiy xususiyatlarini o'rganish muallif ijodiy uslubining o'ziga xos tomonlarini chuqurroq ochish, obraz yaratishda til birliklaridan qanchalik o'z o'rnida novatorlik bilan foydalanganligini anglash imkonini beradi.

Murod Muhammad Do'st milliy tilni ich-ichidan chuqur bilgan, undagi eng nozik ma'no nuqtalarigacha teran his qilgan ijodkor sifatida o'z qissalarida tilning bunday katta imkoniyatlarga ega vositalaridan, iboralardan mahorat bilan foydalangan.

Xususan, "Galatepaga qaytish" qissasida voqelikni obrazli tasvirlash, qahramon shaxsiyatini va ma'naviy-ruhiy qiyofasini ochib berish maqsadida ko'plab xalq iboralariga murojaat qilingan. Masalan, quyidagi o'rinda G'aybarovga atrofda gilarining munosabatini ochib berishda ola qaramoq iborasi qo'llanilgan. Ta'kidlash lozimki, bu ibora mazkur holatni bir necha satrik quruq bayondan ko'ra aniq va mufassalroq tasvirlashga xizmat qilgan: "G'aybarov janozaga arang yetib keldi. Ukalari, ko'ngil yetar qarindoshlar – hamma uni yig'lab qarshi oldi. Lekin uning o'zi yig'layolmadi. Hatto mozorda ham ko'zidan yosh chiqmadi, begona odamday bir chekkada turdi. Unga ola qarashdi". [3, 3-b.]

Yozuvchi ko'p o'rinlarda tasvirlanayotgan epizodda asosiy mazmun tashuvchi biror bir so'zning ma'nosini yanada kuchaytirish va bu orqali tasvirni aniqlashtirish uchun bir nechta iboralardan foydalanadi: "Galatepaning chang ko'chalarida xarish xo'tikday ag'anab o'sgan, mana, biror besh kundirki, bulardan uzoqlashgan bola, hali shahar havosiga to'ymagan, o'zining naq qahramonlik ko'ringan uddaburonligidan, jur'at va jozibasidan mast, boshi aylangan – o'zini qayga qo'yarini bilmaydi..." [3, 122-b.] Mazkur o'rinda muallif G'aybarovning ayni paytdagi holatini tas-

virlashda asosiy "yuk"ni o'z ustiga olgan mast so'zining ma'nosini kuchaytirish, shu asosda tasvirni yanada quyuqlashtirish uchun birdaniga boshi aylangan – o'zini qayga qo'yarini bilmaydi kabi ikkita iboradan foydalanadi. Natijada nafaqat ma'no kuchayadi, balki tasvir o'quvchi uchun yanada ravshanlashadi.

Adib mana bu tasvirda ham Ochil Kuchning qiyofasini ochib berish uchun bir o'rinda ikkita iborani keltirgan, bu iboralar bir-birining ma'nosini to'ldirib, qisqa shaklda keng ma'no ifodlashga xizmat qilgan: "Ochil Kuch guppiroq odam, gapga tez uchadi. Umr bo'yi birovlarining qutqusiga qul bo'lib o'tdi". [3, 9-b.]

Iboralarning badiiy-estetik maqsad bilan bunday qavatlanib qo'llanishi yozuvchining bu birliklardan foydalanishida namoyon bo'luvchi o'ziga xos xususiyat deyishimiz mumkin, negaki adib asarlarida iboralarning bunday qo'llanilishi juda ko'p ko'zga tashlanadi: "...soy bo'yiga borib nima qilasan? Mavlonni urishding, so'kding, xo'sh keyin-chi? Shoxing chiqadimi? Mayli, xotini uni ming bora yo'ldan ursin, pichoq qilib qayrasin, otangning, sening tanningga tig' qilib sanchsin, lekin bari biri Mavlonboy sendan behroq." [3, 6-b.]

Murod Muhammad Do'stning tilni, undagi lisoniy birliklarning ma'no qirralarini chuqur his qilishi, anglashi bir iboraning ikki variantidan turli o'rinlarda tasvirning ichki mazmunidan, tabiiy maromidan kelib chiqib o'ta sezgirlik bilan foydalanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Ma'lumki, tilimizda behurmat qilmoq ma'nosida ishlatiladigan yuziga oyoq qo'ymoq, yuziga oyoq bosmoq, yuziga oyoq tiramoq kabi frazeologik birliklar mavjud. Bu iboralar ma'no darajasi bilan o'zaro farqlanadi, ya'ni yuziga oyoq qo'ymoqqa qaraganda yuziga oyoq bosmoq iborasida, yuziga oyoq bosmoqqa qaraganda esa yuziga oyoq tiramoq iborasida behurmatlik qilish ma'no darajasi kuchli. Yozuvchi bir o'rinda Anzirat kampir haqida "gapirayotgan" roviy nutqida yuziga oyoq bosmoq iborasidan foydalanadi: "Xiyonati yo'q, qing'irligi yo'q, qaytaga Raim oqsoqolni izzat qildi, boshqalarning oldida yuziga oyoq bosib qaytadan er qilmadi, orqavoratdan cholim deb ataydi". [3, 17-b.]. Boshqa bir o'rinda esa yana shu Anzirat haqida gapirayotgan Raim oqsoqol nutqida endi mazkur iboraning yuziga oyoq qo'ymoq variantidan foydalanadi: "– Yo'q, – dedi u sal turib. – Nimasiga afsus qilaman!.. Akalari menga gap qaytarmasa ham bir navi edi, lekin ular yuzimga oyoq qo'ydi, keyin talog'ini aytdim..." [3, 19-b.]. Birinchi misolda yozuvchi Anzirat kampirning ma'naviy-ruhiy qiyofasini tugalroq ochib berish uchun mazkur iboraning behurmatlik qilish ma'no darajasi o'rta bo'lgan variantidan foydalangan. Bu yerda nozik semantik jarayon mavjud. Ya'niki bu variantlarning behurmatlik qilish ma'nosi yuqorida ham ta'kidlaganimizdek, quyidagicha o'sib boradi: yuziga oyoq qo'ymoq → yuziga oyoq bosmoq → yuziga oyoq tiramoq. Lekin bu tasvirda gap

o'ta behurmatlik qilish haqida emas, ayni ma'noning tamomila teskarisi haqida ketmoqda, ya'ni Anzirat kampir "Raim oqsoqolni izzat qildi, boshqalarning oldida yuziga oyoq bosib qaytadan er qilmadi". Mazkur iboralarning bunday inkor ma'nosi – behurmatlik qilmaslik esa quyidagicha darajalanadi: *yuziga oyoq qo'ymaslik* → *yuziga oyoq bosmaslik* → *yuziga oyoq tiramaslik*. Ya'ni bunda behurmat qilmaslik ma'nosi yuziga oyoq qo'ymaslikka qaraganda yuziga oyoq bosmaslikda kuchliroq. Ana shundan kelib chiqib yozuvchi iboraning ayni shu variantidan foydalanadi, iboradan oldin qo'llangan *boshqalarning oldida* birikmasi esa mazkur ma'noni yanada kuchaytiradi, Anzirat kampirning Raim oqsoqolni g'oyatda izzat qilganligini ifodalaydi. Mazkur mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, ikkinchi misolda ham ushbu iboraning *yuziga oyoq qo'ymoq* varianti juda o'rinli qo'llangan. Negaki, bu yerda ibora o'zining tasdiq ma'nosida – behurmat qilmoq ma'nosida qo'llangan bo'lib, Raim oqsoqol tilidan keltirilganki, shuning uchun ham uning ma'no darajasi eng kuchsiz variantidan foydalanilgan. Negaki agar mazkur frazeologizmning boshqa variantlaridan biri qo'llanilganida, qahramonning o'ta kamsitilganligi, ta'bir joiz bo'lsa, "yerga urilganligi" o'z tilidan bayon etilgan bo'lardiki, bu g'ururi osmon qadar bo'lgan Raim oqsoqolning tabiatiga, shu asosda asar mantig'iga zid bo'lardi.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, adib qissalarida iboralar aksariyat hollarda qahramonlarning ruhiy holatlarini mufassal tasvirlash, ma'lum vaziyatdagi holatini aniq tasvirlash uchun qo'llanadi: "G'aybarov mulladan bezor, *ichini it tirnaydi*, yutinib o'tirgancha, Xizrning qolgan sarguzashtini eslaydi." [3, 6-b.]. / "Raim oqsoqol Mulla Chorining pisandasini tushunmay gul-gul yondi." [3, 172-b.]. / "Shoir o'zining yangi to'plamidan, radio-ga eltgan turkumlari-yu Berlindagi tarjimonlaridan gapirib o'tirdi. Axiyri bo'lmasi, yuzidan pardani

sidirdi: – Pul qolmadi, Toshpo'lat, – dedi. – Tayloqovdayam sariq chaqa yo'q." [3, 136-b.]. / "Mahanboy Soli qassobga xo'rozlanib qarab qo'ydi. Qassob miq etmay o'tirardi. – Murod amakining tishi tugul, jag'i uzilib tushsa, achinmas! – U battar avj qildi. – Shaharga ergashtirib borgani uyaladi." [3, 63-b.].

Yozuvchi ko'p hollarda oldin biror iboraning ma'nodoshi bo'lgan so'zni keltiradi, keyin esa o'sha iboraning o'zini qo'llab, tasvirlanayotgan voqea-hodisa, his-hayajonni darajalab, kuchaytirib ifodalaydi. Masalan, *bezor* so'zi va *itini it tirnamoq* iborasi o'zaro ma'nodoshdir. Adib bu ikki lisoniy birlikdan ifodalayotgan mazmunni kuchaytirish, emotsionallikni oshirish maqsadida quyidagicha foydalangan: "G'aybarov mulladan bezor, *ichini it tirnaydi*, yutinib o'tirgancha, Xizrning qolgan sarguzashtini eslaydi." [3, 6-b.]. Mana bu misolda xuddi shunday holat kuzatiladi, ya'ni *shishirmoq* so'zining ma'nosini uning muqobili bo'lgan *pashshadan fil yasamoq* iborasi ta'kidlab, kuchaytirib kelgan: "Sizga qolsa, mening ojizgina shubhamni *shishirib, pashshadan fil yasaysiz*. Men unga qodir emasman, o'g'lim. Men uyalaman." [3, 172-b.].

Ba'zi o'rinlarda yozuvchi iboradan ifodalayotgan mazmunni yanada kuchaytirib ifodalash uchun uning tarkibini kengaytiradi. Masalan, tilimizda *oyoqni tirab turib olmoq* iborasi mavjud. Adib ayni iboraning ma'nosini yanada kuchaytirish uchun uning tarkibiga *mahkam* so'zini kiritadi va quyidagicha qo'llaydi: "Boshqa ko'p odamlar keladi, ko'p marta amal taklif qilishadi, lekin Raim oqsoqol *oyoqni mahkam tirab turib oladi*: yo'q, bizniki bo'ldi, endi yoshlarning omadini bersin..." [3, 196-b.].

Umuman olganda, Murod Muhammad Do'st tildagi nihoyatda keng imkoniyatlarga ega obrazli birliklar – iboralardan katta mahorat bilan foydalangan, ularning yangi ma'no qirralarini kashf etgan va bu orqali tilimiz ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Йўлдашев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Филол.фан.д-ри ...дисс.автореф. – Тошкент, 1993.
2. Каримов С. Зулфия асарлари лингвостилистикаси. – Самарқанд: 2006, 42-б.
3. Murod Muhammad Do'st. Galatepaga qaytish. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009, 240-b.

FALSAFA

**NOOSFERANIN' RAWAJLANIWI HA'M EKOLOGIYALIQ QA'WIPSIZLIK
KONTSEPTSIYASININ' TIYKARINDAG'I EKOLOGIYALIQ MA'DENIYATTIN' PAYDA
BOLIWI**

Muxammediyarova Akmaral

*«Sotsialliq pa'nler» kafedrasida doktoranti, Berdaq atindag' Qaraqalpaq Ma'mleketli Universiteti,
O'zbekistan, No'kis*

Berdimuratova Alima Qarlibayevna

*filos. ilim. doktori, professor, «Sotsialliq pa'nler» kafedrasida baslig'i,
Berdaq atindag' Qaraqalpaq Ma'mleketli Universiteti,
O'zbekistan, No'kis*

Kamalova Khatira Sabirovna

*sots. ilim. kand., «Sotsialliq pa'nler» kafedrasida dotsenti, Berdaq atindag' Qaraqalpaq Ma'mleketli Universiteti,
O'zbekistan, No'kis*

**ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ОСНОВЕ РАЗВИТИЯ НООСФЕРЫ
И КОНЦЕПЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Мухаммедиярова Акмарал

*докторант кафедры «Социальных наук», Каракалпакский Государственный Университет,
Узбекистан, г. Нукус*

Бердимуратова Алима Карлыбаевна

*д-р филол. наук, профессор, заведующая кафедрой «Социальных наук»,
Каракалпакский Государственный Университет,
Узбекистан, г. Нукус*

Камалова Хатира Сабыровна

*канд. социол. наук, доцент кафедры «Социальных наук», Каракалпакский Государственный Университет,
Узбекистан, г. Нукус*

**FORMATION OF ENVIRONMENTAL CULTURE BASED ON THE DEVELOPMENT OF THE
NOOSPHERE AND THE CONCEPT OF ENVIRONMENTAL SAFETY**

Akmaral Muxammediyarova

*PhD student, Department of Social Sciences, Karakalpak State University,
Uzbekistan, Nukus*

Alima Berdimuratova

*Doctor of Philosophy, Professor, Head of Department Social Sciences
Karakalpak State University,
Uzbekistan, Nukus*

Khatira Kamalova

*Ph.D., Associate Professor, Department of Social Sciences, Karakalpak State University,
Uzbekistan, Nukus*

ANNOTATSIYA

Bul maqalada avtorlarning fikrini ekologiyaliq qa'wipsizlikni ta'minlash uchun, qorshagan ta'biyiyatning problemalari haqqida oylaniwida «adamlarning miyining ishinde ta'rtipti shokemlestiriv» ushin en' aldi menen effektivli ta'lim ha'm ag'artiwshiliq sistemasin qalplestiriv kerak. Sonday-aq, biosferada adamning garmoniyaliq rawajlaniv

ha'm jasaw nizamlarin saqlaw ushin ekologiyaliq ma'deniyatti rawajlandiriw kerek. Sebebi, ta'lim ma'deniyatqa su'yenip adamnin' ruwhiy ha'm a'dep-ikramliliq tiykarlarin qa'liplestiredi. Tek sawatli adam o'zinin' islengen qa'telerinin' ma'nis-mazmunin tu'sinip, abzalliqalrin bahalap, analizlep, negativlik jag'daylardan shig'iw variantlarin tawip o'zinin' pikirlerin aytiwi mu'mkin.

Sonin' menen birge, ekologiyaliq qa'wipsizlik globalliq qa'wipsizliktin' ta'biyat-sotsialliq globalliq uliwmalasqan komponentin beriwi aniqlandi. Solay etip, filosofiya tariyxinda ha'm ilimde qa'wipsizliktin' qoyiliw ma'selesi, qa'wipsizlik filosofiyasinin' ta'biyiy, ma'deniy ha'm sotsialliq tiykarlari ilimiy dereklerge tiykarlang'an halda avtorlardin' ko'z-qarasinan analizlendi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье авторы высказывают свое мнение по поводу того, что, для обеспечения экологической безопасности окружающей среды, для решения проблем природы, необходимо вначале «навести порядок в умах людей». А для этого в первую очередь необходимо обеспечить эффективное образование и систему просвещения. А также, для гармоничного развития человека в биосфере и соблюдения законов бытия, необходимо развивать экологическую культуру. Так как, образование, опираясь на культуру, формирует основы духовно-нравственного поведения человека. Только высокообразованный человек может понять значение сделанных ошибок, анализировать и оценить результаты негативных последствий этих ошибок, найти выход из этого положения и высказать свое мнение по этому поводу.

На основе исторического принципа была изучена проблема экологической безопасности, гармоническое и оптимизированное отношения между человеком и природой, было определено, что экологическая безопасность является обобществленным социально-природным компонентом глобальной безопасности. В результате были раскрыты философско-методологические методы исследования измерений, значений ноосферного развития и концепции экологической безопасности.

ABSTRACT

In this article, the authors express their opinion on the fact that, to ensure the environmental safety of the environment, to solve the problems of nature, it is first necessary to "put things in order in the minds of people". And for this, first of all, it is necessary to provide an effective education and education system. And also, for the harmonious development of man in the biosphere and the observance of the laws of life, it is necessary to develop an ecological culture. Since, education, relying on culture, forms the basis of a person's spiritual and moral behavior. Only a highly educated person can understand the significance of the mistakes made, analyze and evaluate the results of the negative consequences of these errors, find a way out of this situation and express their opinion on this matter.

Based on scientific sources, the authors analyze the natural, cultural and social foundations of the philosophy of security, as well as the formulation of security problems in the history of philosophy and science. As a result, philosophical and methodological methods for the research of measurements, the values of noosphere development and the concept of environmental safety were disclosed.

Tiykarg'I tu'sinikler: ekologiyaliq ma'deniyat, ta'biyat-ja'miyet sisteması, koevolutsiya, ekologiyaliq problema, ekologiyaliq qa'wipsizlik, globalliq qa'wipsizlik, noosferaliq rawajlanıw, ekologiyaliq qa'wipsizlik kontseptsiyası.

Ключевые слова: экологическая культура, система «природа-общество», коэволюция, экологическая проблема, экологическая безопасность, глобальная безопасность, ноосферное развитие, концепция экологической безопасности.

Keywords: ecological culture, nature-society system, co-evolution, environmental problem, environmental safety, global security, noosphere development, environmental safety concept.

Ekologiyaliq qa'wipsizlik problemi adam ha'm ta'biyattin' garmoniyaliq ha'm optimallasqan qatnasiqlarina bag'darlanıwdı, adamnin' jan'a tipinin' - noosferaliq adamnin' qa'liplesiwin talap etedi. Sonday-aq, ekologiyaliq qa'wipsizlik globalliq qa'wipsizliktin' ta'biyatliq-sotsialliq globalliq uliwmalasqan komponentin beredi.

Ha'zirgi zaman noosferaliq rawajlanıwında noosferaliq adam haqqında ko'z-qaraslar qa'liplespekte. [7, b.35] Og'an joqari intellektualliq da'reje, ruwxiy-a'dep-ikramliliq baslamalar ha'm ta'biyat penen de, ja'miyet penen de garmoniyaliq o'z-ara qatnasta bolıwı ta'n.

Universallıq evolyutsionizm ideyaları ekologiyaliq qa'wipsizlik printsipleri tiykarında ha'kimiyatti sho'lkemlestiriwdin' basqasha modelin ha'm ratsionalliq ja'miyettin' jan'a strukturasin qa'liplestiretug'in adamnin' ta'rbiyalanıwın talap etedi.

Ekologiyaliq qa'wipsizliktin' antropologiyaliq aspektinde a'hmiyetli orin adamg'a tiyisli boladı.

Sebebi ol noosferaliq joqari sistematin' sistemani do'retiwshi qa'siyetine iye.

Ko'plegen alimlardin' miynetlerinde noosferaliq ma'deniyat ma'seleleri ha'r qiyli kontekstlerde: regionalliq, lokalliq, etnomilliy qaraladı. A'sirese uliwmaadamzatliq kontekstke kirgen rawajlang'an milliy ma'deniyat sotsioma'deniy degradatsiyadan ha'm globalliq krizislik jag'daylardan qutilıw'ga ja'rdem beredi. Misali aytsaq, A. Ursuldin' pikirinshe, turaqli rawajlanıw'ga o'tiwde ilimdi gezektegi globalliq revolyutsiya ku'tpekte. Biraq, tek g'ana ilim ekologiyaliq qa'wipsizlikti ta'miyinlewe a'hmiyetke iye bolip qoymaydı. Ekologiyaliq qa'wipsizliktin' ma'deniy aspektlerinde ilimiy komponentten basqa, bilim beriw ha'm semiotikalıq komponentlerdi bo'lip ko'rsetiwge boladı. [14]

Ekologiyaliq qa'wipsizlik sistemasında noosferaliq ta'lim printsiplerine tiykarlanıp du'zilgen uliwma ha'm universitetlik ta'lim u'ken roldi atqaradı. O'zinin' iskerliginde ko'p qirli belgiler sistemasın paydalanatug'in noosferaliq tsivilizatsiya ushin semiotikalıq

qa'wipsizlik ha'm u'lken a'hmiyetke iye, ol noosferaliq realliqtin' barliq qirlarin sa'wlelendiriw mu'mkinshiligin beredi. Ko'rsetilgen bag'darlardin' ja'miyette na'tiyje beriw jag'dayin sotsiologiyaliq usillar ja'rdeminde aniqlasaq ha'm boladi.

Sotsiologiyaliq usillar ja'miyettin' yamasa qanday da bir sotsialliq topardin' ekologiyaliq ma'deniyat kontseptsiyasın ekologiyaliq bilimlerin', ekologiyaliq sananin' ha'm ekologiyaliq iskerliktin' birligi sipatında qa'liplestiriwge mu'mkinshilik beredi, sol tiykarda keyin ala sotsiologiyaliq izertlewler ja'rdeminde bul berilgen barliq elementlerdi dara halda ha'm salistiriw analizi tu'rinde «o'lshewdi iske asiradi». [13] Bug'an qosimsha sotsiologiyaliq izertlewlerdin' mu'mkinshilikleri ha'r qiyli professionalliq, jasliq, jinisliq ha'm basqa da qandayda bir belgi tiykarında payda bolg'an toparlardag'i ekologiyaliq ma'deniyattin' anaw yaki minaw elementinin' qa'lipleskenligin salistirmali analiz etiwge de mu'mkinshilik beredi.

En' aldi menen izertlewler ja'rdeminde «sotsial-ekologiyaliq o'zin seziw» degen tu'sinik qa'liplesedi ha'm oni xaliqtin' qorshag'an ortaliqtin' halati haqqında qayg'iriwinin', uwayim basqanlig'nin' ko'rsetkishi dep aniqlasaq boladi. Bug'an qosimsha izertlewlerde tek g'am shegiw da'rejesin ha'm onin' adamlar ta'repinen olardin' turmisindag'i ta'biyattin' ornin' tu'siniwden g'a'rezli boliwin g'ana aniqlap qoymastan, al ekologiyaliq jag'daydi, ta'biyatqa bolg'an estetikalıq sezıwlerdin' keskinlesiwın, oni biliwge bolg'an qizgi'iwshiliqtin' rawajlanıwın tu'siniw ushin impuls xızmetin atqariwshi onin' o'zgeshe ha'reketke keltiriwshi ku'shin sanli ha'm sipatli bahalaw iske asirildi. Basqasha aytqanda, ekologiyaliq ma'deniyattin' qa'liplesiwınin' a'hmiyetli sotsial-psixologiyaliq alg'i sha'rtin' da'lillewge diqqat awdariladi.

Ekologiyaliq jag'day haqqında g'am shegiw da'rejesi adamlardin' ekologiyaliq ta'liminin' quramliq bo'legi ha'm adamnin' ekologiyaliq sawatlılig'inin' elementi bolg'an ekologiyaliq bilimlerdi teren'lestiriwge bolg'an umtiliwshilig'i ha'm ekologiyaliq-biliwlik ma'plerinin' qa'liplesiwı menen tikkeley baylanisli.

Sonin' menen birgelikte, ekologiyaliq ma'deniyattin', ekologiyaliq bilimlerin', sananin' ha'm iskerliktin' barliq elementlerine qisqasha talqilaw beriwimiz lazim dep oylaymız.

Ekologiyaliq ma'deniyatqa uliwmalıq xarakterge iye bolg'an qubilisardi izertleytug'in filosofiyaliq qatnas filosofiya ha'm ekologiyaliq ma'deniyatti bir-biri menen salistiriwge mu'mkinshilik beredi ha'm bul salistiriw ekewinin' de o'zgesheliklerin' aniqlawg'a ja'rdem beredi. Na'tiyjede filosofiya oydin' na'tiyjesin, al ekologiyaliq ma'deniyat – adamnin' ha'm bir pu'tin ja'miyettin' jasaw obrazi sipatında alıp qaraladi.

Ma'deniyatti aniqlawg'a bolg'an ko'p tu'rli qatnaslardın' barlıg'ında onin' ta'biyatqa qarsi turiwi biykarlanbaydi. Ma'deniyat birinshi adamlar ja'ma'a'tinin' qorshag'an ta'biyiy ortaliqqa biyimlesiw mexanizmi sipatında payda boladi. Ma'deniyat ta'biyatqa qarsi ha'm ta'biyatqa tiykarlang'an halda o'mir su'redi. Berilgen qarama-qarsılıqtin' garmoni-yalilig'i ma'deniyattin' jasaw sha'rtin beredi.

Filosofiyada ma'deniyat adamnin' jasaw iskerligin' sho'lkemlesiw ha'm rawajlanıwınin' o'zgeshe usili sipatında aniqlanadi. Ol materialliq ha'm ruwxiy miynet o'nimlerinde, sotsialliq normalar ha'm ma'kemeler sistemasında, ruwxiy qa'driyatlarında, adamlar ha'm ta'biyat qatnasıqlarınin' jıynag'ında, olardin' ara qatnasig'ında ha'm o'zlerine qatnasında ko'rinedi.

E. Girusovtin' pikirinshe, ma'deniyatti oni ta'biyat qubilislarına qarsi qoyiw arqalı aniqlawg'a boladi. Sebebi ma'deniyattin' a'hmiyetli ko'riniw formasi retinde, oni ta'biyat denelerinin' ta'biyiy bolmısınan pariqlaytug'in mazmuni retinde sub'ektin' sanalı iskerliginın' sa'wlesi alıp qaraladi. Biraq ta, haqiqatında ja'miyettin' evolyutsiyası protsessinde olardin' bir-birine ta'sir etiwınin' ha'm bir-birin' aniqlawınin' ku'sheyiwi ju'z beredi. Ma'deniyat sanalı iskerliktin' ko'rınisi, ol sub'ektin' ta'biyiy ha'm sotsialliq za'ru'rlikke qatnasındag'i erkinlik da'rejesin sipatlaydi. [5]

Ekologiyaliq ma'deniyattin' ko'p tu'rli aniqlamaların sha'rtli tu'rde tiykarig'i eki bag'darg'a alıp keliwge boladi. Birinshi bag'dardin' ta'reptarlari ekologiyaliq ma'deniyatti sotsialliq qubilis, ja'miyet ma'deniyatinin' ha'm bir pu'tin ja'miyettin' a'hmiyetli sipatlaması sipatında alıp qaraydi. Ekinshi qatnasti «insanliq» dep belgilewge boladi, sebebi ol ekologiyaliq ma'deniyatti insannin' uliwma ma'deniyatinin', onin' sanasınin' ha'm minez-qulqınin' sapalı jan'a sipatlaması retinde aniqlaydi.

Ha'zirgi zaman filosofiya da'stu'rında ekologiyaliq ma'deniyattin' aniqlaması shashiran'qi tu'rde berilgen. Misali, V. Kushnarev ekologiyaliq ma'deniyatti qanday da bir ideal, ma'deniyattin' jan'a tipi sipatında alıp qarawdı usinis etedi. Bul ma'deniyattin' negizi retinde ta'biyat penen adamnin' shin ma'nistegi baylanisin qayta tiklew, yag'niy ta'biyat ha'm biosferanin' o'mir su'riw nızamlarin' biliwge tiykarlang'an iskerlik arqalı baylanista bolıw diqqatqa alinadi. [12]

Bizlerdin' pikirimizshe, ekologiyaliq ma'deniyatti aniqlag'anımızda ma'deniyattin', adamnin', ja'miyet ha'm ta'biyattin' bul qubilistın' qa'liplesiwindegi ornin' ha'm rolin' aniqlawımız za'ru'r. Usi ma'niste bizler Dj. Markovichtin' bergen aniqlamasın qollap-quwatlawdı duris dep taptiq. Onin' pikirinshe, ekologiyaliq ma'deniyat universalliq o'z-ara baylanis mexanizmlerin' izlew sha'rti ha'm na'tiyjesin an'latadi. Bul universalliq o'z-ara baylanis barliq adamlardin' qatnasına, sonin' ishinde adamnin' o'zine, basqa adamlarg'a bolg'an qatnasına, ja'miyettin' ta'biyatqa, barliq du'nyag'a bolg'an qatnasına tarqaladi, yag'niy adamzatti, ja'miyetti ha'm ha'r bir individti universalliq o'z-ara baylanis mexanizmine kirgizedi. [13]

Ekologiyaliq ma'deniyat ma'selesine bag'ishlang'an filosofiyaliq ha'm ma'deniyattaniwliq miynetlerdi analizlew ekologiyaliq ma'deniyattin' o'z ishine materialliq ta'repti – ja'miyettin' ta'biyat penen o'z-ara ta'sirinin' barliq formaların ha'm bul o'z-ara ta'sirdin' na'tiyjelerin, ha'm ruwxiy ta'repti - ekologiyaliq bilimlerdi, ko'nlikpelerdi, inanımlardi, ta'jiriyelerdi qamtiytug'inlig'in aniqlawg'a mu'mkinshilik berdi.

Bunnan tisqari, ekologiyaliq bilimlerin' qa'liplesiw ha'm translyatsiya etiw protsessine ta'sir

etiwwshi ekologiyaliq sana, ekologiyaliq etika [1], du'nyag'a ekologiyaliq qatnas siyaqli a'hmiyetli, tiykarg'i komponentlerin bo'lip ko'rsetiwge boladi. Ekologiyaliq sana ja'miyetlik sananin' o'zgeshe formasi bolip, ol etikaliq birliklerdin' ha'm bir pu'tin ja'miyettin' qorshag'an ta'biyiy ortalıq penen o'z-ara ta'sir etisiw dinamikasin, za'ru'rli bolg'an isha'reketlerdi, minez-qulqti islep shig'iwdi, etnos ha'm ta'biyattin' dialektikalıq baylanisinin' filosofiyaliq kontsepsiyasin qa'liplestiriwdi sa'wlelendiredi.

Ekologiyaliq etika adam ha'm ta'biyat qatnasiqlarin ta'rtiplestiriwshi etikaliq printsipler ha'm normalar sistemasin an'latadi. Ekologiyaliq etika ta'biyatti moralıq ja'ma'a'ttin' ag'zasi, morallıq partner sipatında qabil aliw, barlıq janlinin' ten' huqıqlı ha'm ten' bahalılıqqa iye bolıw, adamnin' huqıq ha'm talapların sheklew printsiplerine tiykarlanadi. Ol uliwma o'mirlik ha'm uliwmaadamzatlıq qa'driyatlarğa tiykarlanadi ha'm globallıq a'dep-ikramlılıqtin' sostav bo'legin beredi. [1]

Du'nyag'a ekologiyaliq ko'z-qaras adamnin' bul du'nyag'a, basqa adamlarğa, o'zine qatnasin aniqlaytug'in, onin' insanlıq strukturalarin qa'liplestiretug'in, ta'biyat ha'm adamnin' koevolyutsiyasi ideyasına tiykarlanatug'in, du'nyag'a ha'm adamnin' bul du'nyadag'i ornına bolg'an ko'z-qaraslarınin' sistemasin an'latadi.

Du'nyag'a ekologiyaliq ko'z-qaras konkret adamnin' qorshag'an haqiqiyliq – ta'biyat ha'm ja'miyet penen praktikaliq o'z-ara qatnasinin' quramalı na'tiyjesi sipatında qa'liplesedi.

Solay etip, ekologiyaliq ma'deniyat uliwmaadamzatlıq ma'deniyattin' ajiralmas bo'legi bolip, ol o'z ishine sotsiallıq qatnasiqlar, morallıq qa'driyatlar, etnosnin' qorshag'an ta'biyat ortalıq'i menen o'z-ara ta'sir etiwinin' normalar ha'm usillar sistemasin an'latadi ha'm o'zinin' komponentlerin' - ekologiyaliq sana, ekologiyaliq etika, du'nyag'a ekologiyaliq qatnastin' ja'rdeminde ekologiyaliq bilimlerin' qa'liplesiwine ha'm translyatsiya bolıwına ta'sirin tiygizedi. [10]

Ekologiyaliq ma'deniyattin' artıqmashılıqqa iye funksiyasin du'nyag'a ko'z-qarastin' jan'a - ekologiyaliq – tipinin' koevolyutsiya prinsipleri tiykarında ju'zege keliwi beredi. Ekologiyaliq ma'deniyatti qa'liplestiriw ha'm ta'biyatqa qatnasti o'zgertiw, yag'niy ekologiyaliq sananı o'zgertiw, ta'biyattag'i ha'reketin' bir formasi sipatında'gi ma'deniy rawajlanıw templerin ku'sheytedi ha'm adamzattin' tiri qalıw mu'mkinshiligin beredi.

Ekologiya tarawında'gi bilimler, bizge belgili bolg'anında, ha'r qiyli ha'm ko'p qirli: ta'biyatti paydalanıq ha'm basqariwdin' ku'ndelikli a'meliyat talapların qanaatlandiriwğa qaratilg'an anıq mag'liwmatlardan ja'miyet ha'm ta'biyat koevolyutsiyasi problemaların, noosferanın' qa'liplesiw nizamlıqların h.b. ashiwshi filosofiyaliq – du'nyag'a ko'z-qaraslıq uliwmalastiriwğa shekem alıp qaraladi. Sol sebepli olardi o'zlestiriw protsessi bekkem metodologiyaliq tayarlıqti ha'm ta'miyinleniwdi, ilimiy bilimdin' ekologizatsiyalanıwinin' tiykarg'i tendentsiyaların bilıwı talap etedi. [4, b. 252]

Ilimiy bilıwı ekologizatsiyalastiriw ekologiyaliq ta'lim sitemasına boljawlıq xarakterdi beriw ushin za'ru'r, sebebi bizler tek g'ana toplang'an bilimlerde

emes, al olardin' rawajlanıwinin' tiykarg'i tendentsiyaların da iyemiz. [6] Bul tendentsiyalarğa tiykarlıana otirip, endiriwı aktiv tu'rde talap etetug'in ekologiyaliq ta'limnin' to'mendegi bag'darların bo'lip ko'rsetiwimizge boladi:

1. Ta'limnin' ekologiyaliq-du'nyag'a ko'z-qaraslıq aspektlerin ku'sheytiw, ta'biyat ha'm ma'deniyattin' o'z-ara ta'sirinin' filosofiyaliq ha'm sotsiallıq problemaların ken' tu'rde ja'riya etiw.

2. Ha'r qiyli pa'nlerdi, kurslardı ekologiya ma'seleleri menen baylanistiriw (ha'r qiyli ilimlerde ekologiyaliq ma'selelerdi bo'lip ko'rsetiw), ta'biyat ha'm ja'miyettin' o'z-ara ta'sir etiw problemaların predmetler ara izertlewlerdi rawajlandiriwı sa'wlelendiriwshi pa'nler ara baylanislardı qa'liplestiriw.

3. Ekologiyaliq izertlewlerin' bir pu'tin, kompleksli tarawlarınin' qa'liplesiwın ha'm rawajlanıwin sa'wlelendiretug'in uliwma ha'm sotsiallıq ekologiyani, bir pu'tin kurslardı islep shig'iw ha'm endiriw.

4. Ekologiyaliq ta'limge regionallıq ha'm tarawlıq spetsializatsiyani sa'wlelendiriwshi izertlewlerin' na'tiyjelerin kirgiziw. [16]

Arnawlı metodikanin' ja'rdeminde sotsiologiyaliq izertlewler bilimler sistemasında bul ko'rsetilgen tendentsiyalardı aniqlawğa, zamanago'y ekologiyaliq oylawdin' (onin' ma'nisin ekonomikalıq ha'm texnologiyaliq sheshimlerdi ekologiyaliq talaplar menen baylanistiriw za'ru'rigin tu'siniw beredi) qa'liplesiw da'rejesin izertlewge mu'mkinshilik berdi. Izertlewler zamanago'y ekologiyaliq oylawdin' qa'liplesiwinin' shegaralas: ekologiyaliq-huqıqiy, siyasiy, ekologiyaliq-ekonomikalıq, ekologiyaliq-texnologiyaliq bilimler menen baylanisqanlıg'in ko'rsetti. [10]

A'lbette, turaqli rawajlanıwğa ha'm ekonomikani bazar mexanizmleri menen ta'rtiplestiriwı paydalanıwğa o'xshiw jag'daylarında ekologiyaliq sawatlılıq za'ru'rlik a'hmiyetine iye, sebebi ol is bilermenlerin' iskerliginin' perspektivalarin aniqlaydi ha'm ekologiya, qorshag'an ortalıqti qorg'aw ha'm turaqli rawajlanıw tarawında ma'mleketlik siyastin' qa'liplesiwine ta'sirin tiygizedi. Usig'an baylanisli «ekologiyaliq is bilermenlik», «ekologiyaliq menedjment», «ekologiyaliq qamsizlandiriw», «ekologiyaliq audit», «ekologiyaliq rekonstruksiya», «ekologiyaliq konwersiya», «ekologiyaliq-innovatsiyaliq potentsial» siyaqli ha'm basqada tu'siniklerin' mazmunin ilimiy-a'meliy islep shig'iw talap etiledi. [11]

Ekologiyaliq ta'lim protsessinde o'zlestirilgen bilimler adamlar ta'repinen ekologiyaliq problemaların a'hmiyetin tu'siniwge, ekologiyaliq ma'deniyattin' elementi sipatında'gi ekologiyaliq sananı qa'liplestiriwge ja'rdem beredi. Ja'miyetlik sananin' basqa formalari siyaqli ekologiyaliq sana ja'miyetlik bolmisti, anıg'irag'i – ja'miyet ha'm ta'biyat arasında'gi qatnaslar xarakterin sa'wlelendiredi, o'zinde xabarlıq, ta'limlik, siyasiy, diniy ha'm basqa ta'sirlerdin' na'tiyjesin alıp ju'redi. Biraq ekologiyaliq sananin' parqi sonda, ol ja'miyettin' ta'biyatqa ta'siri ta'biyattin' adamnin' jasawi ushin jaramlı bolg'an ko'rsetkishlerin buzbaytug'in sotsiallıq-ta'biyatlıq qatnasiqlardı sa'wlelendiredi.

Sotsiologiyaliq izertlewler barisinda tek g'ana adamlardin' ekologiyaliq sanasi qa'liplesetug'in faktorlardi, onin' ekologiyaliq juwapkershlik, ta'biyatqa a'dep-ikramli qatnas siyaqli dara quramliq mazmunin aniqlap qoymastan, al bul faktorlardin' salistirmali a'hmiyetin de aniqlawg'a boladi. Bug'an qosimsha ekologiyaliq sananin' bahaliqliq oriyentatsiyalari, sotsial-ekologiyaliq ideallari ha'm ta'biyiy-gumanistik ustanovkalari siyaqli elementlerin de izer-tlew mu'mkinshilikleri ashiladi. [2]

Ekologiya ha'm gumanizm arasindag'i baylanisti tu'siniw da'rejesin analizlep otirip, ta'biyiy gumanizminin' aniq du'nyag'a ko'z-qaras ya'ki ko'z-qaraslar sistemasi sipatinda ele qa'liplespegenligin aytip o'tiwimiz tiyis.

Ha'zirgi waqitta, en' qolayli jag'dayda gumanizm o'zinin' en' birinshi ma'nisinde antropoorayliq gumanizm sipatinda tastiqlanbaqta, al en' qolaysiz jag'dayda gumanizminin' bul tipi de gumanizmge qarsi ha'm agressivlik ko'z-qaraslarg'a o'zinin' ornin bermekte. Bug'an zamanago'y sotsialliq-siyasiy ha'm ekonomikalig jag'daylar mu'mkinshilik jaratpaqta.

Turmis sapesindag'i real o'zgerisler jag'dayinda strategiyanin' tiri (aman) qaliwdan turaqliliqqa qaray bag'darlaniwi, bul o'zgerislerdin' aniq ideologiyasinin' tiykari sipatinda turaqliliq filosofiyasinin' do'retiliwi gumanizm ha'm ta'biyiy gumanizminin' bar formalarinin' o'zgeriwi (transformatsiyasi) ushin qolayli mu'mkinshilikler jaratadi.

Ekologiyaliq ta'lim sistemasin jetilistiriw, ekologiyaliq sanani qa'liplestiriw - ekologiyaliq iskerlikti, yag'niy ma'deniyyatnin' jan'a tipi sipatindag'i ekologiyaliq ma'deniyyati qa'liplestiriw jolindag'i barliq za'ru'rliligi o'zgerislerdi ta'miyinlewshi ha'm insannin' ya'ki sotsialliq topardiq ekologiyaliq ma'deniyyatinin' qa'lipleskenlik o'lishemin an'latiwshi a'hmiyetli basqishlarin beredi. Solay etip, ekologiyaliq iskerlik ekologiyaliq ma'deniyyatin' orayliq elementi sipatinda alip qaraladi, onin' «atqariwshi du'zilmesin» beredi. [15]

Sotsiologiyaliq izertlewler xaliqtin' tek g'ana belgili az mug'dardag'i saninin' u'zliksiz tu'rde ekologiyaliq iskerlikke qatnasatug'inlig'in ko'rsetpekte, ha'm bul ko'rsetkish jildan jilg'a pa'seyip barmaqta. Bunin' sebebin to'mendegishe tu'sindiriwge boladi: egerde burin bul iskerlikti sholkemlestiriw menen ja'miyetlik sho'lkemler shug'illang'an bolsa, al ha'zir massaliq da'rejede hesh kim shug'illanbaydi. Biraq usig'an qaramastan adamlardin' sanasi, buni sotsiologiyaliq izertlewler ko'rsetpekte, ko'pshilik jag'dayda sho'lkemlestiriwdin' sirtqi formalarina bag'darlaniwin dawam etpekte ha'm olar bolmag'an jag'dayda jeke ma'pke, qizig'iwshiliqqa, ishki motivlerge ha'm tan'lawg'a tiykarlang'an sho'lkemlestiriwdin' asotsiatsiyalang'an formalarina o'tiwge tayar emesligin an'lawg'a boladi. Bug'an du'nyadag'i quramali jag'daylar, psixologiyaliq diskomfort ha'm erten'gi ku'n ushin qa'weterleniw menen baylanisli bolg'an basqa da bahaliqliq orientatsiyalar da ta'sirin tiyigizbekte. [3, b. 138-139]

Ekologiyaliq ma'deniyyatin' dara elementlerin analizlew na'tiyjelerin uliwmalastiriw ekologiyaliq ma'deniyyatin' jeke elementlerin' rawajlaniwinda

belgili bir disbalanstin' bar ekenligin, ekologiyaliq ma'deniyyati integrativlik sipatlama sipatinda tu'sinbewdi ko'rsetedi, al ekologiyaliq iskerliktin' to'men boliw da'rejesi ja'miyetnin' ekologiyaliq ma'deniyyatinin' joqari da'rejege iye emesliginen derek beredi. Bul jag'dayda sotsialliq-ta'biyatliq qatnasqlardi o'zgeritiwge bag'darlang'an iskerlikti basqariw xaliqtin' ekologiyaliq ma'deniyyatinin' da'rejesin ko'teriwdi esapqa alg'an halda ju'rgiziliwi tiyis. A'l'bette bul protsess ma'mleket xizmetkerlerinin' ekologiyaliq ma'deniyyati da'rejesin ko'teriw menen ushlasadi.

Bizin' ma'mleketimizdin' ha'zirgi rawajlaniw jag'dayinin' quramaliq'ina qaramastan bul ko'rsetilgen protsesslerdi basqariw printsipleri tariyxiy uliwmalastiriw tiykarinda, O'zbekstanda jasawshi xaliqlardin' rawajlaniw ushin ta'n bolg'an o'zgesheliklerdi, ha'm olardin' bul xaliqlardin' mentalitetinin' qa'liplesiwine ta'sirin esapqa alg'an halda iske asiriliwi tiyis. Bul jerde en' aldi menen bizin' ja'miyetimizde jasawshi xaliqlardin' ma'deniyyat u'rp-a'detlerinin' ekologiyaliq imperativlerin birdey bahalawdin' qiyinshilig'i haqqinda ga'p ketedi. Sebebi bizin' ma'deniyyatimiz integrativlik ma'deniyyat sipatinda qa'liplesken, ha'm o'zinin' unikallig'i menen pariqlanadi. Bizin' ma'deniyyat u'rp-a'detimiz da'stu'rlerdin' aniq ko'zge taslanatug'in dialogi, adam ha'm ta'biyat arasindag'i kelisim, olardin' ten' bahaliqlig'i menen sipatlanadi. Bul mazmun bizin' islam dinimizde de o'zinin' ayqin ko'rinisin tapqan. Onda ta'biyatliq baslamani hu'rmet etiw, ta'biyatqa u'stinlik etpey, al og'an xizmet etiw jaqsi ko'rsetilgen.

Bul o'zgeshelikler ilimnin' rawajlaniwinda da, ruwx, adam ha'm ta'biyyati baylanista alip qarawshi filosofiyaliq oydin' qa'liplesiwinde de o'z sa'weleniw tapti. Bizin' oyshillarimizdin' du'nyag'a filosofiyaliq ko'z-qaraslarina adam ha'm ta'biyyatin' pu'tinligin ruwxiy qabil etiw ta'n.

Solay etip, joqarida keltirilgen o'zgesheliklerge sa'ykes tiykarig'i metodologiyaliq usildi, ha'm bul usildan kelip shig'atug'in ekologiyaliq iskerlikti basqariwdi sho'lkemlestiriw printsiplerin qa'liplestiriwge boladi:

- ha'r qiyli regionlarda ta'biyat resurslarin ha'm qorshag'an ortaliqti basqariw stereotiplerin paydalaniwdin' mu'mkin emesligi;

- tiykarig'i uliwmaadamzatliq bahaliqlardan basqa jergilikli xaliqtin' strukturasi, onin' diniy isenimlerin, ekologiyaliq iskerlikti (ma'mleketlik yamasa jeke) sho'lkemlestiriw ha'm ta'rtiplestiriwdin' anaw yamasa minaw formasina bolg'an uqiylilig'in esapqa alatug'in jergilikli ma'deniyyat u'rp-a'det, da'stu'rlerdi o'z ishine qamtiytug'in original sotsial-ekologiyaliq bag'darlamalardi islep shig'iw za'ru'rliligini;

- bizin' ma'mleketimizdin' rawajlaniwinin' ma'deniyyat u'rp-a'det, da'stu'rleri ha'm o'zgeshelikleri ta'biyat resurslarin basqariw ha'm bo'listiriw protsessine hayallardi da ken' tu'rde tartiwdi talap etedi, sebebi hayal-qizlar bul protsesske uliwma qatnaspaydi ha'm xaliqtin' kem ta'miyinlengen, sotsialliq jaqtan qorg'almag'an bo'leginin' kopshiligini quraydi;

- bazar ekonomikasi menen baylanisli bolg'an ekologiyaliq menedjment, ekologiyaliq marketing, ekologiyaliq audit h.b. ekologiyaliq iskerlikti sho'lkemlestiriwdin' jaqinda payda bolg'an formalarini

nan paydalaniw bizin' ja'miyetimizdin' real ko'z-qarasinan kelip shiqqan halda olardi u'yreniwdi ha'm tu'siniwdi talap etedi;

- sheshimlerde qabil etkende «tayar retseptlerden» ha'm stereotiplerden paydalaniwdan, yag'niy korporativlik etika tiykarinda o'mir su'riwshi orinlawshi rolinen insannin' do'retiwshilik mu'mkinshiliklerin ashiwg'a ha'm adamlar arasindag'i o'z-ara qatnastin' universalliq etikasına tiykarlang'an original sheshimlerde o'tiw za'ru'r. [9]

Solay etip, ekologiyaliq qa'wipsizlik problemasin sheshiw ushin ekologiyaliq siyasattin' islep shig'iliwi talap etiledi. Onda is ju'zinde O'zbekstannin' ekologiyaliq tarawdag'i milliy ma'pleri qorshag'an ortaliqti qorg'awg'a ha'm jaqsilawg'a qaratilwi tiyis. Milliy katastrofani boldirmaw ushin xaliq-araliq bazarlarda ekologiyaliq faktordin' ta'siri astinda ju'z berip atirg'an o'zgerislerdi baqlap bariwimiz kerek, olarg'a O'zbekstannin' xojalig'in ha'm sirtqi ekonomikalik siyasatin' ekologiyaliq qa'wipsizlikni ta'miyinlew maqsetinde iykemlesiwimiz kerek boladi.

Ja'nede qosimsha aytiwimiz lazim, ekologiyaliq qa'wipsizlikni ta'miyinlew ushin, qorshag'an ta'biyyattin' problemalari haqqinda oylaniwinda «adamlardin' miyinin' ishinde ta'rtipti sho'lkemlestiriw» ushin en' aldi menen effektivli ta'lim ha'm ag'artiwshilik sistemasin' qa'liplestiriw kerek. Sonday-aq, biosferada adamnin' garmoniyaliq rawajlaniw ha'm jasaw nizamlarin saqlaw ushin ekologiyaliq ma'deniyatti rawajlandiriw kerek. Sebebi, ta'lim ma'deniyatqa su'yenip

adamnin' ruwhiy ha'm a'dep-ikramlilik tiykarlarin qa'liplestiredi. Tek sawatli adam o'zinin' islengen qa'telerinin' ma'nis-mazmunin' tu'sinip, abzalliqklar bahalap, analizlep, negativlik jag'daylardan shig'iw variantlarin tawip o'zinin' pikirlerin aytiwi mu'mkin.

Ekologiyaliq ta'limnin' ma'nis-mazmuni «du'nyaqaras-qa'driyatlar-mu'na'sibetler-minez-qulq» kategoriyalar menen aniqlanadi, sebebi olar «ta'biyyat-ja'miyet» sistemanin' tiykarig'i komponentleri bolip esaplanadi. Ha'r-bir usi shinjirdin' bo'legi o'z orninda ha'm o'zinin' ayriqsha waziypasin atqaradi, biraq olar ha'mmesi ekologiyaliq ta'limnin' sho'lkemlestiriliw protsesinde o'z-ara baylanisli ha'm o'z-ara ha'rekette boladi.

Bul o'zgeshelikler ilimnin' rawajlaniwinda da, ruwx, adam ha'm ta'biyatti baylanista alip qarawshi filosofiyaliq oydin' qa'liplesiwinda de o'z sa'weleniw tapiti. Bizin' oyshillarimizdin' du'nyag'a filosofiyaliq ko'z-qaraslarina adam ha'm ta'biyyattin' pu'tinligin ruwxiy qabil etiw ta'n.

Demek, ekologiyaliq ta'limnin' na'tiyesinde ekologiyaliq du'nyaqaras qa'liplesiw kerek, al ol o'zinin' tiykarina ta'biyy-ilmimiy ha'm gumanitarliq bilimlerde aladi. Usinday bilimlerin' na'tiyesinde insan adam ha'm ta'biyyattin' ajiralmas birlik ekenligin teren'nen tu'sinip ha'm isenip baslaydi dep oylaymiz. Sonday-aq, adamzattin' du'nyadag'i jasawi ekologiyaliq ta'lim, ekologiyaliq ta'rbiya, ekologiyaliq ma'deniyatqa baylanisli dep pikirlewge boladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Барбур И. Этика в век технологий // <file:///C:/Users/Rusya/Downloads/barbur-etika.pdf>
2. Бекмуратов М.Б. Социология / Маърузалар матни // http://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/falsafa/Sotsiologiya
3. Бердимуратова А.К. Философско-методологический анализ экологического кризиса на пороге XXI века (на материалах Приаралья). Т., 1999. С. 138-139.
4. Будыко М.И. Глобальная экология. М., 1998. 328 с. В. 252.
5. Гирусов Э.В., Ширкова И.Ю. Экология и культура. М., 1998.
6. Горелов А.А. Эволюция культуры и экология // https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/2002/Gorelov_1.pdf
7. Дзлиев М., Романович А., Урсул А. Проблемы безопасности: теоретико-методологические аспекты. М., 2001. С.35.
8. Исмоилов М. Методологические основания современной экологии. Т., 1996.
9. Каххаров А. Социология регионов. М., 1996.
10. Костин А.И. Экополитология и глобалистика. М., 2005.
11. Кулясов И.П. Экологическая модернизация: теория и практики // <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskaya-modernizatsiya-ot-teorii-k-praktike>
12. Кушнарев В.А. Экологический кризис, постмодернизм и культура // Вопросы философии // <https://www.libnauka.ru/journal/voprosyi-filosofii/?tab=1996/11>
13. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М., 1997.
14. Урсул А.Д. Безопасность и развитие: концептуально-методологические проблемы // Безопасность Евразии. 2007, №1.
15. Хесле В. Философия и экология. М., 1993.
16. Хошимова Э., Расулева Г. Экология: гоя, назария, методология. Т., 2005.

IQTISODIYOT

YOQILG'I-ENERGETIKA KORXONALARI SOLIQA TORTISH TIZIMINI ISLOH QILISH:
MUAMMOLAR VA ECHIMLAR*Jalilov Sherzod Qahramonovich**iqtisod fanlari doktori, dotsent, Toshkent moliya instituti,
O'zbekiston, Toshkent*РЕФОРМИРОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ
ПРЕДПРИЯТИЙ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ*Жалилов Шерзод Кахраманович**доктор экономических наук, доцент, Ташкентский финансовый институт,
Узбекистан, г. Ташкент*REFORMING THE TAX SYSTEM OF FUEL AND ENERGY ENTERPRISES: PROBLEMS AND
SOLUTIONS*Sherzod Jalilov**Doctor of Economics, Associate Professor, Tashkent Financial Institute,
Uzbekistan, Tashkent*

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekiston oldidagi yoqilg'i-energetika korxonalarini soliqqa tortish tizimi bilan bog'liq bo'lgan muammolar ko'rib chiqilgan. Bu korxonalar faoliyatini amaldagi soliqiy tartibga solish tadqiq etilgan va uni isloh qilishning zamonaviy yo'nalishlari taklif qilingan.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются проблемы, стоящие перед Узбекистаном, связанные с системой налогообложения топливно-энергетических предприятий. Исследуется существующее налоговое регулирование деятельности этих предприятий и предлагаются современные направления его реформирования.

ABSTRACT

The article examines the problems facing Uzbekistan related to the taxation system of fuel and energy enterprises. The existing tax regulation of activity of these enterprises is investigated and modern directions of its reformation are offered.

Tayanch so'zlar: yoqilg'i-energetika korxonalarini, soliqlar va soliqqa tortish, soliq tizimi, soliqqa tortish mexanizmi, soliq stavkasi, rentabellik, foyda.

Ключевые слова: топливно-энергетические предприятия, налоги и налогообложение, налоговая система, механизм налогообложения, налоговая ставка, рентабельность, прибыль.

Keywords: fuel and energy enterprises, taxes and taxation, tax system, taxation mechanism, tax rate, profitability, profit.

Hozirgi kundagi mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining ahvoli, ko'p jihatdan, yoqilg'i-energetika kompleksidagi ishlarning holati bilan belgilanishi hech kimga sir emas. Chunki aynan ular Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda hal qiluvchi rollardan birini o'ynaydi. Shuningdek, valyuta tushumlarining katta qismi ham shu korxonalar hissasiga to'g'ri keladi. Bir vaqtning o'zida, ular mamlakatimiz savdo balansining asosiy hajmini tarkib toptirishda ham muhim ahamiyatga ega. Biroq, bizning fikrimizcha, mamlakatimiz iqtisodiyotida keyingi yillarda sodir bo'layotgan bir necha haqiqiy holatlar mamlakatimiz yoqilg'i-energetika korxonalaridagi salbiy jarayonlarning kuchayib borayotganligidan va bu

erda ba'zi bir muhim muammolarning paydo bo'layotganligidan darak bermoqda. Quyida ularning bir nechasini keltirib o'tamiz.

Birinchidan, geologiya-qidiruv ishlari hajmining qisqarishi qidiruv ishlarining etarli emasligiga va zahiralarning tavsiflarining yomonlashuviga olib keldiki, buning natijasida qidirib topilgan (razvedka qilingan) zahiralarning o'sish sur'atlari energiya resurslarining joriy qazilishini hatto qoplamayapti ham. Neft va gaz qazib oluvchi korxonalar xom-ashyo bazasining sifat jihatidan yomonlashuvi va jiddiy ortda qolishi sodir bo'lmoqda, eski qazilma konlari zahiralarning kamayib ketishi yoki ularning tugashi natijasida neft qazib olish hajmi ortib (oshib) bormayapti.

Ikkinchidan, energiya resurslari uchun noto'lovlarning mavjudlik darajasi, soliq yuklamasining yuqori darajadaliği va ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligining etarli emasligi ishlab chiqarish korxonalari uchun moliyaviy holatning keskinlashuviga olib keldi. Bunday ahvolning tarkib topishiga tabiiy monopoliyalarning mahsulotlariga (neft, gaz, elektroenergiya va b.) baholar o'sishining sun'iy ravishda pasaytirib ushlab turilishi, qazilma boyliklari konlarini litsenziyalashtirish sohasida qonunchilikning etarli darajada takomillashmaganligi va h.k.lar ham sabab bo'lmoqda.

Hozirgi vaqtda bu tendentsiya nafaqat saqlanib qolmasdan, balki qidiruv, qazib olish va yo'l-yo'lakay neftli gazlarni chiqitga chiqarishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llashda ortda qolishning kuchayishi davom etmoqda.

Xalqaro ilg'or tajribaning ko'rsatishicha, yoqilg'i-energetika korxonalari faoliyat ko'rsatishining samaradorligini, bir tomondan, bozor mexanizmlarini rivojlantirish va boshqa tomondan esa, davlat tomonidan tartibga solish yo'li bilan oshirish mumkin. Ularni tartibga solishning o'ziga xosligi, eng avvalo, bu tarmoqlarning ko'lamliligi, mamlakat iqtisodiyoti uchun ularning ahamiyati va ular faoliyat ko'rsatishining tabiiy-monopol xarakterdaligi albatta hisobga olish kerakligi bilan belgilanadi. Bunda tarmoqlarning ko'lamliligi uchun ehtimoliy tartibga solishning xatoliklari o'z ta'sirini birdaniga ko'rsatmasdan, balki xato qaror qabul qilinganligi to'g'risidagi fakt idrok etilganidan so'ng o'zini namoyon etishi mumkin. Shuningdek, ularning oqibatlarini tizimning yuqori darajadagi inertsiyaligi uchun tezda barham etishning ham iloji yo'q.

Mamlakatimiz yoqilg'i-energetika korxonalarida investitsion jarayonlarni faollashtirish va ularning moliyaviy ahvolini yaxshilashning muhim omili, bizning fikrimizcha, bunga daxldor bo'lgan soliq tizimini takomillashtirish hisoblanadi. Chunki amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarimiz natijalarining ko'rsatishicha, bu korxonalariga nisbatan yurgizilayotgan soliq siyosati, fikrimizcha, tarmoq korxonalarida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirishga etarli darajada o'z ta'sirini ko'rsata olmayapti. Buning asosiy sababi shundaki, neft va gazning murakkab va qiyin qazib olinuvchi zahiralarni ishlab chiqarishga jalb qilishning strategik vazifasi nafaqat qimmat turadigan texnika va texnologiyalarning qo'llanilishini, balki uni hal qilish (echish uchun) qulay iqtisodiy sharoitlarni yaratadigan soliq rejimining bo'lishini ham talab qiladi (taqozo etadi).

Bizning fikrimizcha, hozirgi paytda mamlakatimiz oldida yoqilg'i-energetika korxonalarining soliqqa tortish tizimini shunday isloh qilish vazifasi turibdiki, unga ko'ra bu vazifaning bajarilishi, bir tomondan, bu korxonalarda ishlab chiqarishning rivojlanishiga va ikkinchi tomondan, davlat va jamiyatning manfaatlarini qondirishga xizmat qilishi kerak. Buning uchun esa, o'z navbatida, yoqilg'i-energetika korxonalari ishlab chiqarish faoliyatining yakuniy natijalarini hisobga oluvchi hamda ichki va tashqi bozorlardagi baholar kon'yunkturasiga o'z ta'siri ko'rsatuvchi soliqqa tortish tizimi yaratilishi kerak.

Ma'lumki, soliqqa tortishning ilmiy-nazariy asoslari etarli darajada tadqiq etilgan. Iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlarida turli xildagi soliq instrumentlarining amaliy jihatdan qo'llanilishi esa o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning etarli darajada inobatga olinmasligi qarama-qarshiliklarga va jiddiy iqtisodiy muammolarning vujudga kelishiga olib keladi. Shu munosabat bilan biz tomonimizdan yoqilg'i-energetika korxonalarini soliqiy tartibga solishning nazariy asoslari o'rganildi va tahlil qilindi, shuningdek, mustaqillik yillarida bu yo'nalishda amaliyotda amalga oshirilgan islohotlarning asosiy yakunlari ko'rib chiqildi.

Yoqilg'i-energetika korxonalarining soliq tizimida bu korxonalar faoliyati va daromadlarini soliqiy tartibga solishning markaziy bo'g'ini va asosiy printsipi sifatida xo'jalik (iqtisodiy) resurslar uchun soliq to'lovlari tizimi yoki resurs soliqlari tizimi, ya'ni qazib olish darajasini soliqqa tortish maydonga chiqadi. Shu sababli resurs soliqlari tomonidan o'z funktsiyalarining amalga oshirilish samaradorligiga yoqilg'i-energetika korxonalari soliqqa tortish tizimining yaxlit faoliyat ko'rsatish samaradorligi bevosita bog'liqdir.

Yoqilg'i-energetika korxonalarini soliqiy stimullashtirishning imkoniyatlarini tadqiq etish natijalari, eng avvalo, er qaridan foydalanganlik uchun soliqni bu korxonalar o'z mahsulotlarini eksport qilayotganlari yoki ularni ichki bozorga yo'naltirayotganlariga bog'liq bo'lmagan holda to'layotganlarini ko'rsatdi. Shuningdek, xom ashyoni qayta ishlashga nisbatan aktsizlar salmog'ining yuqoriligi bu korxonalariga xom ashyolarni yanada chuqurroq qayta ishlash yo'nalishida rivojlantirishga imkon bermaydi, chunki bu jarayon uchun pastroq rentabellik xosdir. Jahon inqirozining hozirgi vaziyatida va ishlov berish (qazib olish)ning so'nggi bosqichlarida joylashgan qazilma konlarida uglevodorod xom ashyosi qazib olish hajmining pasayotganligi sharoitida bu, haqiqatdan ham, dolzarblik kasb etmoqda. Bunday iqtisodiy vaziyatda yoqilg'i-energetika korxonalarini soliqqa tortishga nisbatan shunga hamohang bo'lgan soliq tizimini yaratish o'ta muhim hisoblanadi, chunki neft-gaz mahsulotlariga nisbatan past baholar va soliq to'lovlarining yuqori yuklanmasi sharoitida bu korxonalarini tegishli qazilmalarni qazib olishning pasaytirish kayfiyati qamrab oladi. Shuningdek, bunday vaziyatda zahiralarning qiyin qazib olinadigan konlari va yangi konlarga ishlov berishda ham muammolar paydo bo'ladi.

Hozirgi kundagi soliqqa tortishning qazilmalar hajmiga qaratilganligi shunga olib keldiki, yoqilg'i-energetika korxonalariga daxldor bo'lgan soliq yuklamasining 60,0-80,0 foizi foyda bilan emas, balki ishlab chiqarish hajmi bilan bog'liqdir. Bu soliq to'lovlari miqdorining korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari bilan etarli darajada bog'liq emasligidan darak beradi. Masalan, ayrim yoqilg'i-energetika korxonalarida to'langan soliq summalarining umumiy miqdoriga nisbatan er qaridan foydalanganlik uchun soliq 70,0 foizdan ko'proqni, qo'shilgan qiymat solig'i deyarli 15,0 foiz ni va foyda solig'i esa 7,0 foizni tashkil etmoqda. Korxonalar yalpi tushumiga nisbatan

solliqlarning hissasi esa 19,0-22,0 foizga teng bo'lmog'ida.

Umuman olganda, bizning fikrimizcha, yoqilg'i-energetika korxonalariga nisbatan amaldagi soliq tizimi o'zlashtirishning dastlabki bosqichlarida qazilma konlariga ishlov berish va zahiralari tugayotgan qazilma konlarida qazib olishni qo'llab-quvvatlab turish uchun investitsiyalarni amalga oshirishni stimullashtirmaydi. U, asosan, pishib etilgan qazilma konlariga qaratilgan. Shuning uchun ham yoqilg'i-energetika korxonalarida soliqqa tortish tizimini isloh qilish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Shu munosabat bilan ushbu soliq tizimini isloh qilish strategiyasida, eng avvalo, er qa'ridan foydalanganlik uchun soliqning amal qilish mexanizmini takomillashtirishga, bu korxonalarining mulklarini soliqqa tortishga nisbatan turli eksperimentlarni o'tkazishga, neft mahsulotlariga nisbatan aktsiyalar stavkalarini o'zgartirishga, yoqilg'i-energetika korxonalarining ayrimlariga nisbatan esa maxsus soliq rejimini joriy etishga alohida e'tibor berilishi kerak.

Qazib olish hajmining pasayishiga nisbatan qarshi kurash maqsadida er qa'ridan foydalanganlik uchun soliqning stavkasini tabaqalashtirishga ham e'tibor bermog' lozim. Bunda bu soliq stavkalariga nisbatan turli koeffitsientlarni qo'llash qo'l kelishi mumkin. Koeffitsientlar esa, o'z navbatida, jahon bozoridagi neft va gaz mahsulotlariga nisbatan baholarning o'zgarishini, shuningdek, aniq bir kondagi zahiralarning ishlanganlik darajasini ham hisobga olishi lozim. Ayrim hollarda esa "nolli" stavkalarini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bunday vaziyatda pasaytiruvchi koeffitsientlar va "nolli" soliq stavkasini qo'llash maqsadida qazib olingan mahsulotni hisobga olish tartibini yanada aniqlashtirish, pasaytiruvchi koeffitsientni hisoblashda hisobga olinishi kerak bo'lgan bir tonna neft tannarxi minimumini oshirish muhim ahamiyatga ega. Biroq, tadqiqotlarimiz natijalarining ko'rsatishicha, barcha yoqilg'i-energetika korxonalarida alohida olingan quduqlar va uchastkalar bo'yicha hisob-kitoblarni yuritish tizimi talab darajasida yo'lga qo'yilmagan.

Mamlakatimizning yoqilg'i-energetika resurslaridan yanada samarali va oqilona foydalanish maqsadida bu jarayonda qazib oluvchi korxonaning yo'l-yo'lakay gazdan haqiqatdagi foydalanish imkoniyatlarini hisobga olgan holda shunday gazni qazib olganligi uchun er qa'ridan foydalanganlik uchun soliqning "nolli" stavkasini bekor qilish yoki uni yoqib yuborganlik uchun jarimalar joriy qilish, shuningdek, neftni qazib olayotganda texnologik yuqotmalarga nisbatan xuddi shunday stavkani bekor qilish ham muhim rol o'ynashi mumkin.

Yoqilg'i-energetika korxonalarining barqaror rivojlanishi uchun yangi va yanada samaraliroq bo'lgan ob'ektlarni qidirib topish va ularga ishlov berish, shuningdek, yangi texnologiyalarni yaratish va ularni ishlab chiqarishga yanada tezroq joriy etish hisobidan qazib olinayotgan mahsulotlarga sarf qilinayotgan xarajatlarni qisqartirish zarur. Qazib olish hajmlarini ushlab turishning bosh omili qazib olish hajmini saqlab qolish va uning samaradorligini oshirish hisoblanadi. Biroq, yoqilg'i-energetika korxonalarida qazilma konlarini qazishga doir investitsion qaror qabul qilishlari uchun

boshlang'ich debit ostonaviy o'lchamdan yuqori bo'lmog'i lozim. Yangi quduqlar o'rtacha boshlang'ich debitlarining hisob-kitobli ostonaviy darajalar bilan taqqoslanishi shuni ko'rsatmoqdaki, amaldagi soliqqa tortish tizimiga asoslangan qazish iqtisodiyoti rentabellik chegarasida joylashgan bo'lib, u qazish hajmining pasayishiga olib kelishi mumkin. Bu o'rinda yana bir narsani unutmaslik kerak: uglevodorodlar qazib olishning yanada murakkab sharoitlari, yangi transport tizimini qurish, ta'minlashning yangi yo'nalishlariga ega bo'lish juda katta miqdordagi investitsiyalarning amalga oshirilishi taqozo etadi.

Shuni alohida qayd etish joizki, hozirgi soliq rejimiga muvofiq mamlakatimizning yoqilg'i-energetika korxonalarida neft va gazga nisbatan yuqori baholar sharoitida gullab-yashnashadi va aksincha, ularga nisbatan baholar pasayganda esa nochor ahvolga tushib qolishadi. Bizning fikrimizcha, bu erda tizim shunday tarkib topishi kerakki, unda yoqilg'i-energetika korxonalarida, masalan, 1 barrel neftning narxi 25 AQSh dollari yoki 100 AQSh dollari bo'lganda ham o'zlarini bir xil darajada barqaror his etishlari kerak. Bu esa, o'z navbatida, resursiy soliqqa tortishda emas, balki korxonalar daromadlarini soliqqa tortishdagina mumkindir, xolos.

Yana bir muammo: ma'lumki, keyingi yillarda mamlakatimizning ichki va tashqi bozorlarida gazga nisbatan baholar bosqichma-bosqich oshirilib borilmoqda. Biroq, neft va gaz korxonalarini soliqqa tortishning alohida-alohida tahlili neft qazib oluvchi korxonalaridagi soliq yuklamasi gaz qazib oluvchi korxonalaridagi soliq yuklamasiga nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatdi. Buning natijasida gaz tarmog'i korxonalarida gazga nisbatan baholarning o'sib borishi, va er qa'ridan foydalanganlik uchun soliq stavkasining o'zgarmaganligi sharoitida tabiiy renta xarakteriga ega bo'lgan qo'shimcha daromadlarga ega bo'lib qolmoqdalar.

Bayon etilganlardan ko'rinmoqdaki, amaldagi er qa'ridan foydalanganlik uchun soliq differentsial rentani o'zida mujassam etmaydi, uning qazilma konlariga ishlov berish bosqichlari bo'yicha zahiralarning ishlanganlik darajasini quduqlarning turli debitlardagi o'zgarishini hisobga olmaydi. Yoqilg'i-energetika korxonalarida uchun qazilma konlarini o'zlashtirish bosqichida minimum solliqlarning to'lanishi, ular foydasi va ustama foydasiga nisbatan progressiv soliqqa tortishning joriy etilishi ideal soliq tizimi hisoblanishi mumkin. Buning aynan maqsadga muvofiqligini jahon ilg'or tajribasi tasdiqlaydi. Masalan, Shimoliy dengizdagi qazilma konlariga ishlov berishda baholar nisbatan yuqori va zahiralarning miqdori etarli darajada qulay bo'lgan holda bunday soliq tizimi Angliya va Norvegiyada joriy etilgan edi. Natijada ayrim qazilma konlariga ishlov bergan korxonalar o'z daromadlarining 80,0 foizdan ko'proq bo'lgan qismini davlatga bergan edilar.

Bunday g'oyani amalga oshirish uchun uglevodorodlarni qazib olishdan olingan ustama foydadan soliq undirish taklif qilingan bo'lib, unga ko'ra yoqilg'i-energetika korxonalarining to'plangan (jamg'arilgan) daromadlarining xuddi shunday xarajatlariga nisbatiga bog'liq ravishda ular progressiv etti bosqichli stavkalar tizimining "0" dan 60,0 foizgacha bo'lgan oralig'ida daromad solig'ini to'lashlari kerak edi. Bunda to'plangan (jamg'arilgan) daromadlar to'plangan

(jamg'arilgan) xarajatlar bilan tenglashgunga qadar bu korxonalarining daromadlari "nolli" stavkada, to'plangan (jamg'arilgan) daromadlar loyiha bo'yicha umumiy xarajatlardan ikki martadan ko'proq ortganda esa eng yuqori stavkada soliqqa tortilishi lozim edi.

Shu bilan birgalikda, bizning fikrimizcha, soliqlar va soliqqa tortish jarayonlarini yoqilg'i-energetika korxonalarining daromadlariga to'liq bog'lab qo'yish ham maqsadga muvofiq emas. Chunki ular mahsulotlariga nisbatan baholarning pasayib ketishi bunday korxonalarining byudjetga to'lovlarini "nol" darajasigacha olib kelishi mumkinki, bu narsa davlat manfaatlariga javob bermaydi.

Fikrimizcha, bu erda yana bir narsa e'tibordan chetda qolgan ko'rinadi. Gap bu o'rinda mamlakatimizda tabiiy yoki tog' rentasini oqilona undirish mexanizmining hanzu shakllanmaganligi xususida ketmoqda. Yanada aniqroq aytiladigan bo'lsa, bu o'rinda davlat mulkida bo'lgan qazilma konlaridan foydalanlik uchun to'lov nazarda tutilmoqda. Shu munosabat bilan qayd etish joizki, bunday rentaning ikki ko'rinishi mavjud. Differentsial renta I xom-ashyoning yuqori sifatligi, unga ishlov berishning foydali tog'-geologiya sharoitlari va qulay joyda joylashganligi bilan xarakterlanuvchi tabiiy omillar natijasida tegishli qazilma qonlarida mavjud bo'ladi. Bular natijasida olingan qo'shimcha foyda differentsial renta Ini vujudga ketiradi va u qazilma koniga ishlov beruvchi korxonadan tomonidan emas, balki shu qazilma konining egasi tomonidan o'zlashtirilishi kerak. Mulk egasi (davlat) tomonidan qanchalik yaxshi qazilma koni ishlov beruvchiga taqdim etilgan bo'lsa, u shunchalik ko'p (yuqori) bo'lgan to'lov (haq)ga davogar bo'lishi mumkin.

Aksincha, differentsial renta II esa kapitalning qo'shimcha joylashtirilishi (sarflanishi) natijasida vujudga keladi. Shuning uchun ham bu vaziyatda qo'shimcha daromad qazilma konining egasi (davlat) tomonidan emas, balki qo'shimcha xarajat qilgan korxonadan tomonidan o'zlashtirilishi lozim.

Yoqilg'i-energetika tarmog'ida yuqori daromadlarni uglevodorodlarga ishlov beruvchi hamma korxonalar ham olavermaydi. Ularni faqat eng yaxshi qazilma konlariga ega bo'lgan korxonalar qo'lga kiritishi mumkin. Buning natijasida bu boradagi soliqqa tortish tartibi shunga olib keldiki, ayrim yirik yoqilg'i-energetika korxonalari, yuqori daromad olayotgan bo'lishiga qaramasdan, o'z foydalarining, bor-yo'g'i

2,0-3,0 foizini soliq sifatida byudjetga to'lamoqdalar. Bir paytning o'zida, xuddi shunday kichik va o'rta darajadagi korxonalar esa o'z foydalarining 20,0 foizdan 60,0 foiz gacha bo'lgan qismini byudjetga o'tkazmoqdalar. Buning natijasida esa katta miqdordagi loyihalar norentabelli bo'lib qolmoqda.

Shuning uchun ham, bizning fikrimizcha, amaldagi er qaridan foydalanlik uchun soliq differentsial rentani o'zida mujassam etmaydi, quduqlar unumdorligi va qazilma konlari zahiralarning ishlanuvchanligi o'zgariganda uning o'zgarishini hisobga olmaydi. Holbuki, iqtisodiy renta jamiyat (davlat)ning foydasiga undirilishi lozim. Biroq, hozirgi paytda yoqilg'i-energetika korxonalarida amal qiladigan soliq tizimi buni ta'minlashga qodir emas.

Uglevodorodlarni eksport qiluvchi bir necha xorijiy mamlakatlar qonunchilik asoslari va tajribalarining tahlili yoqilg'i-energetika sektorida to'liq davlat mulkchiligi bilan xarakterlanuvchi model nosamarali boshqaruvga, foydaning nazorat qilinmaydigan va maqsadsiz foydalanishiga, tarmoqda inqirozli holatlarning vujudga kelishiga, ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etishning to'xtab qolishiga, geologiya-qidiruv ishlari ko'lamining qisqarib ketishiga, qidirib topilgan zahiralarning hajmining kamayigacha olib kelishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Buning natijasida yoqilg'i-energetika sektori chuqur inqiroz holatiga kelib qolishi va undan keladigan valyuta tushumlari keskin pasayib ketishi mumkin. Shuning uchun ham bu borada vujudga keladigan muammolarni hal etishda, bizningcha, davlatning faol roli va bozor mexanizmlarining optimal qo'shilishiga alohida e'tibor bermoq lozim.

Bizning fikrimizcha, yoqilg'i-energetika korxonalarida soliqqa tortishni isloh qilish yangi va ishlov berilmagan qazilma konlariga pul mablag'larining investitsiyalashtirilishini stimullashtirmog'i kerak. Buning yo'llaridan biri bir qator qazilma konlarida eksport poshlinalarini nollashtirish hisoblanishi mumkin. Shuningdek, soliq to'lanmalarini kamaytirish uchun soliq to'lovchilar tomonidan foydalanilayotgan o'rtacha bozor baholari bilan taqqoslaganda pasaytirilgan yoki oshirilgan baholarni aniqlash uchun yoqilg'i-energetika korxonalarining transfert baholari ustidan nazoratni o'rnatishni ham bu boradagi soliq islohotlarini amalga oshirishning boshqa istiqbolli yo'nalishi deb qarasa bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Масленников Л.В., Курбанова А.А. Налоговое стимулирование разработки низкорентабельных месторождений на основе зарубежного опыта // Нефть, газ и бизнес. – Москва, 2015. № 1-2. – С. 36-40.
2. Ивонина И.Э., Ахрарова Э.А. Управление финансовыми ресурсами нефтегазодобывающих предприятий НХК «Узбекнефтегаз» и пути его совершенствования // Азербайджанское нефтяное хозяйство – Баку, – 2011 – № 10 С.28-31.
3. Ивонина И.Э. Формирование модели управления устойчивым развитием нефтегазовой промышленности Узбекистана // Узбекский журнал нефти и газа – Ташкент, – 2010 – № 2 С.54-56.
4. Ивонина И.Э. Обеспечение финансовой стабильности – приоритет развития нефтегазовой отрасли // Экономический вестник Узбекистана – Ташкент, 2007 –№ 11-12 С.110-113.
5. Ивонина И.Э. Узбекистан: совершенствование системы взимания налога за пользование недрами // Налоговая политика и практика – Москва, 2013. – № 9 С.42-46.
6. Ивонина И.Э. Совершенствование налогообложения на недра нефтегазодобывающих предприятий // Узбекский журнал нефти и газа – Ташкент, – 2006 – № 4 С.4-8.

MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARI – HUDUD DAROMAD SALOHİYATINING MUHIM TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Qobulov Xotamjon Abdulkarimovich

*iqтisod fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent moliya instituti,
O‘zbekiston, Toshkent*

Yusupova Gulsoraxon Sobirovna

*Andijon mashinasozlik instituti “Avtomatika va elektrotexnika” fakulteti
O‘quv-uslubiy ishlar bo‘yicha dekan o‘rinbosari,
O‘zbekiston, Andijon*

ДОХОДЫ МЕСТНОГО БЮДЖЕТА – СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ДОХОДНОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА

Кабулов Хотамжон Абдукаримович

*канд. экон. наук, доц. Ташкентского финансового института,
Узбекистан, г. Ташкент*

Юсупова Гулсорохон Собировна

*Андижанский машиностроительный институт, заместитель декана по учебной работе факультета Автоматика и электротехники,
Узбекистан, г. Андижан*

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekiston Respublikasida davlatning 2020-yildagi samarali byudjet-soliq siyosati vazifalaridan kelib chiqib mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirish amaliyotining hozirgi holati, uning muammolari va yangi jihatlari hamda mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirish tizimi samaradorligini oshirish yo‘nalishlari ko‘rib chiqilgan.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены современное состояние, проблемы и новации в действующей практике формирования доходов местных бюджетов в Республике Узбекистан, исходя из задач бюджетно-налоговой политики государства на 2020 год, а также были рассмотрены пути повышения эффективности системы формирования доходов местных бюджетов.

Tayanch iboralar: byudjet tizimi bo‘g‘inlari, mahalliy byudjetlar, mahalliy byudjet daromadlari, o‘z (biriktirilgan) daromadlari, tartibga soluvchi daromadlar, transfertlar.

Ключевые слова: звенья бюджетной системы, местные бюджеты, доходы местных бюджетов, собственные (прикрепленные) доходы, регулирующие доходы, трансферты.

O‘zbekistonning o‘rta muddatli rivojlanish strategiyasida mahalliy byudjet daromadlari bazasini oshirish, ularning moliyaviy mustaqilligini ta‘minlash, hududlar o‘rtasida raqobat muhitini shakllantirish kabi muhim vazifalar belgilangan bo‘lib, mazkur vazifalarni ta‘minlashda rivojlangan davlatlar ilg‘or tajribasini o‘rganish, ularning ijobiy natijalarini respublikamizda qo‘llash muhim ahamiyatga ega.

Hududlarni rivojlantirish borasida fikr yurita turib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev shunday deydi: “hududlarni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni moliyalashtirish uchun mahalliy byudjetlarning mablag‘lari etarli emas” [1].

2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida mahalliy byudjet daromadlari bazasini oshirish, ularning moliyaviy mustaqilligini ta‘minlash, mahalliy byudjetlarning daromad qismini mustahkamlashga qaratilgan byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish, hududlar, tuman hamda shaharlarni kompleks va mutanosib holda

ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiya muhitini yaxshilash orqali hududlarga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish kabi ustuvor vazifalar belgilangan bo‘lib, mazkur vazifalarni ta‘minlashda rivojlangan davlatlar ilg‘or tajribasini o‘rganish, ularning ijobiy natijalarini respublikada qo‘llash muhim masala hisoblanadi [2].

Mahalliy byudjetlarning daromad bazasini mustahkamlash va nomarkazlashtirish asosida hududlarni kompleks rivojlantirishni barqaror moliyalashtirish, byudjetlararo munosabatlarni yanada takomillashtirish, mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy erkinligini kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga ko‘maklashish, yangi ish joylari yaratish hamda aholi bandligini ta‘minlash, muhandislik-kommunikatsiya, yo‘l-transport va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish hisobiga soliq salohiyatini kengaytirish bo‘yicha aniq maqsadga yo‘naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda ularning mas‘uliyatini oshirishni ta‘minlash asosiy maqsadimizdir [3].

Bugungi kunda maxsus iqtisodiy adabiyotlarda va davriy matbuotda mahalliy byudjetlar daromadlari

tizimi masalasida turlicha fikrlar bildirib kelinmoqda (1-jadval).

1 jadval.

Iqtisodiy adabiyotlarda mahalliy byudjetlar daromadlari tizimi mazmunining talqini

t/r	Mahalliy byudjet daromadlari zarurligining talqini	Mualliflar
<i>Xorijlik mualliflar</i>		
1.	Mahalliy byudjetlar daromadlari bazasining asosini mahalliy soliq va yig'img'lar va ular tarkibida mahalliy hokimiyatlar tomonidan o'rnatiladigan, hisoblanadigan, undiriladigan ko'chmas mulk bo'yicha soliqlardan tushumlar tashkil etadi va ular daromadlarning o'rta muddatli istiqbolini belgilashda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.	Tommaso Olivero, Annaliza Skognamiglo [4]
2.	Mahalliy byudjetlar qonunda belgilangan vakolatlar doirasida o'z daromad bazalariga, ya'ni xarajatlarga oid majburiyatlar ijrosi uchun moliyaviy ta'minotga ega bo'ladilar. Bu jarayonda mahalliy hokimiyat organlari pragmatik yondoshuvni yoqlab chiqmoqdalar va bu bilan turli tejamkorlik bosimi va cheklovlar doirasida mahalliy ehtiyojlarni qondirish siyosati kamchiliklarini ta'kidlashmoqda.	Aldag A.M., Kim Yu., Varner M.E. [5]
<i>Mahalliy mualliflar</i>		
3.	Umumdavlat pul mablag'larining byudjet bo'g'inlari o'rtasida taqsimlashning asosini, mahalliy byudjetlar mustaqilligi, ularning davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlanishi, ular daromadlarini hududiy manbalar hisobiga shakllanishi tamoyillari tashkil etadi. Ushbu tamoyillardan kelib chiqqan holda, mahalliy byudjetlarning daromadlari o'z daromadlari va boshqariladigan manbalar hisobidagi daromadlardan shakllanadi.	Vaxobov A.V., Kasimova G.A., Jamolov X.N. [6]
4.	Mahalliy soliqlar mahalliy byudjetlar tarkibida birinchi moliyaviy manba sifatida qaralsa ham, bu soliqlar mahalliy byudjetga birlashtirilgan xarajatlarini moliyalashda yetarli moliyaviy manba bo'la olmaydi. Byudjet parametrlarini belgilash vaqtida umumdavlat soliqlaridan ajratmalar belgilanadi. Bu jarayon har yili byudjet parametrlarini tasdiqlash paytida ishlab chiqiladi va Prezident qaroriga muvofiq belgilanadi va tasdiqlanadi.	Malikov T. [7]

Umuman, mualliflarning chiqishlarida "mahalliy byudjetlar daromadlari shakllanishi manbalari" tushunchasi mamlakat byudjet-soliq tizimining shakllanishi davridan buyon ishlatilib kelinayotgan bo'lsada, biroq hozirga qadar uning mazmunini yoritishning munozaraliligi saqlanib qolmoqda va mazkur tushuncha ta'rif qonun hujjatlari bilan mustahkamlanmaganki, bu narsa mavjud yondoshuvlar va ularning mazmunlari tavsifini aniqlashtirishni talab etadi.

Ko'rsatib o'tilgan yo'nalishlardan kelib chiqib, ta'kidlash lozimki, **mahalliy byudjetlar daromadlari** qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga va mahalliy byudjetlarga yo'naltiriladigan mahalliy soliqlar, yig'img'lar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlardan, qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga va mahalliy byudjetlarga o'tkaziladigan umumdavlat soliqlari, yig'img'lar, bojlari va boshqa majburiy to'lovlardan, davlat mulki obyektlarini joylashtirish, foydalanishga berishdan olingan daromadlardan, qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'laridan, yuqori byudjetlardan beriladigan byudjet transfertlaridan, yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlaridan hamda boshqa daromadlar hisobiga shakllantiriladi.[8]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-dekabrda PF-5283-sonli "Mahalliy davlat

hokimiyati organlarining moliyaviy erkinligini oshirish, mahalliy byudjetlarga tushumlarning to'liqligini ta'minlash bo'yicha soliq va moliya organlari javobgarligini kuchaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni mahalliy byudjetlar darajasida soliq-byudjet siyosatining ustuvor vazifalarini belgilab berdi. Jumladan:

- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning aniq turlarini ularga birlashtirib qo'yish orqali mahalliy byudjetlarning daromad bazasini tubdan mustahkamlash;

- viloyatlar, shahar va tuman byudjetlarini subvensiyadan chiqarish, ularning yuqori turuvchi byudjetlar ajratmalariga bo'lgan qaramligini bosqichma-bosqich qisqartirish, buning asosida hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish masalalarini hal etishda mahalliy davlat hokimiyati organlari erkinligi va mas'uliyatini oshirish;

- mahalliy byudjetlarning daromadlarini oshirish uchun tizimli asosda qo'shimcha rezervlarni aniqlab borish;

- mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini mustahkamlash hamda xarajatlarining tasdiqlangan parametrlarini o'z vaqtida, maqsadli moliyalashtirish, ijtimoiy soha obyektlari va infratuzilmani yanada rivojlantirish va tegishli darajada saqlab turishni ta'minlash ustidan mahalliy davlat hokimiyati organlari, moliya va soliq organlarining javobgarligini kuchaytirish (2-jadval).

2 jadval.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-dekabrda PF-5283-sonli Farmoni ijrosi natijalari sifatida mahalliy byudjetlar daromadlari bazasini mustahkamlash, byudjetga qo'shimcha daromadlar manbalarini yaratish bo'yicha ma'lumot [9]

№	Yo'nalishlar bo'yicha	1.01.2019-yil holatiga	
		Korxonalar soni	Qo'shimcha soliq bazasi (mln. so'm)
1.	Sanoat ishlab chiqarish sohasida yangi tashkil etilgan subyektlar bo'yicha	8 522	15 857,7
2.	Yangi tashkil etilgan kichik korxonalar bo'yicha	28 523	2 205,1
3.	Yangi tashkil etilgan xizmat ko'rsatish, servis korxonalar bo'yicha	42 146	1 820,7
4.	Mavjud korxonalarni sog'lomlashtirish, modernizatsiya qilish, qayta qurollantirish bo'yicha	13 856	3 197,0
5.	Istiqbolsiz ishlab chiqarish korxonalarini yangi mulk egalari sotish orqali sog'lomlashtirish hisobiga	1 341	613,8
6.	Soliqlarni markazlashgan holda bosh korxonalar tomonidan to'lanishini joylarga to'lash tartibi bo'yicha	3 387	1 390,9
7.	Soliqlar bo'yicha berilgan imtiyozlar muddati tugashi hisobiga	25 976	1 185,2
8.	Soliqlarni yig'uvchanligini oshirish bo'yicha	1 804	1 162,0
	Jami	125 555	27432,4

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mahalliy byudjetlar daromad bazasini mustahkamlash bo'yicha yuqoridagi chora-tadbirlar natijasida 2019-yil 1-yanvar holatiga korxonalar soni 125555 taga etib, byudjetga qo'shimcha tushumlar soni 27432,4 mln. so'mga o'sishi kuzatildi.

Harakatlar strategiyasi ko'lamida islohotlarni jadallashtirish sharoitida O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti birinchi marta, Halqaro valyuta jamg'armasi hamda boshqa xalqaro moliyaviy institutlar

ekspertlari bilan birgalikda jahon standartlariga mos ravishda ishlab chiqilib, Byudjet parametrlari Qonun shaklida qabul qilindi. Ilk bor, "2020-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan respublika byudjeti xarajatlari vazirlik va idoralar kesimida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari tomonidan, mahalliy byudjetlar xarajatlari esa, xalq deputatlari mahalliy kengashlari tomonidan tasdiqlanishi belgilab qo'yildi.

3 jadval.

O'zbekiston Respublikasi mahalliy byudjetlarining 2020-yildagi daromadlari, xarajatlari va respublika byudjetidan olinayotgan moliyaviy transfertlari haqida ma'lumot [10]

T/r	Hududlar nomi	Daromadlar	Xarajatlar	Transfertlar miqdori	Daromad va xarajatlar balansi, %da
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	2 833,3	2 833,3	-	100
2.	Andijon viloyati	2 187,4	2 803,6	616,2	78,0
3.	Buxoro viloyati	2 142,3	2 142,3	-	100
4.	Jizzax viloyati	1 050,8	1 499,0	448,2	70,1
5.	Qashqadaryo viloyati	2 935,7	3 693,8	758,1	79,5
6.	Navoiy viloyati	1 353,6	1 353,6	-	100
7.	Namangan viloyati	2 016,5	2 994,2	977,7	67,3
8.	Samarqand viloyati	2 714,8	3 036,6	321,8	89,4
9.	Surxondaryo viloyati	1 741,6	2 580,7	839,1	67,5
10.	Sirdaryo viloyati	751,1	1 095,0	343,9	68,9
11.	Toshkent viloyati	2 582,9	2 582,9	-	100
12.	Farg'ona viloyati	3 005,6	3 357,5	351,9	89,5
13.	Xorazm viloyati	1 402,2	1 859,2	457,0	75,4
14.	Toshkent shahri	3 556,1	3 556,1	-	100
	Jami:	30 273,9	35 387,8	5 113,9	85,5

3-javdal ma'lumotlaridan ko'rinishicha, 2020-moliya yilida mamlakatdagi 14 ta mahalliy byudjetdan bor-yo'g'i 5 tasi, ya'ni 35,7 foizi o'z daromadlari bilan o'z xarajatlarini 100 foiz qoplay olmoqda. Qolgan 9 ta hudud esa, respublika byudjetidan moliyaviy ko'mak, ya'ni byudjetlararo transfert mablag'lari olishga majbur bo'lmoqda. Bundan tashqari, mazkur moliyaviy

ko'makning aslida mahalliy byudjet taqchilligini qoplashga qaratilayotganligi, uni umumiy tarzda ifodalashga urinish – "davlat byudjeti shaffofligini ta'minlash", "mahalliy byudjetlarni tartibga solish va boshqarishdagi davlat tadbirlarining aniq va manzilli bo'lishligi", "mahalliy byudjetlar manfaatdorligini rag'batlantirish samarali vositalarini hayotga tadbir

etish” kabi zaruriyatlarning ijrosiga salbiy ta’sir ko’rsatishi tabiiydir.

Xulosa o’rnida aytishimiz mumkinki:

1. Mahalliy byudjetlar daromadlari tarkibida byudjetlararo transfertlar ulushining mavjudligi va uning nisbatan daromadlar tarkibidagi salmog’ining yuqoriligi ularning yuqori byudjetlarga moliyaviy qaramligi, o’ziga xos ravishdagi byudjet xarajatlarini ta’minlash bilan bog’liq joriy xarajatlarni moliyalashtirishda “likvidlilik” muammolarini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham yaqin va o’rta istiqbolda mahalliy byudjetlar daromadlari tarkibida byudjetlararo transfertlar ulushini kamaytirish bo’yicha aniq “Yo’l xaritalari”ga ega bo’lish lozim. Shu bilan birga, ular tarkibi aniq manzilliligi ta’minlanishi, o’z hisobidan imkoniyatlarning yaxshilanishi istiqbollari aniqlashtirilishi lozim.

2. O’rta muddatli istiqboda mahalliy byudjetlar daromad bazasini mustahkamlashda umumiy iqtisodiy

omillar, xususan, sanoat ishlab chiqarish sohasida yangi tashkil etilgan subyektlar va mavjud korxonalarni sog’lomlashtirish, modernizatsiya qilish, qayta qurollantirish hisobiga qo’shimcha soliq bazasini ko’paytirish imkoniyatlari yuqoridir.

3. Mahalliy byudjetlar daromad bazasini mustahkamlashda moliyaviy omillar qatorida soliqlarni markazlashgan holda bosh korxonalar tomonidan joylarga to’lash tartibini joriy etish va soliqlarning yig’iluvchanligini oshirish hisobiga ham mahalliy byudjetlarga tushumlar miqdorini yuqori darajasini ta’minlash imkoniyatlari mavjuddir.

Umuman, mahalliy byudjetlar daromad bazasini umumiy iqtisodiy va moliyaviy omillar kontekstida mustahkamlash bo’yicha islohotlarni chuqurlashtirishda mahalliy davlat hokimiyati organlarining faolligini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo’ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo’nalishlariga bag’ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza. 2017-yil 15-yanvar. / <http://old.president.uz/uz/news/5451/>
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida”gi PF-4947-son Farmoni / O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017-y., 6-son, 70-modda
3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-dekabrda “Mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy erkinligini oshirish, mahalliy byudjetlarga tushumlarning to’liqligini ta’minlash bo’yicha soliq va moliya organlari javobgarligini kuchaytirishga oid qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi PF-5283 –sonli Farmoni / Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 13.12.2017-y., 06/17/5283/0407-son
4. Tommaso OLiviero, Annalisa Scognamiglio. Property tax and property values: Evidence from the 2012 Italian Tax Reform European Economic Review. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0014292119301084>.
5. Aldag, A.M., Kim, Y., Warner, M.E. Austerity urbanism or pragmatic municipalism? Local government responses to fiscal stress in New York State. www.scopus.com/results/results.uri?editSaveSearch=&sort=plf-f&src=s&st1=+local+taxes+and+fees&nlo.
6. Vahobov A., Qasimova G., Jamolov X. Byudjet-soliq siyosati yaxlitligi. //O’quv qo’llanma. -T.: Iqtisod-moliya. 2005.
7. Malikov T.S. Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari. -T.: Adliya. 2002.
8. O’zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi / Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 18.03.2020-y., 03/20/612/0326-son
9. O’zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma’lumotlari.
10. O’zbekiston Respublikasining “2020-yil uchun O’zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to’g’risida”gi qonuni / Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 10.12.2019 y., 03/19/589/4126-son

ХАВФ ДАРАЖАСИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

*Хасанова Хамида Хайдаралиевна**Ислом Каримов номидаги ТДТУ Олмалиқ филиали катта ўқитувчиси,
Ўзбекистон, Тошкент вилояти,**Xasanova Xamida Haydarlievna**Almalyk branch of Tashkent state technical University named after Islam Karimov,
Uzbekistan, Tashkent region*

АННОТАЦИЯ

Бозор шароитларининг ўзгариши ва иқтисодиётнинг либераллашуви муносабат билан кутилган якуний натижани олишда ноаниқлик мавжуд ва шунинг учун хавф пайдо бўлади. Шундай қилиб, замонавий шароитлар хавф, уни таҳлил қилиш ва хавфни баҳолаш усулларини ўрганиш зарурлигига олиб келади. Хатарларни муваффақиятли бошқариш учун уларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва прогноз қилиш керак. Мақолада хўжалик субъектларининг хавф тушунчаси, корхоналарининг таваккалчиликларини баҳолаш усуллари келтирилган.

ABSTRACT

With regard to the change in market conditions and the liberalization of the economy, there is uncertainty in obtaining the expected final result and hence the risk arises. Thus, modern conditions lead to the need to study the methods of risk, its analysis and risk assessment. To successfully manage risks, they need to be identified, analyzed and forecasted. The article presents the concept of risk of economic entities, methods for assessing the risks of their enterprises.

Калит сўзлар: хавф, хатарлар; иқтисодий фаолият самарадорлиги; хавфларни баҳолаш, аналитик усул, статистик усул, эксперт баҳолаш усули.

Keywords: risk, risks; effectiveness of economic activity; risk assessment, analyticusul, statistical method, expert assessment method.

Иқтисодиётни либераллаштириш шароитида техник ва ишлаб чиқариш хатарларини минималлаштириш хўжалик юритувчи субъект учун устувор ҳисобланади. Шу билан бирга, ушбу хатарлар суғурта фирмаларининг операцион таваккалчиликларининг асосини ташкил этади, хўжалик юритувчи субъект ушбу хавфларни суғурталовчиларга алмаштириш орқали хавфларни бартараф этишга ҳаракат қилмоқда.

Хавфни минималлаштиришнинг усули – бу хавфнинг бир қисмини (айниқса молиявий) бошқа корхона ва ташкилотларга, масалан венчур корхоналарга ўтказишдир. Хавфни камайтириш йўллари ўз-ўзини суғурталашни ўз ичига олади, бу табиий ва пул суғурта фондларини тўғридан-тўғри корхоналарда, айнақса, фаолияти турли хатарларга дучор бўлганлар учун ташкил этишни назарда тутаяди [1].

Одатда, хўжалик юритувчи субъектлар фаолият кўрсатиш жараёни давомида асосан кўплаб турли ташкилотлар, жумладан, молиявий ва молиявий бўлмаган гармоқлар билан ўзаро таъсир қилади. Бу муносабатлар, ўз навбатида, умумий хавф тизимида хўжалик юритувчи субъектнинг хавф-хатарларининг муҳим ролини таъкидлайди. Бизнинг фикримизча, хўжалик юритувчи субъектнинг таваккалчиликларини ўрганиш жараёнида унинг фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш ва албатта, унинг хўжалик юритувчи субъектнинг бизнес ҳамкорларининг фаолияти билан ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиш зарур. Ушбу муаммони ҳал қилишнинг натижасида хўжалик юритувчи субъектнинг таваккалчиликлари бошқа функцияларнинг хавф-хатарлари билан кучли боғлиқлигини таъкидлашга имкон беради ва

хавфларнинг умумий сониди алоҳида ўрин тутаяди. Одатда, замонавий шароитда кредит хавфи хўжалик юритувчи субъектнинг ишлашига сезиларли таъсир кўрсатмайди. Буларнинг барчаси биржа бозорининг етарли даражада ривожланмаганлиги, яъни кредит хавфларининг йўқлиги ва хўжалик юритувчи субъектларнинг кредит қобилиятининг пастлиги билан боғлиқ.

Бу эса, хавфни аниқлаш жараёнининг мақсади контекстида аниқланган ҳар бир мақсадга эришиш учун таъсир қилиши мумкин бўлган хавф ва ходисалар манбаларининг тўлиқ рўйхатини аниқлашдан иборат деган ҳулосага келиш имконини беради. Хатарни аниқлаш учун биринчи қадам хавфни аниқлашдир. Хавфни аниқлаш корхона, бозор, конунчилик, ижтимоий маданият ва сиёсий муҳит ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлишни назарда тутадиган номаълум корхонанинг таъсирини аниқлаш жараёнидир [2].

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектнинг кўпгина хатарлари кредит институтларининг кредит таваккалчилигининг асосини ташкил этади. Хўжалик юритувчи субъектнинг хатарлари қанчалик юқори бўлса, кредит муассасалари ўз хавфи учун юқори нархни белгилайдилар. Маълумки, бизнеснинг ўзига хос хусусияти туфайли хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти турли хатарларга дуч келади. Шу сабабли амалда, хавф даражасини баҳолаш ва унинг қийматини аниқлашни талаб қилади.

Хавф даражаси – бу йўқотишлар юзага келиш эҳтимоли, шунингдек, ундан мумкин бўлган зарар миқдоридир.

Хатарларни аниқлаш усулларини ўрганиш бюджет тақчиллиги ёки вақт етишмаслиги билан

фойдаланишни осонлаштирадиган усулларни таъкидлаш имконини берди. Хатарларни аниқлаш усулларини мавжуд таснифлашнинг муҳим камчиликлари, улар қайси усул энг самарали тарзда маълум бир хавфни аниқлаётганини акс эттирмайди. Назарий материалларни ўрганиш натижаларига кўра ташки омилар бўйича тўртта асосий хавф гуруҳлари гуруҳланган:

- молиявий хавфлар (фоиз ставкаси, валюта курси, кредит);
- стратегик хавфлар (ракобат, истемол бозоридаги ўзгаришлар);
- операцион хавфлар (қонунчилик, директорлар кенгаши таркиби);
- хавфлар (шартномалар; табиий хавф-хатарлар; етказиб берувчилар; атроф-муҳит).

Хавфни баҳолаш – кўшимча тадбиркорлик даромади ёки юзага келадиган хавфли вазиятдан келиб чиқадиган зарарнинг маълум бир миқдорини олиш ва хавфни олдини олиш бўйича ўз вақтида чоралар кўриш имкониятини тахмин қилиш имконини берадиган аналитик чора-тадбирлар мажмуидир.

Ҳақиқатда хатарлар қуйидагича бўлиши мумкин:

- мақбул хатарлар, яъни режалаштирилган ишни йўлга қўйишда даромаднинг тўлиқ йўқолиши хавфи мавжуд;
- муҳим (критик) хатарлар - яъни, нафақат даромаднинг, балки тушумнинг умуман бўлмаслиги, бунинг натижасида хўжалик юритувчи субъектнинг маблағлари ҳисобидан зарарлар қопланиши мумкин;
- ҳалокатли (катастрофик) хатарлар –яъни, капитал, мол-мулкда катта йўқотишлар ҳамда корхонанинг банкротлиги бўлиши мумкин.Ҳақиқатда хатарлар қуйидагича бўлиши мумкин:

Хатарларни баҳолаш усулларини қиёсий таҳлил қилиш иккита ёндашувни ажратиб кўрсатиш имконини берди: сифатли ва миқдорий.

Хатарларни ўрганишда **сифатли ёндашувнинг** асосий ўзига хос хусусияти шундаки, лойиҳа таваккалчилигини аниқлаш биринчи бўлиб амалга оширилади, кейин эса хавф-хатарнинг оқибатларини баҳолаш ва уларга қарши курашиш бўйича ишлаб чиқилган чора-тадбирларни ўрганишдир. Сифатли таҳлил фаолиятини режалаштириш босқичида амалга оширилиши лозим.

Шуни таъкидлаш керакки, амалда **миқдорий таҳлил** – молиявий хавфнинг турли хил турлари ва молиявий таваккалчиликларнинг пул йўқотишининг ўзига хос ҳажмини аниқлашдир.

Турли хил хавф-хатарлардан зарар миқдорини аниқлаш учун сабаблар, хавф манбалари ва мумкин бўлган оқибатларнинг катталигини аниқлайдиган таҳлили бу миқдорий таҳлилдир.

Баъзан сифатли ва миқдорий тадқиқотлар турли хил мажозий мезонларнинг таъсирини баҳолаш асосида амалга оширилади: уларнинг ушбу хўжалик юритувчи субъектнинг фаолият юритишига ва унинг пул муомаласига таъсири аниқ баҳоланади. Ушбу тадқиқот усули миқдорий тадқиқотлар нуктаи

назаридан жуда қийин, бироқ айтилган сифатли тадқиқотлар билан биргаликда шубҳасиз ўз натижаларини беради. Шунинг учун молиявий хавфни миқдорий ўрганиш усулларини таснифлашга алоҳида эътибор берилиши керак, чунки уларнинг кўпчилиги ва уларни тўғри қўллаш учун маҳорат талаб этилади.

Аслида, хавф ифодаси, шунингдек, моддий ёки миқдорий жиҳатдан мумкин бўлган зарарлар миқдори билан ҳам аниқланиши мумкин.

Нисбий нуктаи назардан, хавф, хўжалик юритувчи субъектнинг мулкий ҳолатини ёки ушбу турдаги тадбиркорлик фаолияти учун ресурсларнинг умумий харажатларини ёки қўрилган даромаднинг олиш қулайроқ бўлган зарар даражаси сифатида белгиланади.

Унда йўқотишлар, қутилаётган даражалар билан солиштирилганда даромадларнинг камайиши, тушумнинг тасодифий оғиши ҳисобланади.

Тадбиркорлик зарарлари биринчи навбатда тадбиркорлик даромадларининг тасодифий пасайиши ҳисобланади. Айнан шундай зарарлар хавф даражасини ифодалайди. Шунинг учун хавфни ўрганиш биринчи навбатда зарарларни ўрганиш билан боғлиқ.

Мумкин бўлган зарарларнинг катталигига қараб, уларни уч гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

- ҳисобланган даромаддан ошмайдиган зарарлар қабул қилиниши мумкин бўлган зарарлар деб аташ мумкин;
- ҳисобланган даромаддан юқори бўлган зарарлар муҳим (критик) тоифага киради - бундай зарарлар хўжалик юритувчи субъектнинг чўнтагидан қопланиши керак;
- бундан ҳам хавфли, ҳалокатли (катастрофик) хавф, бу ерда тадбиркор ўзининг барча мол-мулкидан юқори зарар кўриши мумкин.

Демак, бу хавф мумкин бўлган зарарлар, йўқотишлар билан ўлчанади, бу турдаги йўқотишлар тасодифий хусусиятларини ҳисобга олиш керак. Ҳодисанинг бошланиши хавфи объектив усул ва субъектив усул билан аниқланиши мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, **объектив усул**, асосан, ушбу воқеа содир бўлган частотани талаб қилиш асосида воқеа юзага келиши эҳтимолини аниқлаш учун ишлатилади. **Субъектив усул** кўп қиррали тахминларга асосланган субъектив мезонларга асосланган. Ушбу тахминларга баҳолаш ходимининг шахсий амалиёти, рейтинг бўйича экспертнинг баҳоланиши, шунингдек, маслаҳатчи аудиторнинг фикри ва бошқалар.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, молиявий таваккалчиликларни баҳолаш асосида хўжалик юритувчи субъектнинг муайян зарар миқдори ва уларнинг пайдо бўлиш хавфи ўртасидаги боғлиқликни топиш мумкин. Ушбу ўзаро боғлиқлик, муайян даражадаги зарарнинг юзага келиш эҳтимоли билан боғлиқ.

Дарҳақиқат, хатарларни аниқлашда қуйидаги усуллар: статистик; харажатларнинг хилма-хиллигини ўрганиш; эксперт баҳолаш усули; аналитик усул; аналоглар усули. Ушбу усуллар

орасида, айниқса, улардан учтасини ажратиш керак: статистик усул, аналитик усул, эксперт баҳолаш усули. Ушбу усуллар орасида, айниқса, улардан учтасини ажратиш керак: эксперт баҳолаш усули, статистик усул, аналитик усул.

Статистик усул асосида, бу ёки шунга ўхшаш ишлаб чиқаришда содир бўлган зарарлар ва даромадлар статистикаси ўрганилиб, маълум бир иқтисодий даромадни олиш даражаси ва частотаси белгиланади, келажак учун кўпроқ прогноз тузилади.

Харажатларнинг хилма-хиллигини ўрганиш корхонанинг молиявий барқарорлик кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда потенциал хавф зоналарини аниқлашга қаратилган. Бу ҳолда, фақат иқтисодий тадқиқотлар, асосий хўжалик юритувчи субъектнинг вазифалари ва унинг контрагентлари (банк ташкилотлари, инвестиция фонди, мижоз-хўжалик юритувчи субъект, эмитент-хўжалик юритувчи субъект, инвестор, харидор, сотувчи ва ҳоказо) функцияларининг стандарт усулларини бажариш мумкин. Амалда **эксперт баҳолаш усули** кўпинча менежерлар ва ходимларнинг фикрларини қайта ишлаш усули билан амалга оширилади. Шу билан

бирга, кўрсатилган усул турли даражадаги зарарнинг турли соҳалари мутахассислари томонидан амалга оширилган баҳоларни тўплаш ва аниқлашни ўз ичига олади. Барча баҳолаш маълумотлари молиявий хавфнинг барча усулларини, шунингдек, статистик маълумотларни ҳисобга олади. Шунинг эса тутиш керакки, хавфхатарни қуришнинг **аналитик усули** янада мураккаблашади, чунки унинг асосий таркибий қисмлари фақат айрим ходимларга тақдим этилади. Айни пайтда ҳар бир нарса аналитик усулнинг пастки кўриниши-моделнинг сезгирлигини ўрганиш учун ишлатилади.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, хатарларни таҳлил қилиш ва баҳолашнинг услубий тавсиялари ишлаб чиқариш корхоналарини барқарорлаштириш ва ривожлантириш муаммоларини ҳал этишга қаратилган самарали хавфни олдини олиш механизмини яратишга имкон беради, ишлаб чиқаришни бошқаришда қарор қабул қилиш ва амалга ошириш жараёнида восита сифатида ишлатилиши мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар рўйхати:

1. А. М. Мухамедьяров. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие. – 2-е изд.: ИНФРА-М; Москва; 2008.
2. Стандарты управления рисками /Федерация европейских ассоциаций риск-менеджеров. - Русское общество управления рисками: AIRMIC, ALARM, IRM: 2002, translationcopyright FERMA, 2003
3. Иванова Н. Е. Совершенствование методики оценки рисков малого и среднего бизнеса моногородов / Н. Е. Иванова, А. А. Сальникова // Актуальные проблемы современной науки, техники и образования. - 2015. - Т. 2, № 1. - С. 227-230.
4. Буянов В.П. Анализ рисков в деятельности предприятия / В.П. Буянов / Вопросы экономики. 2004. № 8. С. 128-134.
5. Фомичев А.Н.Риск -менеджмент. Учебник. / А. Н. Фомичев. -Москва: Дашков и К, 2008. -376 с.

ДЛЯ ЗАМЕТОК

ДЛЯ ЗАМЕТОК

«ИНТЕРНАУКА»

Научный журнал

№18(147)

Май 2020

Часть 3

В авторской редакции

Мнение авторов может не совпадать с позицией редакции

Издательство «Интернаука»
125424, Москва, Волоколамское шоссе, д. 108, цокольный этаж,
помещение VIII, комн. 4, офис 33
E-mail: mail@internauka.org

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленного
оригинал-макета в типографии «Allprint»
630004, г. Новосибирск, Вокзальная магистраль, 3

16+

Свидетельство о регистрации СМИ:
ЭЛ № ФС77-66291 от 01 июля 2016 г.